

MƏHƏRRƏM HÜSEYNOV

**ŞEİRŞÜNASLIQDA
DİL SƏNƏTKARLIĞI**

(1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziya dilinin öyrənilməsi
problemləri)

BAKI - «ELM» - 2007

Redaktor: Müseyib Məmmədov
*Əməkdar Elm Xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor*

Rəyçilər: Bəxtiyar Məmmədzadə
filologiya elmləri namizədi,
dosent

Rasim Həsənov
*filologiya elmləri namizədi,
dosent*

Hüseynov M.A. Şeirşünaslıqda dil sənətkarlığı
*(1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziya dilinin öyrənilməsi
problemləri)*

Bakı, «Elm», 2007, 240 səh.

*Kitabda əsasən 1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziya-
sının dil sənətkarlığı haqqında yazılmış elmi-tədqiqat əsərləri
kompleks şəkildə araşdırılır, göstərilən mərhələdə şeirşünaslıqda
öz əksini tapan poetik dil problemlərinə müxtəlif aspektlərdə
münasibətlər şərh edilir. Burada bədii dil və üslubiyyətin tədqiqi
sahəsində mühüm xidmətləri olmuş alimlərin əsərləri, xüsusən şeir
dilinin estetik xüsusiyyətlərinə həsr olunmuş yazıları təhlildən
keçirilmişdir.*

SÖZÜN POETİKASI VƏ BƏDİİ DİLİN ESTETİKASI

Artıran söz qədrini, siddiq ilə qədrin artırır,

Kim, nə miqdar olsa, əhlin eylər ol miqdar söz.

(Füzuli)

Bəşəriyyətin ən böyük, ən dahiyənə, ən qiymətli kəşfi dil və onun konkret, əyani, son dərəcə əsrarəngiz təzahür forması olan sözdür. Söz insanın, onun mənəvi dünyasının, tükənməz ehtiraslarının, sevgisinin və nifrətinin, ləyaqət və qüsurlarının, sevinc və kədərini, fitri psixologiyasının, potensial ruhi təlatümlərinin tərcümanıdır. Dil insan komplekslərinin misilsiz ifadəsi, söz isə onun təbii, lakin fenomenal atributu və təsdiqi, ruhun möcüzəli alternatividir.

Söz bəşər təfəkkürünün yaratdığı hüdudsuz hikmət xəzinəsinin qızıl açarı, qəlbin ən məhrəm sırdaşı, əbədi yol yoldaşdır. «Bibliya»da, «Quran»da və başqa müqəddəs kitablarda dil həтта yaradıcı qüvvə, ilahi kult səviyyəsinə qaldırılmışdır. Qədim ərəblər sözü müqəddəs substansiya hesab etdikləri üçün onu daşlara, ağaclara – bir sözlə, təbiət cismlərinə həkk etməyi böyük günah hesab edirdilər, onun Sakramental, ilahi qiymətini aşağı salmaq istəmədilər. Dahi Nizaminin, Füzulinin, Xətəinin, Səib Təbrizinin, Vaqifin, Vurğunun, Sabirin və başqa klassiklərimizin sözün qüdrəti qarşısında heyrətlənməsi, «yoxdan var olan» (Füzuli) ilahi qüvvənin qiyməti haqqında canlı və romantik təsəvvür yaradır. Qədim dünya mifologiyasının və ədəbiyyatının obrazlı sistemində söz, dil həmişə ən dərin və mürəkkəb təfəkkür mexanizminin açarı rolunu oynamış və «insan həmişə öz dilinin altında gizlənmişdir» (Həzrət Əli).

Qədim Sanskrit dilinin müqəddəs hesab edilməsi, heroqlif anlayışının «müqəddəs yazı» mənası daşınması, «Qurani-Kərim»in yazıldığı əlifbanın ilahi mənşəli olması haqqında mif sübut edir ki, sözə həmişə səmavi qüdrətə istinad edilmiş, onun sehr və cazibəsi bütün tarix boyu magik təəssürat yaratmışdır. Bəşər dilinin yaranması, antropoloji-fəlsəfi təfəkkür sistemində ilk təbii şərtlərdən biri kimi təqdim edilməsi ona fəvqəltəbii, fenomenal «obraz» istinad edilməsi bizə belə bir haqq verir ki, sözü

adiləşdirmək (primitivlik mənasında), onu səmavi taxt-tacından endirmək böyük günahdır və sözə həmişə böyük məsuliyyət, əədi cavabdehlik hissi ilə yanaşmaq çox vacib borcumuzdu. Bu da həqiqətdir ki, bəşər dilinin inkişafı həmişə onun təbəitlə ədəbi təmasda olan təfəkkürünün inkişafı və təkamülü ilə bağlı olmuş və dilin zəngin obarzlılığı, təbiiliyi, «insaniləşdirilməsi» bizi əhatə edən varlığın rəngarəng təzahür formaları olan hadisə və rənglərlə bərabər böyük tarixi yol keçib zəmanəmizə gəlib çatmışdır.

Qədim bədəvi ərəb şairləri gözəl insan anlayışını daha təsirli ifadə etmək üçün təbiətin rəng və elementlərindən, təbiətin səslərindən, canlıların obrazlarından epitet və metafora kimi tez-tez istifadə edirdilər. Qədim ərəb şairlərindən biri gözəlin elastik, romantik yerişini ilanının yerışı ilə müqayisə eləmiş, yaxud «ilanın sürünməsinə» suyun axarını ilanının hərəkətinə bənzətməklə təbiətlə insan arasındakı vəhdətin canlı təzahürü kimi qiymətləndirmək olar. Bu faktın özü də sübut edir ki, danışiq leksikamızın canlı bazisi elə təbiətin özüdür. Klassik ərəb ədəbiyyatında «Müəlləqat» şairlərindən biri – əntərə haqqında deyilir ki, o, poeziya yarışında qılınca aid 50-yə qədər epitet gətirmiş, daha sonra at, niza, dəvə haqqında metaforik obrazlar yaratmışdır.

Ərəblərin dərin inam və etiqadına görə həтта peyğəmbərlərin seçilməsi də onların gözəl nitq qabiliyyəti ilə müəyyənləşirdi. Onların fikrincə, Allah Məhəmmədə başqa gözəl sifətlərinə görə yox, yalnız Qureysilər içərisində ən gözəl və bəlağətli nitq qabiliyyətinə görə peyğəmbərlik əta eləmişdir. Həтта, Əl Cahizin dediyinə görə, həтта Quranın özündə bəlağətli nitqin ilaha mənşəyi haqqında xüsusi ayələr vardır. Ərəb ədəbiyyatşünasları sözün heyrətamiz ifadə imkanı haqqında paradoksal, lakin çox maraqlı fikirlər irəli sürür. Onun fikrincə, söz o qədər elastik nitq vahididir ki, bu sehrli

ifadə vasitəsinin köməyi ilə cismnin, hadisənin bir-birinə zidd, müxalif qütblərini eyni momentdə təsdiq və iqrar etmək mümkündür. Əgər şair belə qəsidədə hər hansı bir predmeti çox tərifləyir, o biri qəsidə isə həmin predmeti çox pisləyirsə, bu faktı şairin qüsuru hesab etmək olmaz, əslində bu, şairin ustalığıdır ki, eyni zamanda təsdiqi və inkarı birləşdirir və bunu məntiqi cəhətdən əsaslandırır.¹

Bu faktlar onu sübut edir ki, şair eyni predmetin müxtəlif xassələrini, təzahür formalarını yaxşı bilir və onları üzə çıxarmağı bacarır. Təbiət predmetlərinin və hadisələrinin ikili təbiəti, eyni zamanda sözün dualist təbiətini də təsdiq edir: yəni sözü gövhərə də, zəhərə də çevirmək olar. Əsgəri adlı bir ərəb ədəbiyyatşünası deyir: «Şairlərin vəzifəsi gözəl söz və fikir yaratmaqdır, həqiqəti isə peyğəmbərlər deməlidir». Bu aforizm şeirin estetik funksiyasını daha qabarıq şəkildə irəli çəkir. Aristotel «canlı insanın əsas mahiyyəti – onun nitqidir» deməklə də sözün qiymətini maksimuma yüksəldir.

Klassik Şərq poetikasında insan nitqinin gözəlləşməsi üçün sözə həssaslıqla yanaşmağı təbliğ edirlər. Məsələn: İbn Kuteybə və Cahiz kimi alimlərin fikrincə insan danışığındakı səhvlər nitqi elə eybəcər hala sala bilər ki, heç çiçək xəstəliyi də üzə elə əcaib ləkələr qoya bilməz. Bir paradoksal faktı da qeyd etmək istəyirəm: Ömər ibn Xəttab deyirdi ki, «qrammatikanı, peyğəmbər haqqında rəvayətləri öyrəndiyimiz kimi öyrənin!» Eyni zamanda məşhur rus şairi A.S.Puşkin də belə deyirdi:

*Как уст румяных без улыбки,
Без грамматической ошибки
Я русской речи не люблю.*

Zahirən bu iki fikir bir-birinə ziddir: Lakin əslində bu fikirlər arasında bir yaxınlıq var: Puşkinin fikrincə əsl şeir xalq danışığı dilinə çox yaxın olmalı, akademizmdən uzaqlaşmalı,

quru qrammatik normaların köləsi olmamalıdır, çünki qrammatikada rəsmi modelləşmə vardır. Qrammatikada fikirlər məntiqi cəhətdən düzgün, poetik cəhətdən isə ölgündür, şeiriyətdən uzaqdır.

Ömər ibn Xəttab isə «qrammatika» dedikdə canlı xalq dilini nəzərdə tutur, onun təhrif olunmasına qarşı çıxırdı. Ömər ibn Xəttab rəsmi dili yox, kanonlaşmış xalq dilini nəzərdə tuturdu.

Bütün bu dediklərim əsas mətləbdən uzaqlaşmaq deyil, əksinə mətləbə yaxınlaşmaq, əsas fikir obyektinin komponentlərini konkretləşdirmək cəhdidir.

Məhərrəm Hüseynovun «Bədii dilin problemləri» adlı monoqrafiyasında elə həmin bu problem tədqiqat predmetinin canı-cövhəridir.

M.Hüseynov bədii dilin gözəlliklərini, qüdrətini, estetik cövhərini təşkil edən bütün konkret və əyani elementləri, detalları bir-bir analizdən keçirir, öz fikirlərini saysız-hesabsız bədii nümunələr, ədəbi faktlarla əsaslandırır. O, poetik sözü hər tərəfdən işıqlandırır, şeirdə gözəllik yaradan söz, ifadə və metaforların, zəngin epitetlərin bütün potensialını, emosional mənbələrini, onların gözəgörünməz sirlərini açıb-aydınlaşdırır. O, 1960-80-ci illər poeziyasının təkamül prosesini, bu prosesin drammatizm səviyyəsinə yüksəlməsinin ictimai, tarixi, hətta siyasi səbəblərini, köklərini həssas alim reaksiyası, istedadlı təfəkkür sahib kimi təhlil və izah edir, bu dövrün ədəbi prosesi fonunda yeni poetik üslubların meydana gəlməsini, formalaşmasını, hakim mövqeyə ucalmasını əsl tədqiqatçı ehtirası ilə maraqlı təhlilə cəlb edir. Müəllif həm də bu prosesi təsadüfi estetik fakt kimi yox, minilliklər ərzində yaranıb, kristal ənənəyə çevrilmiş klassik praktikanın dialektik davamı kimi səciyyələndirir. O, yazır: «60-cı illərin poeziyası sonrakı onilliklərin ədəbi prosesi, şeir sənətinin üfüqlərinin genişlənməsi və çiçəklənməsi üçün layiqli özü oldu, bədii yaradıcılıq sahəsində yeni meyllərin formalaşması, poetik

¹ Bu barədə ətraflı bax: В.Я.Шидфог. Образная система Арабской классической литературы. Наука, Москва, 1974, с.35, 100, 101.

prinsiplərin təzələnməsi ilə müşayiət olunmağa başladı» (səh.9).

Bu fikir, təkzibolunmaz elmi həqiqətdir.

M.Hüseynov poetik prinsiplərin təzələnməsi dedikdə, əlbəttə, şeir janrlarının təzələnməsini, əvvəlki estetik prinsiplərin özünü inkar etməsi məsələsini təsdiq etmir. Burada «təzələnmə» sözü təfəkkür havasının, poetik hiss və duyğuları olan baxışların təzələnməsini lirik qəhrəmanın yeni mühit və aspektdə daha humanist keyfiyyət qazanmasını nəzərdə tutdu.

Məhərrəm Hüseynov 60-cı illərin təkamül prosesini lokallaşdırmır, bu hadisəyə milli kolorit vermir, bu təkamülün global mənbələrini, üfüqlərini əsaslandırır, bu təkamülün qanuni, dialektik mərhələ kimi, bədii təfəkkürün özünün spontan-daxili potensialları əsasında yarandığını faktik nəzəri materiallar əsasında şərh və təhlil edir. Yəni bu ədəbi proses çox uzun bir tarixi-estetik axının mərhələ-mərhələ göyərmə prosesidir. Bu ədəbi proses yeni tipli intibah əlamətidir.

Müəllif yazır: «Xüsusi qeyd edilməlidir ki, fəal poetik kateqoriya kimi təzahür edən sənətkar fərdiyyəti və novator deyim tərzini kimi bədii mükəmməlliyyənin vəhdəti olaraq 60-cı illərdə olduqca geniş miqyas almışdır və həmin dövrdə yaranan poeziyanın daxili təkamülü ancaq Azərbaycan poeziyası ilə məhdudlaşmır (səh.10).

Bir sözlə, çox istedadlı alim, geniş filoloji diapazonu olan bu həssas tədqiqatçı 60-80-cı illərin poetik inkişaf və təkamülünün, inqilabi vüsətinin bütün qnoseoloji köklərini, inkişaf pillələrini, nəzəri və praktiki aspektlərini həmin dövr yazıçılıranının əsərləri əsasında təhlil edir.

Monoqrafiyada müəllif fikirlərinin əsas episentri, əsas ağırlıq mərkəzi 1960-80-ci illərin poeziyasında dil-üslub problemləri olsa da o, ədəbi prosesin keçmiş tarixinə də, klassik nümunələrə də tez-tez qayıdır və bu tarixi reminissensiyalarla, klassikadan gətirilən miallarla öz fikirlərinə təsdiq pafosu gətirir, öz nəzəri konsepsiyalarını klassik nəzəri

fikirlərlə tutuşdurur. Müəllifin fikrincə ədəbiyyatımızın tarixində bədii dil problemləri sistemli, davamlı bir yol keçmiş və bu problemlər ətrafında gedən mübahisələr yalnız professional ədəbiyyatşünas və nəzəriyyəçilərin, tənqidçilərin fəaliyyət dairəsi olmamış, bu məsələ elə poeziyanın məşhur yaradıcılarının da uzun əsrlər boyu qızgın, canlı mübahisə predmetinə çevrilmişdir. Bütün bu məsələlər vaxtilə Şərq poetikasının əsas məzmununu təşkil etmiş və sonradan elmi-nəzəri doktrinaların bünövrəsini təşkil etmişdir.

M.Hüseynov 1960-1980-ci illərin poeziyasının əsas poetik xüsusiyyətlərini belə ümumiləşdirir. «Novatorluq yeniləşməyə güclü meyl, sənətkarlıq və bədilik diapazonunun genişlənməsi, dilin emosional-ekspressiv imkanlarının üzə çıxarılması, yeni poetik leksikanın, estetik meyarların yaranması, şeir poetikası tələblərinə yeni baxış, təbiiliyin artması, Azərbaycan dilinin bütün akustik gözəlliklərinin yenidən kəşf edilməsi və nəhayət bədii şərtliliklərin əhatə dairəsinin genişlənməsi bu canlı, dramatik ədəbi prosesin ən davamlı atributlarıdır.

Yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, novatorluq yeni söz və ifadələrin, yeni ideyaların tapılması ilə məhdudlaşmır, ifadələrin, yeni ideyaların tapılması ilə məhdudlaşmır. Novatorluq hadisə və predmetlərə, həyat faktlarına yeni fəlsəfi-estetik baxışlar sistemidir.

Müəllifin fikrincə, həyat hadisələrinə fəlsəfi münasibət filosofluq etmək deyildir, əslində böyük sənətkarlar təbii intuisiya ilə filosofları qabaqlamışlar.

XIV əsr Şotland şairi Berbos belə deyirdi: «Hələ lap qədimlərdən şairlər bir həqiqəti filosoflardan qabaq başa düşürdülər ki, «insan köləliyi görmədən, azadlığı başa düşməzlər».

Məhərrəm Hüseynov 60-cı illərin poeziyasında yeni poetikanın, yeni poetik istiqamətin, yeni nəfəsin, yeni obrazların yaranmasını fikir və ideyaların sərbəstliyi, azadlığı ilə əlaqələndirir. Lakin bir çox tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar

kimi o, azadlığı sosialist formasıyasının dağılması prosesi ilə yox, poeziyamızın minillik tarixi təcrübəsinin davamı kimi qiymətləndirir. Çünki ədəbiyyatın yeni humanist keyfiyyətlərlə zənginləşməsi qətiyyəən formasıyanın dəyişilməsi ilə bağlanmamalıdır. Tarixi prosesi süni surətdə fraqmental kəsiklərə çevirmək düzgün deyil. Çünki lap əzəldən ədəbi prosesin dialektik təkamülü spiralvari xarakter daşıyır: onun təkamülü birdən-birə sıçrayışa çevrilir və bu sıçrayış ədəbiyyata yeni xarakter verir. Qədim Romada imperiya dövrü «ədəbiyyatın qızıl dövrü» hesab olunub, Respublika dövrü isə yox! Şekspir dövrü də, maarifçilik dövrü də sosializm dövrü deyildi. Lakin dövr tarixə sənət nəhəngləri gətirdi!

Ümumiyyətlə, azadlıq nədir? Azadlıq-heç kimin heysiyyətinə, böyüməsinə, sərbəstliyinə xələl gətirmədən fenomenal yaşayış tərzini, yaşamaq stixiyasıdır. Azadlıq nə qədər yüksək və dominant ideal olsa da, tam sərbəstlik deyil, tam fərdi ideal deyil. Azadlıq-subyektiv həyat tərzinə çevriləndə anarxiyaya qayıdır. Başqalarının həyata mane olan azadlıq artıq aqressiv aktdır, anormal həyat tərzidir. Mən azadlıq haqqında düşünərkən belə bir əyani, natural faktı misal gətirmək istəyirəm: Meşədə elə ağaclar var ki, onlar başqa ağacların arasından şüy bir şüa kimi göyə – azadlığa can atır, ağacların fəvqünə qalxır, təmiz, aydın səmanın ağuşunda azadlıq tapır və qəribədir ki, çox zaman belə ağaclar açıq və təmiz səmada baş tərəfdən böyüyürlər. Lakin elə ağaclar da vardır ki, onlar elə gövdədən qol-qanad atır, ətrafdakı körpə və cavan ağacları öz vahiməli qanadları altında saxlayır, onları günəş işığına həsrət qoyur, onların böyüməsinə imkan vermir. Beləliklə, azadlıq başqalarının azadlığını əlindən almamaq şərti ilə yaşamaq ehtirasıdır; Qartal azadlığı kimi, günəş azadlığı kimi, fikir və xəyal azadlığı kimi!

Azadlıq abstrakt kateqoriya deyildir, onun xəyali konturları, sərhədləri, ölçüləri və hətta müəyyən dərəcədə koordinatları və üfüqləri vardır.

Poeziya azadlığı da belədir! Nizami dövründə də, Füzuli dövründə də, sərt Nəsimi dövründə də sərbəst ideyalar irəli sürülürdü. Əslində azad poetik fikirlər qadağalar olan yerdə daha sərbəst olur: Oljas Süleymanov, Çingiz Aytmatov, Rəsul Həmzətov, B.Vahabzadə hansı fikri sərbəst deməyib? Ona qalsa, indi müstəqillik kimi qiymətləndirdiyimiz dövrdə «poeziya» daha qüvvətli olmalı idi. Mən belə deməklə bir həqiqəti bildirmək istəyirəm ki, 1960-cı illərin poeziyası tarixin konkret dövründə olduğu kimi poetik fikrin intibahı idi, poeziya tarixinin növbəti zirvələrindən biri idi.

1960-70-ci illərin poeziyasında sənətlə elmin möhkəm sintezi var idi. Bu sintez Füzuli şeirində daha güclü idi. Qustav Tlober deyirdi: «Çəm dalğışe, tem Iskusstvo stanovitsə bolee nauçnim, a nauka bolee xudojestvennoy, na verşine, Takova dialektika razvitiə». ²

Məhərrəm Hüseynovun fikirlərində də 1960-70-ci illərin poeziyasının yeni forma, üslub, obrazlar sistemi ilə zənginləşməsinə ayrıca, əlahiddə dövrlə mütləq mənada əlaqələndirmək iddiaları yox dərəcəsinədir.

Hələ XVIII əsrdə alman mütəfəkkiri Lessinqin fikirləri bu mənada çox müasirdir: «Yeni dövrdə incəsənət öz sərhədlərini fəvqəladə dərəcədə genişləndirir... Bu gün ayrı-ayrı incəsənət sahəsinin (uzun bir tarixə malik olan incəsənət növünün) sərhədlərinin genişlənməsi ilə yanaşı ümumilikdə incəsənətin həddləri də genişlənir: bədii yaradıcılığın yeni formaları yaranır. Həqiqətən də müasir incəsənət sisteminin bir çox problemləri söz sənəti ilə vizual obrazların sintezi şəklində meydana çıxır». ³

Hamıya aydındır ki, Lessinqin dövründə sovet imperiyası anlayışı yox idi!

² Sitat aşağıdakı mənbədən alınmışdır: «Литература и живопись». Məqalələr məcmusu. L., Nauka, 1982, s.5.

³ Слово о науке. Знание. Москва, 1978, с.10.

Məhərrəm Hüseynovun çox qiymətli və orijinal monoqrafiyasında əsas tədqiqat obyekti poeziyadır! Bəs poeziya nədir:

Poeziya ekstaz zirvəsində ruhun xəyallarla, gerçəklik faktları ilə toqquşmasından yaranan və şairin bütün varlığını qarsan alovdur. Poeziya ruhun özündən doğan vəhyələrdir. Lakin ilahi vəhyələrlə poetik vəhyələr arasında başlıca fərq ondan ibarətdir ki, ilahi vəhyələr məchul dərinliklərdən emanasiya yolu ilə süzülüb gəlsə və irrasional xarakter daşıyarsa, poetik vəhyələr qəlbin özündən doğur və konkretir. Lakin poetik vəhyələrin paradoksları daha qərribə olur, imperativ xarakteri daşımır, soyuq məntiq, sillogizmlərə sığmır.

Bu vəhyələri istənilən yerə, istənilən istiqamətə yönəltmək olar.

Əgər ilahi vəhyələri dəyişmək mümkün deyilsə, poetik vəhyələri şairin dünyagörüşünə uyğun olaraq dəyişmək mümkündür. Şairin öz qəlbindən doğan və ilham adlanan vəhyələr öz-özlüyündə hələ sənətin materiyasıdır, onu şeirə çevirmək şairin istedadından çox asılıdır. Şair onun ruhuna çilənən və ilahi sualları həyatın, zamanın və cəmiyyətin bütün meridianlarından keçirir və onların əks-sədası canlı, hərarətli şeirə çevrilir.

Poeziya haqqında mənim subyektiv düşüncələrim belədir. Lakin bu subyektiv fikirlər, poeziyanın təbii və obyektiv qanunlarından irəli gəlir.

1960-1970-ci illərin poeziyasının yeni üslub və forma xüsusiyyətləri haqqında düşünərkən yenə də bu həqiqətə sadıq qalıram ki, poeziyada yəni keyfiyyətlər istedadın dərəcəsindən, şairin dünyagörüşündən çox asılıdır.

M.Hüseynov tədqiqat obyektinə kompleks şəkildə yanaşır, bu obyektin ayrı-ayrı epizodlarının hər birini təhlil etdikdən sonra fikirlərini ümumiləşdirir; o, omonim, sinonim, antonimlər sistemini, bədii stil xüsusiyyətlərini, sözün denotiv mənasını (gerçəklik hadisələrinin, yaxud onların müəyyən

hissəsinin əksi), konnatativ (məcazi) mənasını və s. linqvistik hadisələri əsl elmi səriştə ilə təhlilə cəlb edir.

B.Bryusov deyirdi ki, «Poeziyanın tarixi-poeziya vasitələrinin tədrisən kamilləşməsi tarixidir».

Bu, o deməkdir, poeziyamızın ifadə vasitələri tarixi prosesdir, bu vasitələr ayrıca bir dövrün hadisəsi deyil.

M.Hüseynov 1960-cı illərin poeziyası haqqında danışarkən bu poeziyada emosional duyğularla, intellektual təfəkkürün sintezinə xüsusi diqqət yetirir; bu, əslində əsl poeziyanın təbii əlamətləri hesab olunmalıdır.

V.I.Lenin deyirdi: «İnsan emosiyası olmadan heç vaxt həqiqət axtarışı yoxdur və ola da bilməz».

M.Hüseynovun elə bir fikri yoxdur ki, onlar məntiqi cəhətdən əsaslandırılmasın. Aristotel dövründə belə deyirdilər: Sən öz fikirlərini bir-biri ilə müqayisə et».

Orta əsrlərdə deyirdilər: «Sən öz fikirlərini avtoritetlə uzlaşdır. İndi isə belə deyirlər: «Sən öz fikirlərini faktlarla əsaslandır».

Məhərrəm Hüseynov öz fikirlərini ancaq fakt və arqumentasiyalara etibar eləyir!

Müəllif şeirşünaslıq problemləri barədə məşhur dilçi alim və ədəbiyyatşünasların fikirlərindən bol-bol misal gətirsə də onların təsir dairəsinə düşmüş, onların fikirlərini öz sözünə qüvvət kimi misal gətirir: A.Axundovun, T.Hacıyevin, M.Arifin, Yusif Seyidovun, Afət Qurbanovun, Rəhilə Məhərrəmovanın, M.Məmmədovun, Musa Adilovun, Nizami Cəfərovun, K.Vəliyevin, Yaşar Qarayevin, Şamil Salmanov və başqalarının yeni dövr poeziyamızın forma, məzmun və üslub xüsusiyyətləri haqqında fikirlərinin əsas cövhərini götürərək, M.Hüseynov öz fikirlərini bu müəlliflərin baxışları fonunda ümumiləşdirir.

M.Hüseynov şeir dilinin poetika və estetikası haqqında belə düzgün nəticəyə gəlir ki: «Şeir dili öz incəliyini, həssaslığını onda itirir ki, dil qaydalarına üslubi zərurətdən doğmayan müdaxilə edilsin, habelə şeir mətnini lüzumsuz yerə istehsalat terminləri ilə və dialekt sözləri ilə doldurub, anlaşılmazlıq, üslubi ağırlıq yaratmasın (səh. 96). Bu, doğrudan da belədir: hər hal poeziyanın

mümkün qədər öz leksikası olmalıdır. Hətta dahi Puşkinin «Yevgeni Onegin» poemasında iqtisadi-siyasi terminlər şeirin fitri harmoniyasını pozur, poetik ruha prozaik hava gətirir.

Lakin bununla belə poeziyanın fəlsəfi məzmununu, poetikasını, estetikasını şərtləndirən elə gizli, ifadə olunmayan potensialı var ki, onu yalnız şairin özü irrasional fəhm vasitəsilə duya bilər.

Bu da bir həqiqətdir ki, şeir sənətkarlığı, şair haqqında danışmadan əvvəl tənqidçi, yaxud tədqiqatçı, birinci növbədə müəllifin həqiqi şair olub-olmamasını müəyyənləşdirməsi vacibdir. Sənətkarlığı sənətkarlıq olan yerdə axtarmaq lazımdır (Mir Cəlal).

Söz haqqında, sözün, bədii fikrin estetikası haqqında yalnız o adamlar təsirli, dürüst, əhatəli, elmi-məntiqi fikir irəli sürə bilər ki, həmin adam qəlbən, ruhən şair olsun. Onun başında dərin elmi təfəkkür olmaqla bərabər, sinəsində közərən od parçası olsun, ürəkdən ağlamağı, sevinməyi, sevməyi, nifrət eləməyi bacaran ürək sahibi olsun, həqiqi şair kimi sevməyi bacarsın! Necə ki, Füzulini, Vurğunu sevgisiz başa düşmək olmaz, Sabiri böyük vətəndaşlıq duyğusu olmadan dərk etmək mümkün deyil!

Mən heç bir mübaligəsiz, ifrata varmadan M.Hüseynovun belə məziyyətlərinin fitrən yarandığına şübhə edə bilmirəm. Onun gözlərində həmişə həyatı dərin idrakdan doğan gözəlliyi, məhəbbəti bütün varlığı ilə duymaqdan yaranan qığılcımlar sayrışır, humanizm, romantik ruh, yanan ürək könüllərdən xəbər tutmaq intuisiyası, zərifliyi, qəlb incəliyi, həssaslıq, ilahi vəhy onun həyatının, naturasının əbədi əlamətləri, ruhunun və xeyallarının əsas peykləridir.

Onun həssas gözləri kiçik bir kədər havasından nəm çəkir, qəmin özündən sevinc elementlərini, sevincin özündən qəm parıltısını çəkib çıxara bilir, gözəllik, şeiriyyət, musiqi qarşısında sarsılmağı bacarır:

Şəxsən mən ömründə bir insan kimi alnını qırışdırmayan, ağlamağı, hönkürməyi, gözəllik qarşısında özünü itirməyi və bunun əvəzində «özünü yenidən tapmayan bir insanın şeir, musiqi,

məhəbbət haqqında düşüncələrini ordan-burdan qapılmış kompilyasiya, ya da diletant refleksləri hesab edirəm.

Məhərrəm, qeyd etdiyim məziyyətlərə layiq insandır və buna görə də onun poeziya, poetik fikir və estetik duyğular haqqında fikirlərinin hər birində böyük həqiqət möhrü görünür.

M.Hüseynovun təhlilində 60-cı illərin poeziyasının dilçilik aspektində təhlil edilməsi tamamilə qanunauyğunluqdur. Əslində burada qeyri-adi bir məsələ yoxdur. Poeziyanın bütün bünövrəsi, ruhu, strukturu dilə borcludur. İnsanın ilk nidaları, ilk heyretinin ifadəsi dildir. Dil isə sözlərin canlı kompleksi, rüporudur. Dil insan varlığının mahiyyəti, poeziyası, fəlsəfəsidir. Buna görə də dil haqqında ən lakonik və ehtiraslı söz bundan ibarətdir: Dil poeziyadır, dil ünsiyyət vasitəsidir, ünsiyyət isə insanlığın ilk substansiyasıdır.

Məhərrəmin fikirlərində, sintaksisində cümlələr son dərəcə səliqəli, elastik, emosional, poeziya ilə dolu, canlı, ehtiraslı, enerjiyə vardır. Onun fikirləri adamı yormur, onun sinəsinə rahatlıq, ilıq, məhrəm nəfəs gətirir.

M.Hüseynov şeiri xalis dilçilik mövqeyindən təhlil etsə də, onun tədqiqat obyektini söz olsa da, o sözü strukturalizm səviyyəsində jonqlyor əyləncəsinə çevirmir. Söz ayrılıqda belə onun üçün poeziyadır!

Müəllif şeirin və bədii dilin poetikası və estetikası problemlərindən danışarkən poetik gözəlliyi şərtləndirən əsas kanonları bir paradigma çərçivəsində modelləşdirmir, ədəbi hadisələri həmişə hərəkətdə götürür, yəni onun təfsirində ştamplaşmış estetik kateqoriya yoxdur. O, bədii dil sənətkarlığını dialektik bədii təfəkkür aktı kimi götürür. Lakin bununla belə tədqiqatçı böyük bir həssaslıqla estetik kateqoriya sxeminə daxil olan əsas komponentləri belə qruplaşdırır: xəlqilik, istedad, orijinal üslub, zəngin lüğət fondundan istifadə ustalığı, dilin oynaqlığı, bədii və fəlsəfi ümumiləşdirmə ustalığı, poetik intonasiya rəngarəngliyi, vəzn məsələsinə həssas münasibət.

Müəllif dil, vəzn, ümumiyyətlə sənətkarlıq məsələlərinə dair araşdırmaların öyrənilməsi sahəsində filoloji elmin təcrübələrini

yalnız milli ədəbiyyatşünaslıq dairəsində məhdudlaşdırmır. O, dairəni genişləndirir və sonra bu fikirləri məharətlə sistemə salır, ümumiləşdirir. M.Hüseynovun üstünlüyü ondadır ki, o, ayrı-ayrı müəlliflərin (yəni şairlərin, yaxud ədəbiyyatşünasların) fərdi xüsusiyyətlərini ümumi baxışlardan ayırmağı bacarır.

Onun bütün nəzəri, empirik təfəkkür sistemi başdan-başa elmi məntiqə əsaslanır.

Məhərrəm Hüseynov monoqrafiyanın «Nəticə» hissəsində belə qərara gəlir ki, «Şeir dili haqqındakı nəzəri düşüncələr və elmi ümumiləşdirmələr bədii yaradıcılığın kamilləşmə yolunda ən etibarlı vasitələrdəndir, poetik təfəkkürün qida mənbələrindəndir. Ədəbi prosesin tərəqqisi dil problemlərinin elmi şərhinə geniş yer verilməsi də bununla əlaqədardır. Monoqrafiyanın sonunda geniş ədəbiyyat siyahısının (səh.200) göstərilməsi onu sübut edir ki, müəllif tədqiqat obyektinə son dərəcə elmi məsuliyyətlə, hazırlıqla yanaşmışdı.

Onu da qeyd edim ki, tədqiqat obyektinə bağlı müəllifin 40-dan çox elmi məqaləsi dərc edilmişdir. Siyahıdan məlum olur ki, M.Hüseynov bu monoqrafiyanı yazarkən 215 ədəbiyyatdan istifadə etmişdir.

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək belə demək istəyirəm. Bədii dil problemləri elm tarixində ən vacib, ən aktual problemlərdən biridir. Klassik poeziyamızın xanımalarını, gözəlliyini amansız şəkildə talan edən yalançı poeziya mühitində, sözün, şeirin, musiqinin nüfuzdan salındığı bir vaxtda belə tədqiqat əsərlərinə, yəni həqiqi alimlərə ciddi ehtiyacımız vardır.

Mən məqaləmin sonunda istedadlı filoloq, gözəl insan, çox etibarlı dost olan Məhərrəm Hüseynovun elmi təfəkkürünün bəzi xüsusiyyətlərini monoqrafiyanın oxucularına çatdırmaq istəyirəm. Mən ümidvaram ki, belə bir sadə, təbii elmi üslub bu kitabdan istifadə edəcək tələbələr, magistrələr, müəllimlər və nəhayət savadlı oxucular üçün maraqlı olacaq və oxucular müəllifin fikirlərini tez «həzm» edəcək, cümlələrin arxasından bu mehriban pedaqog alimin sevimli obrazını görəcəklər.

Elmi təfəkkürün təzahür və ifadə formaları üçün vahid, yekrəng etalon yoxdur. Elmi fikrin istinad etdiyi rəngarəng üsullar, mühakimə çalarları, forma əlvanlığı əslində bədii təfəkkür üçün vacib olduğu qədər onun özü üçün də müstəsna əhəmiyyətli analiz vasitəsidir və belə əlvanlıq hər şeydən əvvəl fikrin əhatə qüdrətini, fəallığını, onun ədəbi hərəkətdə olduğunu, başqa sözlə idrakin dialektik təbiətini sübut edir. Əlbəttə, elmi təfəkkürlə, bədii təfəkkürün ayrı-ayrı predmetləri, funksiyaları, səlahiyyətləri vardır. Bununla bərabər, onların arasında Çin səddi də çəkmək olmaz. Hələ bu vaxta qədər heç kim sübut eləyə bilməmişdir ki, idrakin başlanğıc momentindən onun zirvəsinə qədər gedən fikir, düşüncə yollarında yalnız sillogizm, xalis məntiqi təfəkkür hegemonluq edir və guya ki, elmi fikrin obrazlı ifadəsi onun ciddiliyinə ziyan gətirir, guya onun hərəkət dairəsini məhdudlaşdırır.

Bu, qətiyyən belə deyildir. Şərqi böyük mütəfəkkirlərinin, antik dövr filosoflarının, məşhur fransız maarifçilərinin və başqa bu kimi parlaq zəkaların ən ciddi, ən kəskin fikir döyüşlərində obrazlılıq dərhal diqqəti cəlb edir. Məşhur rus tənqidçisi V.Q.Belinski hətta elmi idroakla bədii təfəkkürün sərhədlərini müəyyənləşdirmək istərkən belə onun fikirlərində obrazlı hökmlər daha çox üstünlük təşkil edir. Böyük Azərbaycan alimi, müstəsna bilik sahibi Xətib Təbrizinin özü də elmi düşüncələrini mücərrəd terminlərdən, ekstravaqant ifadə tərzindən uzaqlaşdırıb, elmi fikrin maksimum anlaşıqlı ifadəsinə cəhd edib, metafizik, doqmatik fikir qalıblarından qaçıb. Normativ kanonlar hər hansı fikri təsir qüdrətindən məhrum edir, fikri cılızlaşdırır, onu dini-sxolastik formula, cansız, ehtirassız düşüncə qəlibinə yaxınlaşdırır.

Elmi təfəkkürün özünün də obrazlı olması əslində iki mənbədən irəli gəlir. Birinci, ona görə ki, tənqidi fikir sahibinin özü də canlı insandır və o, öz ehtiraslı emosiyalarını, ruhi təlatümlərini gizlədə bilməz, ikincisi hər hansı bir elmi fikir hətta vahid bir metodologiyaya istinad etsə, belə onun fikirləri təkamül yolları keçir və bir fərd kimi özünü də analiz predmetindən ayıra

bilmir. Nəhayət, elmi-fəlsəfi təfəkkürün özü də canlı yaradıcılıq aktı, yaradıcılıq ehtirasıdır. Yaradıcılıq ehtirası isə heç vaxt təbii obrazlıqdan, rəşional fantaziyadan, ümumən insan fikri və nitqi üçün çox vacib komponent olan epitet və metaforlardan təcrid ola bilməz. İnsan nitqi və təfəkkürü son dərəcə fenomenal, tarixi-bioloji hadisə olduğu üçün onu quru, mexaniki sillogizmlərlə bürümək mümkün deyil. İnsan nitqi və düşüncəsi heç vaxt mücərrəd, predmetsiz xarakter daşımayıb, hər hansı bir təbii fakt və hadisə ilə bağlı olub. İnsan təbii fakt və hadisələri qiymətləndirərkən də təbiətin əlamətlərindən istifadə edərək, öz mühakimələrinə enerji vermişdir, öz fikirlərini cilalamağa cəhd göstərmişdir. Əlbəttə, bədii ədəbiyyatla, elmi-tənqidi təfəkkürün ayrı-ayrı funksiyalarını da unutmaq olmaz. Hər iki təfəkkür növünün ən parlaq əlaməti sadəlik, aydınlıq və təbiilikdir. Çünki «aydın nitq aydın təfəkkürün məhsuludur» (K.Marks).

Bir belə təfəkkür sadəliyini, analiz aydınlığını Məhərrəm Hüseynovun məqalələrində açıq-aydın görə bilirik.

AĞASƏN BƏDƏLZADƏ

filologiya elmləri namizədi, şair

GİRİŞ

Keçən əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Azərbaycanın müstəqilliyə qovuşduğu dövrə qədər zaman kəsiyi xalqımızın ictimai-siyasi dünyagörüşünün inkişafında, mədəni tarixinin yaranmasında olduqca əhəmiyyətli dərəcədə mühüm rol oynadı. Cəmiyyətdəki inqilabi proseslər xalqın təfəkkürünü hərəkətə gətirdi, daha mütərəqqi ideallar uğrunda mədəni qüvvələrin səfərbərliyinə güclü təkan verdi. Demokratikləşmə və aşkarlıq proseslərinin güclənməsi tarixin qaranlıq səhifələrinə işıq saldı ki, bu da nəticə etibarilə xalqın şüurunda gerçəkliyə tənqidi münasibətlərin formalaşmasına səbəb oldu.

İctimai mühitdə baş verən siyasi təbəddülatlar xalqın özü-nü idrak prosesini sürətləndirməklə azadlıq əhvali-ruhiyyəsinə, milli müstəqillik uğrunda hərəkətin geniş vüsət almasına real zəmin hazırladı.

Kəskin sosial proseslər poetik təfəkkürdə, yaradıcı ədəbi qüvvələrin görüşlərində yetkinlik səviyyəsinə təsir edərək bədii ədəbiyyatın, o cümlədən varlığın obrazlı idrak formalarından biri olan poeziyanın üföqlərini hiss olunacaq dərəcədə genişləndirdi. Qədim təcrübədən, zəngin ənənələrdən, tarixi nailiyyətlərdən novatorcasına bəhrələnən Azərbaycan poeziyası 1960-80-ci illərdə mühüm keyfiyyətlər kəsb edərək yeni islahatlar dövrünə qədəm qoydu.

Bədii sözün əzəli və ədəbi predmeti olan insanı, onun mədəni aləmini, xarakterini, xalq ruhunu konkret tarixi şərait və sosial proseslər fonunda əks etdirən poeziyamızın məzmun və istiqamətlərində baş verən təzələnmə onun əsas poetik prinsiplərinin də təkmilləşməsinə, yəni keyfiyyətlər mənimsəyərək totalitar rejimin bir sıra əhkamlarından uzaqlaşmağa intensivlik gətirdi.

Sənətkarlıq sahəsində gərgin əmək və yaradıcılıq axtarışları poeziyanı tərəvətli bədii kəşflərlə, orijinal poetik tapıntılarla

zənginləşdirdi. Totalitar rejimin əski dövrlərə məxsus olan poetik normativlərə tənqidi münasibətin formalaşdığı 60-70-ci illər Azərbaycan şeiri birmənalı şəkildə ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və poetik linqvistika tərəfindən mühüm bir mərhələ kimi səciyyələndirilir. Sovet dövrünə məxsus ehkamlardan, normativ tələblərdən imtina etmək isə, yuxarıda deyildiyi kimi, bu mərhələnin əsas əlamətdar cəhəti kimi ön plana çəkilir.

Olduqca mürəkkəb və maraqlı bir inkişaf mərhələsi kimi 1960-80-ci illər poeziyasında fəlsəfi-emosional qayənin dərinləşməsi, sosial yaramazlıqların realist təsviri, lirik-psixoloji keyfiyyətlərin dərinləşməsi və sair məziyyətlərlə yanaşı, poetika sahəsində, xüsusilə dil və üslub məsələlərində təzələnmə də uğurlu yaradıcılıq hadisəsi oldu. Şeirin bədii strukturlarında və poetikasında özünü göstərən bu əlamətlər poeziyanın bədi-yetkinlik səviyyəsinə müsbət təsir göstərdi.

Zamanın ruhu ilə müasir insanın duyğu və düşüncələrini üzvi surətdə canlandıran bu dövr poeziyasında təbiilik və səmimilik getdikcə dərinləşməyə başladı, yeni-yeni cizgilərlə zənginləşərək dövrün poetik aləmində mənalı və zərif estetik məziyyətlər yaratdı. Ənənəvi forma əlamətləri üslubi yeknəsəqlik çərçivəsindən kənara çıxma halları geniş vüsət almaqla yaradıcılıq axtarışları yeni istiqamət aldı.

Bədii-estetik və poetik təkamül şeirdə məzmun və daxili semantika üçün layiqli özül oldu. Bu, 60-cı illərdə güclənən, poetik meydanda yetginləşən hətta o dövrə qədər zəngin təcrübəyə malik olan sənətkarların yaradıcılığında da hiss olundu.

1960-80-ci illər poeziyasında müxtəlif poetik düşüncə tərzinə malik olan şairlərin fəal və mübariz yaradıcılıqları, səviyyə və səciyyə etibarilə bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri və bu müxtəlifliyin daxili vəhdəti əslində poeziyamızın harmoniyasını təmin edən ən vacib komponentlərdəndir.

Şeir poetikasının tələblərinə yeni baxış və yaradıcı münasibət dil problemlərini poeziyanın başqa komponentləri ilə vəhdətdə

götürülməsi üçün imkanları genişləndirdi. Bu da poeziya dilinin yeniləşməsi və hərtərəfli inkişafı prosesini daha da intensivləşdirdi. Ədəbi prosesdə dil məsələləri nitq mədəniyyətinin spesifik cəhətləri, ən əsas da poeziyada özünü göstərən keyfiyyət dəyişmələri və təkamül yeni istiqamət aldı. Poeziyanın dilində həyatilik, xəlqilik qüvvətlənməyə başladı, coşğun yaradıcılıq çeşməsi xalq dilinin təbii ifadə üsulları ilə şəffaflaşdı. Fikrin ifadəsində elastiklik, anlaşıqlıq, emosionallıq və ekspressivlik kimi bədii keyfiyyətlərin, bədii məziyyətlərin yüksəlişi də öz başlanğıcını dilin ahəngində yaranan yeniliklərdən aldı. Canlı danışq dilinin poeziyaya hərtərəfli nüfuzu, təbiidir ki, bədii düşüncənin də yeniləşməsi və aydınlaşması prosesinə, yeni poetik əhval-ruhiyyənin formalaşmasına müsbət təsir göstərdi. Şeir dilində təbiiliyin artması, şairlərimizin nitq mədəniyyəti sahəsindəki səmərəli fəaliyyəti heç şübhəsiz yüksək sənətkarlıq uğrunda mübarizənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi olduqca təqdirəlayiqdir. Dilimizin akustik gözəlliyinin, poetik ruh və şəriyyətinin, intonasiya zənginliklərinin və s. yeni-yeni keyfiyyətlərinin aşkar edilməsi bir tərəfdən də 1960-80-ci illər poeziyasında bədii dil olan qayğı və tələbkərlığın təzahürü idi.

Başqa sözlə desək, 1960-80-ci illər poeziyamızın simasını müəyyənləşdirən ən vacib amillərdən biri də poetik vasitələrin gözəlliyi, dilimizin bədii imkanlarının genişlənməsi, şeir dilinin canlı xalq danışq dilinə daha da yaxşılaşmasıdır. Bu fakt haqqında danışılan Azərbaycan şeirinin bədii-estetik səviyyəsinin və uğurlarının göstəricilərindən biri kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

Qədim və zəngin Azərbaycan ədəbiyyatı inkişafının bütün mərhələlərində böyük və qüdrətli həyatı gücə malik olmuşdur. Ədəbiyyatımızın irəliyə doğru hərəkəti, cəmiyyətin həyatı və xalq mədəniyyəti ilə təması keçən əsrin 60-cı illərindən xüsusi bir vüsət almışdır. Xəlqilik prinsiplərinə daim sadıq qalan söz sənətkarlarımızın cəmiyyət qarşısında məsuliyyət hissi artmış,

ədəbiyyatımızın ideya-estetik səviyyəsi yüksəlmişdir, yazıçılarımızın qələmindən çıxmış qiymətli mənəvi sərvətlər gerçəkliyin ən zəruri və vacib problemlərinin həllinə yönəldilmişdir. Həyatımızın bədii mənzərəsi, müasirlərimizin zəngin mənəvi aləmi, ictimai-siyasi mübarizələri, mənəvi-əxlaqi problemləri və s. həmişə diqqət mərkəzində dayanmışdır. Həyat həqiqətlərinin poetik təəcəssümü və bədii kəşfi yaradıcılıq prosesinin əsas qayəsini təşkil etmişdir. Milli şüurun inkişafı işığında yaranan sənət nümunələri zamanın ruhu və mütərəqqi ideyaları ilə aşılanırdı. Bu proses xalqın milli özünüdərkinin və azadlıq əhval-ruhiyyəsinin güclənməsi ilə, sənətin xalq həyatı ilə möhkəmlənən təması ilə birbaşa bağlı idi. Bu da təbiidir ki, həmin bağlılıq müasirlik mövqeyinin, ədəbi axtarışlarda yeni meyllərin güclənməsinə, həyat hadisələrinin mahiyyətinə daha dərinləndirən nüfuz etməsinə və s. güclü təkan vermişdir.

Cəmiyyətin mənəvi həyatını, zamanla insanın qarşılıqlı əlaqələrinin çoxcəhətli mahiyyətini yüksək ideya-bədii formalarda əks etdirmək, mühüm sosial-fəlsəfi problemlər qaldıraraq onun bədii həllini vermək, obrazlı qavrayışın yeniliyinə nail olmaq baxımından Azərbaycan ədəbiyyatının əsas qollarından biri olan poeziya da diqqətəlayiq uğurlar qazanmışdır.

Dünya hadisələrinə, müasir insana poetik baxışın yeniliyi və vüsəti, ədəbi prosesin ümumi qanunauyğunluqlarını və inkişaf meyllərini əks etdirən estetik bütövlüyü, bədii düşüncə mədəniyyətinin yüksək dərəcəsinə çatması 1960-80-ci illər şeir sənətinin nəzərəcarpan nailiyyətlərindəndir. Göstərilən zaman kəsiyində yaranan poeziyada müasir insanın duyğu və düşüncələri ilə dövrün ruhu üzvi surətdə canlandırılırdı. İnsanın mənəvi aləmi konkret tarixi şəraitdə, 60-80-ci illərin ictimai-sosial amilləri mühitində formalaşdırılırdı. Xalqın ruhu və xarakteri, cəmiyyətin mənəvi aləmi ictimai gerçəklik və sosial proseslər fonunda əks etdirilirdi. Qəti şəkildə demək olar ki, 60-cı illər xalqın mənəvi tarixinin yaranmasında, fəlsəfi dünyagörüşünün dərinləşməsində,

ictimai-siyasi baxışların genişlənməsində əhəmiyyətli rol oynadı. Qabaqcıl və mütərəqqi ideallar uğrunda mübarizə üçün cəmiyyətin mənəvi qüvvələrini səfərbər etdi.

1960-80-ci illər poeziyası olduqca maraqlı və mürəkkəb bir inkişaf dövrü kimi öz bədii zənginliyi etibarlı ilə poeziya tariximizdə mühüm bir mərhələ, təqdirəlayiq hadisədir. Təbiilik və səmimilik bu poeziyanın əsas məziyyətlərini daha da dərinləşdirdi. Bu keyfiyyətlər getdikcə yeni-yeni cizgilər kəsb edərək öz dövrünün poetik aləmində mənalı və zərif estetik dəyərlər yaratmışdır. 1960-80-ci illər poeziyası ancaq zaman əlamətinə görə yox, sənətkarlıq problemlərində qazandığı yeni istiqamətlərə, reallığı əks etdirmə prinsiplərinin yeniləşməsinə, bədii yaradıcılıq sahəsində yeni meyllərə və s. görə diqqəti cəlb etmişdir. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim M.Cəfər 60-cı illər poeziyasını belə səciyyələndirmişdir: "...bu illərin şeiri həm də narahat, nigaran şeir olmuşdur. Bu mənada ki, əsrimizin müəyyən cəhətdən atom əsrinə, reaktiv təyyarələr əsrinə çevrilməsi dünyanın müəyyən qitələrində imperialist fitnəkarlığının və təcavüzkarlığının genişlənməsi, yeni müstəmləkə üsullarının meydana çıxması, xüsusən sürətli silahlanma yeni-yeni kütləvi qırğın silahlarının icadı şeirə, poetik təfəkkürə narahat, qayğılı, həyəcanlı bir ruh gətirmişdir.

Bu yenə o deməkdir ki, şeirimizin geniş miqyasda dünya işlərinə, beynəlxalq həyat hadisələrinə, xalqların, millətlərin taleyinə, insan-bəşər taleyinə təbii olaraq diqqəti artırmaqlı olmuşdur" (45, 128-129).

Deyilənlərə onu da əlavə etmək lazımdır ki, totalitar rejimin bir sıra ehkamlarının zəifləməsi ilə bilavasitə bağlı olaraq sosial bələlərin realist təsviri geniş miqyas aldı. Belə bir təzələnmənin geniş vüsət alması əlamətdar bir yaradıcılıq hadisəsinə çevrildi. Keyfiyyət fərqləri özünü poetik düşüncə tərzində, lirik ovqatın təzələnməsində də göstərdi. Poeziyanın bədii-yetkinlik səviyyəsinə təsir göstərən amillərdən biri də milli şüurun inkişafı,

kəskin sosial proseslərin gənc ədəbi qüvvələrin görüşlərində dərin iz buraxması idi.

Məlumdur ki, totalitar rejimin poeziya qarşısında qoyduğu əsas vəzifə bundan ibarət idi ki, o, marksizm-leninizm dünyagörüşünü əsas tutaraq xalq kütlələrini müəyyən siyasi baxışlar fonunda formalaşdırsın. Uzun illər bu vəzifəni yerinə yetirməyə məcbur edilən poeziya 60-80-ci illərdə tədricən inzibati-bürokratik əngəllərdən azad olmağa başladı və mühüm islahatlar dövrünə qədəm qoydu. Bu islahat poeziyanın əsas prinsiplərinin daha da təkmilləşdirilməsinə güclü təkan verdi, onun məzmun və istiqamətlərini də yeniləşdirməyə nail oldu.

Reallığı əks etdirmə prinsiplərinin təzələnməsi, bədii yaradıcılıq sahəsində yeni meyllər bütün dolğunluğu ilə özünü göstərdi. Poeziyanın predmetinə – insan və həyat konsepsiyasına olan düşüncədə baş verən təbəddülat intensiv xarakter aldı. İdeya keyfiyyətlərinin yüksəlməsi nəticəsində poeziya zamanın poetik düşüncəsinə uyğunlaşdı və öz üfqlərini genişləndirdi.

1960-70-ci illər poeziyası tədqiqatçılar tərəfindən birmənalı şəkildə əhəmiyyətli bir mərhələ kimi səciyyələndirilir. Bu mərhələyə xas olan əsas əlamətdar cəhət isə 60-cı illərdən əvvəlki dövrlərə məxsus normalardan uzaqlaşılması diqqət mərkəzində saxlanılır. Əvvəlki normativ tələblərdən imtina etmək keyfiyyətə yeni bir mərhələnin başlanğıcı kimi əsas götürülür. Sovet dövrünün ilk onilliklərinə aid normativlərdən əl çəkmək keyfiyyət dəyişiklikləri ilə nəticələndi, poeziyanın bütün sahələrində nəzərə-çarpan irəliləyişlərin meydana çıxmasına səbəb oldu.

Poeziyada baş verən bu təbəddülat lirik-psixoloji keyfiyyətlərin zənginləşməsi, fəlsəfi-emosional qayənin dərinləşməsi ilə müvazi şəkildə özünü poetika sahəsində, xüsusən bədii strukturların təkmilləşməsində, tarixi təcrübədən, dəyərli ənənələrdən novatorcasına istifadədə də göstərdi. Bu proses poeziyada müxtəlif üslubların formalaşmasında da stimül rolunu oynadı və

poetika sahəsində də yeni axtarışlar və bədii kəşflər, tapıntılar üçün güclü zəmin hazırladı.

Deməli, vəzn və dil problemi ətrafında gedən təhlil və müzakirələrin özlüyündə böyük əhəmiyyəti oldu. Şeir formalarına, vəzn və bədii dil əlaqələrinə, xüsusən sərbəst şeirə münasibətə birmənalı şəkildə aydınlıq gəldi. O, ədəbi bir fakt kimi qəbul olundu və qəti şəkildə belə bir fikir formalaşdı ki, dilin şeiriyyəti, şeir dilinin gözəlliyi heç bir vaxt şeir formaları ilə ölçülə bilməz. Dilin estetik məziyyətlərinin təzahür etmə imkanlarını vəznli-qafiyəli, yaxud sərbəst formada axtarmaq, onu vəznin ayağına yazmaq, şeir formalarının təsiri ilə əlaqələndirmək naqis düşüncənin nəticəsidir. Belə ki, «Məsələ zahiri formada deyildir. Şeirdə hansı forma yaxşıdır? – sualının cavabı budur ki, şeir hansı bir vəznə yazılırsa yazılsın, əgər onda həyatın şeiriyyəti, təbiətin və insan mənəvi aləminin şeiriyyəti varsa, o yaxşıdır. Əgər bunlar yoxsa, sərbəst şeir də pisdir, qafiyəli, vəznli şeir də» (45, 133).

1960-cı illərdən başlayaraq Azərbaycan poeziyasında totalitar rejimin sənət ölçülərindən xilas olma meylləri gücləndi, şeirdə bədii keyfiyyət və sənətkarlıq etibarilə böyük dönüş yaranmağa başladı. Bir sıra ənənəvi forma elementlərinin üslubi yekrənglik çərçivəsindən kənara çıxma halları intensivləşərək yaradıcılıq axtarışları yeni istiqamət almışdır. Məhz bunun üçün də həyata, ictimai mühitə, siyasi hadisələrə fəal müdaxilə mövqeyinə yüksələn 60-80-ci illəri Azərbaycan poeziyasının bədii-estetik və poetik təkamülündə daha da inkişaf etmiş, sözün həqiqi mənasında yeni və kamil bir pillə kimi səciyyələndirmək lazımdır. Haqqında söhbət gedən mərhələdəki prosesdə poeziya sahəsindəki fəallıq əsasən iki istiqamətdə özünü bariz şəkildə büruzə verir; həm kəmiyyət artımı nöqtəyi-nəzərindən, həm də ideya-bədii səciyyə baxımından yüksəliş açıq-aşkar hiss olunur. Yaradıcılıq axtarışlarının geniş vüsət tapması, sənətkarlıq məsələlərinə diqqətin artması, poetika sahəsində yeni təmayüllərin,

novatorluğun yeni istiqamətlərdə təkamülü Azərbaycan poeziyasının ümumi nailiyyətləri kimi təqdir olunmağa layiqdir.

60-cı illər poeziyasından danışarkən istər-istəməz həmin dövrdə şeir formaları, vəznlər ətrafında gedən ciddi müzakirələri də qeyd etmək vacibdir. Mübahisə əsasən sərbəst və qafiyəli şeir tərəfdarları arasında gedirdi ki, bu da, məlum olduğu kimi, mahiyyət etibarilə əsassız və qüsurlu idi. Çünki bədii formaya aludəçilik nəticə etibarilə məzmunla laqeydliyin yaranmasına az-çox dərəcədə səbəb olan amilə çevrilirdi. Qızgın mübahisə və müzakirələr bir daha qəti şəkildə sübut etdi ki, əslində şeir hansı formada olursa-olsun – istər sərbəst, istərsə də qafiyəli – məsələ onun mündəricəsindədir, məzmunla uyğunluğundadır. Təqdirəlayiq cəhətdir ki, qızgın ədəbi mükəllimə və mübahisə illərində poeziyamızda düşüncə tərzinin yeniləşməsi prosesi baş verdi, fikirlərin poetik aydınlığı və müdrikliyi münasib şeir qəliblərində təcəssüm etdirildi.

Bununla da sonrakı illər poeziyasında yaranan keyfiyyət təkamüllərinin bir səbəbi də 60-cı illərdə lüzumsuz yerə vəzn və qafiyə məsələləri ətrafında mübahisələrə son qoyulması ilə bağlıdır. Bu ədəbi faktı ədəbiyyatşünaslar və lingvist-alimlər birmənalı şəkildə etiraf edərək düzgün səciyyələndirmişlər. Məsələn, 1983-cü ildə "Azərbaycan" jurnalının poeziyamızın müxtəlif məsələləri ilə bağlı "Poeziya: problemlər, mülahizələr" rubrikası adı altındakı yazıların birinin müəllifi K.Vəliyev qeyd edirdi: "70-ci illər şeiri, ənənəçə, forma axtarışları üzüntülərindən haradasa bir qədər azad olub. 60-cı illərin bu sahədəki "kəşfiyyatçıların" təcrübəsi kara gəlib. İndiki şeirdə məzmunla, daxili semantikaya meyl daha güclüdür" (186, 163).

60-cı illər poeziyası sonrakı onilliklərin ədəbi prosesi, şeir sənətinin üfqlərinin genişlənməsi və çiçəklənməsi üçün layiqli özüldü, bədii yaradıcılıq sahəsində yeni meyllərin formalaşması, poetik prinsiplərin təzələnməsi müşahidə olunmağa başladı. Sonrakı dövrlərdə "60-cı illərdə poeziyamızın və

ədəbiyyatımızın inkişafında yeni bir mərhələnin başladığını" (67, 10) Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı və tənqidi qəbul etdi. 60-cı illərdəki şeirimizdə baş verən poetik axtarışlarda fəallıq və intensivlik bədii keyfiyyət və sənətkarlıq tələblərinə geniş meydan açdı.

Bədii yetkinləşmə o dərəcədə vüsət aldı ki, hətta bu dövrdə kifayət qədər zəngin poetik təcrübəyə malik Rəsul Rza kimi söz sənətkarının da yaradıcılığında açıq-aşkar hiss olunacaq daxili təkamül prosesi başladı. Onun yaradıcılığında keyfiyyətə yeni bir mərhələnin əlamətdar cəhətləri ədəbi tənqidin nəzərindən yayınmadı. "Poeziya sahəsində yenilik ruhu Rəsul Rza yaradıcılığında xüsusilə özünü göstərməsi" (67, 11) ədəbi tənqidin diqqətini cəlb etdi.

"Poeziya aləminin həssas bilicisi, şeirimizin həssas şərhçisi kimi tanınan" (87, 6) görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Əkbər Ağayev "1961-ci ildəki poeziyamıza bir nəzər" adlı məqaləsində yazırdı: "Keçən ilki şeirimizdə Rəsul Rza yaradıcılığı xüsusi qeyd olunmağa layiqdir. Təkcə ona görə yox ki, Rəsul Rzanın keçən il çap olunan şeirləri və "Qızıl gül olmayaydı..." poeması şairin öz yaradıcılığında çox fəal dövrə qədəm qoyduğunu xəbər verir. Onun istər ictimai-siyasi mövzularda yazdığı silsilə şeirləri, istərsə də satirik şeirləri göstərir ki, Rəsul Rzanın yaradıcılığı yeni bir əlvanlıq, çiçəklənmə dövrü keçirir" (87, 108). Bu cəhəti həmin dövr ədəbi prosesi prinsipial mövqedən araşdıran müəlliflər nəzərdən yayındırmamışlar. Poeziyaya böyük sənət ölçüləri ilə yanaşıb qiymətləndirən məşhur ədəbiyyatşünas-alim Şamil Salmanov 60-cı illər ədəbi prosesinin fəal iştirakçısı R.Rzanın poetik aləmində baş verən təbəddülata xüsusi diqqət cəlb etmişdir. Tanınmış tənqidçi düzgün qeyd etmişdir ki, "60-cı illərdə cəmiyyətin sosial-mənəvi yüksəlişinin təsiri ilə Rəsul Rza poeziyası çox çevik surətdə dəyişdi, ... R.Rza şeirinin yeniliyi gerçəkləşən poetik baxış yeniliyinin təzahürüdür" (193, 157).

Xüsusi qeyd edilməlidir ki, fəal poetik kateqoriya kimi təzahür edən sənətkar fərdiyyəti və novator deyim tərzı bədii mükəmməlliyyəin vəhdəti olaraq 60-cı illərdə olduqca geniş miqyas almışdır və həmin dövrdə yaranan poeziyanın daxili təkamülü ancaq Azərbaycan poeziyası ilə məhdudlaşmır. Bu prosesin qlobal səciyyə daşması, olduqca geniş miqyasda təzahür edən və dünya xalqlarının, xüsusilə keçmiş Sovet imperiyasındakı xalqların poeziyasına xas keyfiyyət olduğunu dönə-dönə şərh etmişlər. Poeziya nəzəriyyəçiləri bu məsələyə daha ciddi münasibət göstərmiş, poeziyanın müxtəlif problemlərini işıqlandıran tənqidi əsərlərdə 60-cı illərdən sonra yaranan şeir sənətindəki keyfiyyət dəyişiklikləri, poetik axtarışlardakı cəsarət, deyim tərzindəki təravət, bədii təsvir və ifadə üsullarının orijinallığı, obrazlar aləminin zənginliyi, yaradıcılıq dəst-xətlərinin müxtəlifliyi və özünəməxsusluğu öz ifadəsini tapmışdır (213, 28).

Ümumittifaq ədəbi tənqidində 1960-80-ci illər poeziyasının inkişaf təmayülləri, dövrün bədii mənzərəsi, bədii düşüncədə baş verən püxtələşmə, şeirin mündəricə və formasında təzahür edən novator əlamətləri elmi-nəzəri fənləri məşğul etmişdir. Göstərilən üç onillikdə yaranan poeziyanın ideya və sənətkarlıq baxımından ümumiləşdirilməsi, ideya-estetik istiqamətinin və fəlsəfi mahiyyətinin açılması Azərbaycan filologiyasında da nisbətən sistemli şəkildə araşdırılmağa başlanmışdır.

1960-80-ci illər Azərbaycan poeziyasının forma əlvanlığı, üslub müxtəlifliyi və poetik təfəkkür orijinallığından danışarkən ilk növbədə ədəbi-bədii ənənələri xüsusilə yadda saxlamaq lazımdır. Bu dövrdə yaranan şeirimizin ən mühüm inkişaf amillərindən biri də hər şeydən öncə öz dərin və kamil ənənələri üzərində yeni bir inkişaf mərhələsi təşkil etməsidir. Zəngin şifahi xalq ədəbiyyatımızın gur qaynaqlarından, Xaqani, Nizami, Q.Bürhanəddin, Nəsimi, Füzuli, Vəqif, Sabir və s. kimi bədii söz sənəti korifeylərinin qadir qələmindən çıxmış misilsiz mənəvi sərvətlərdən qidalanan şairlərin yaradıcılığındakı poetik vüsət,

fikri-fəlsəfi dərinlik, bədii mükəmməllik dogma və mütərəqqi ənənələrdən güc-qüvvət almışdır. Məhz buna görədir ki, 1960-80-ci illər Azərbaycan poeziyası dedikdə, əlbəttə, onu öz tarixi köklərindən, keçmişindən təcrid olunmuş şəkildə təsəvvür etmirik. Əksinə, heç bir durğunluq vəziyyəti bilməyən, əbədi bir proses olan poeziyanın keyfiyyət sıçrayışları, irəliyə doğru inkişaf poetik təcrübələrə bu günün nəfəsini qatmaqla həyata keçir, klassik ənənələrə möhkəm söykənib ondan yaradıcılıqla faydalanmaqla baş verir. Bu baxımdan 1960-80-ci illər poeziyasında yeni mündəricə, forma və üslub axtarışları sahəsində diqqət çəkən müasir keyfiyyətlərin ən mühüm göstəricilərindən biri də onunla şərtlənir ki, həmin dövrdə sənət dünyasında ilk addımlar atan gənc ədəbi qüvvələr mümkün qədər məna yeknəsəkliyindən, forma təkrarçılığından, üslub oxşarlığından qaçmağa səy göstərmişlər. Ədəbiyyata yeni müasirlik duyğusu ilə axan gənc istedadlar keçmişin estetik təcrübəsinə fəal münasibət bəsləyərək öz nəhəng sələflərindən, onların sənətkarlıq nailiyyətlərindən səmərəli bəii vərdişlər əxz edərək yeni uğurlar qazanmağa müvəffəq olmuşlar ki, bu da sənət aləmində, söz yaradıcılığında olduqca təbii haldır, poetik təkamülün əsas amilidir. Bunsuz poetik hərəkət, keyfiyyətcə tərəqqi və inkişaf mümkünsüzdür. Belə ki, ənənəyə bağlılıq həqiqi şeir sənəti üçün poetik təkamülün, novatorluğa aparan inkişafın kökü, ona həyatı qüvvə bəxş edən dərinliyədir. Möhkəm və etibarlı özül üzərində başlanan yenilik axtarıcılığı isə öz növbəsində estetik mükəmməlliyyə, yaradıcılıq dinamizminə, forma əlvanlığına geniş yol açır.

1960-80-ci illərdə poeziya aləminə atılan gənc ədəbi qüvvələr məhz fərdi poetik nəfəsi, orijinal yazı manerası sənətkarlıq axtarışlarını daha da intensivləşdirərək poeziyamıza yeni yaradıcılıq keyfiyyətləri gətirməyə səy göstərmişlər. Bir sözlə, haqqında söhbət açdığımız dövrün şeirində diqqəti cəlb edən poetik məziyyətlərin yüksəlməsi öz-özünə yaranan keyfiyyət

olmayıb qədim və zəngin poetik ənənələrin uğurlu davamı kimi qiymətləndirilməlidir.

Deyilənlərlə əlaqədar olaraq diqqəti ona yönəltmək lazımdır ki, 1960-80-ci illərdə poeziyamızın məna zənginliklərinə, forma əlvanlığına yeni sanbal verən ən önəmli amillərdən biri də ədəbi gedişətdə yaxından iştirak edən ədəbi qüvvələrin poetik nəsil və yaradıcılıq dəsti-xəttinin müxtəlifliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Deməli, nəzərə almaq lazımdır ki, 1960-80-ci illər ərzində meydana gələn poetik nümunələrin yaradılmasında istedad dərəcəsinə, fərdi üslubuna görə fərqlənən və ayrı-ayrı nəslə mənsub olan şairlər fəaliyyət göstərmişlər. Belə ki, həm sənətinin müdriklik dövrünü yaşayan və ədəbi prosesin önündə gedən söz ustaları, həm də poeziya aləmində ilk müstəqil addımlarını atan və öz poetik nəfəsinin tərəvəti ilə diqqəti cəlb edən gənc şairlər şeirimizdə keyfiyyət göstəricilərinin artmasında xüsusi rol oynamış, sənətkarlıq və bədii diapozonunu hiss olunacaq dərəcədə genişləndirmişdilər. Poetik iqlimin perspektivli imzalar hesabına tərəvətlənməsi bu dövrə qədər poeziyamızın inkişaf və təkamülündə böyük əmək sərf etmiş yaşlı və orta nəslin nümayəndələrinin də bədii axtarışlarını daha da intensivləşdirmiş, yaradıcılıq ahəngini hərəkətə gətirmişdir. Bütün bunların nəticəsində poeziyada həyata ideya-fəlsəfi münasibətin dərinləşməsi ilə bərabər poetik forma və ifadə üsullarının axtarışları da geniş miqyas aldı. Zəngin poetik təcrübə zəminində gənc qüvvələrin müasir poetik təfəkkür səviyyəsinə uyğun apardıqları axtarışlar estetik meyarın yeniləşməsinə və kamilləşməsinə gətirib çıxarırdı.

1960-80-ci illər poeziyasında müxtəlif poetik düşüncə tərzinə malik olan şairlərin fəal və mübariz yaradıcılıqları, səviyyə və səxiiyyət etibarlı ilə bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri və bu müxtəlifliyin daxili vəhdəti əslində poeziyamızın harmoniyasını təmin edən ən vacib komponentlərdəndir. Bu harmoniyanın ümumi mənzərəsini daha canlı təsvir etmək üçün poeziyamızın bu inkişaf mərhələsində iştirak edən sənətkarların bir qismini sada-

lamaq kifayətdir: R.Rza, S.Rüstəm, O.Sarıvəlli, N.Rəfibəyli, Ə.Cəmil, M.Dilbazi, B.Azəroğlu, B.Vahabzadə, H.Arif, N.Xəzri, Q.Qasımzadə, Qabil, Ə.Kürçaylı, Z.Xəlil, M.Gülgün, N.Həsənzadə, Ə.Tudə, S.Tahir, X.Rza, C.Novruz, H.Bülluri, M.Araz, Əli Kərim, T.Bayram, T.Mütəllibov, A.Bədəlzadə, M.Ismayıl, T.Mahmud, F.Mehdi, I.Tapdıq, F.Sadıq, H.Ziya, M.Yaqub, M.Əliyev, Ə.Salahzadə, I.Ismayılzadə, R.Rövşən, N.Kəsəmənli, Y.Həsənbəy, A.Vəfəli, S.Əsəd, D.Ordubadlı, T.Elçin, R.Heydər, A.Abdulla, M.Isgəndərzadə, V.Əziz, A.Əlizadə, V.Ibrahim, Ç.Əlioğlu, A.Abdulla, A.Abdullazadə, M.Aslan, M.Şükür, R.Zəka, Z.Yaqub, S.Sərxanlı, S.Rüstəmxanlı, V.Səmədoğlu, V.Nəsib, E.Baxış, V.Bəhmənli, Dilsuz, V.Cəbrayılzadə və s.

Əlbəttə, yuxarıda sadalanan adlara kifayət qədər yeni imzalar da əlavə etmək mümkündür. Poeziyamızın nailiyyətlərinə müəlliflərin sayına görə qiymət vermək fikrindən tamamilə uzağıq. Poetik irsə bədii keyfiyyət ölçüləri və sənətkarlıq meyarı ilə yanaşmaq prinsiplərini rəhbər tutmaqla onun real cizgilərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Məsələyə kəmiyyət baxımından yanaşmağın özü səhv və yanlış nəticələrə gətirib çıxara bilər. Çünki məsələ sayda deyil, sambaldadır və həqiqi yaradıcılıqda kəmiyyət heç də həqiqi meyar sayılmamışdır. Odur ki, şairlərin kəmiyyət səviyyəsi şeir təsərrüfatında keyfiyyət dəyişmələri üçün göstərici ola bilməz. Ona görə də poeziyamızın yüksəlişinə bədii-estetik baxımdan yeni istiqamət verməyə qadir olan söz sənətkarlarının yaradıcılığı xüsusi olaraq qeyd olunmağa layiqdir. O sənətkarlar ki, yaradıcılıq siqləti etibarilə dövrün bədii-estetik tələblərinə ləyaqətlə cavab verir. Zamanın bədii-estetik tələbləri dedikdə isə hər şeydən əvvəl, poeziyada fikri dərinlik, fəal həyat və sənət mövqeyi ilə bərabər, poetik mükəmməlliyi, forma kamilliyi, novator deyim tərzini, bir sözlə, sənətkarlıq məziyyətlərini, qabarıq şəkildə nəzərə çəpdirmək kimi amillər ön plana çəkilir. Belə ki,

sənətkarlıq dəyərləri həm şair şəxsiyyətini, həm də onun yaradıcılıq mənliliyini nümayiş etdirən və təqdir olunan ən başlıca, estetik amillərdəndir. Sənətkarlıq şairin poetik ovqatının özünəməxsusluğudur ki, bu da öz növbəsində söz ustasına məxsus bədii yaradıcılığının ümumi ədəbi prosesdəki mövqeyini və əhəmiyyətini olduqca aydın və real əks etdirir. Bu baxımdan bədi dil sənətkarlığın və bütövlükdə ədəbi prosesin ən vacib məsələsi kimi, mühüm tərkib hissəsi kimi poetikanın mərkəzi problemlərindən birini təşkil edir. Məsələyə deyilən prizmadan yanaşdıqda 1960-80-ci illər Azərbaycan poeziyasında dil və üslub axtarışları və tapıntılar bütönlükdə ədəbiyyatımızın, estetik fikrimizin sevindirici uğurlarından biri hesab olunmalıdır.

1960-80-ci illər poeziyasının dil və üslub problemlərindən bəhs edərkən xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır ki, bu dövrdə onda yaranan yeni keyfiyyət dəyişmələri və meyllərinin formalaşması ədəbiyyatımızın ən gözəl xüsusiyyətlərindən biridir. Bu dövr poeziya dili haqqındakı mülahizələri bildirməzdən əvvəl qəti şəkildə demək olar ki, 1960-80-ci illər poeziyasının üslubi keyfiyyətləri bütöv halda Azərbaycan şeirinin ən yaxşı ənənələrinin davamı nöqteyi-nəzərindən də diqqətə layiqdir.

Şeirdə novatorluğa, yeniləşməyə güclü meyllin yaranması ilə əlaqədar olaraq bədii dillə bağlı sənətkarlığın və bədiilik diapozonunun həcmi xeyli genişlənməyə günün bədii-estetik səviyyəsinə qalxdı. Həmişə olduğu kimi, dilin bədiiliyi, emosional-ekspressiv keyfiyyətləri poeziyanın başlıca məziyyətini təşkil etməyə başladı. Deyim gözəlliyi, ifadə tərzinin kamilliyi və çoxcəhətliliyi uğrunda çəkilən gərgin əmək, söz əzabının həyəcanları diqqət mərkəzində dayandı.

1960-80-ci illərdə şeir poetikasının tələblərinə yeni baxış və yaradıcı münasibət canlı poetik prosesdə gücləndikcə dil problemi poeziyanın başqa komponentləri kimi çox böyük aktualıq kəsb etdi və bütün komponentlərin vəhdəti, bir-birini tamamlaması estetik bütövlüyün təminatçısına çevrildi.

Bu da poeziya dilinin irəliyə doğru hərtərəfli inkişafı və yeniləşməsi prosesinin daha da süətlənməsinə təkan verdi. Bədii dil məsələləri, nitq mədəniyyətinin əsas meylləri, ən ümdəsi də poeziyada özünü büruzə verən üslubi keyfiyyət dəyişmələri və təkamülü yeni istiqamətə yönəldi. Poeziyanın dilində həyatilik qüvvətlənməyə başladı, şairlərin coşqun yaradıcılıq çeşməsi canlı xalq dilinin təbii ifadə üsulları ilə şəffaflaşdı. Belə bir şəraitdə fikrin ifadəsində elastiklik, anlaşıqlıq, emosionallıq və ekspressivlik kimi keyfiyyətlərin yüksəlişi də, demək olar ki, öz başlanğıcını dilin ahəngində yaranan yenilik və təbəddülatlardan aldı. Canlı danışq dilinin poeziyaya güclü nüfuzu, təbiidir ki, bədii düşüncənin də aydınlaşması prosesinə, yeni poetik əhval-ruhiyyənin formalaşmasına müsbət təsir göstərirdi.

1960-80-ci illərdə Azərbaycan ədəbi-bədii dilində gedən proseslər və keyfiyyət dəyişmələri poeziyanın yeni inkişaf məcrasına düşməsi ilə nəticələndi. Şeir dilində təbiiliyin artması, şairlərimizin nitq mədəniyyəti səmərəli fəaliyyəti, inamla demək olar ki, yüksək sənətkarlıq uğrunda gərgin mübarizənin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi təqdirəlayiqdir. Azərbaycan dilinin akustik gözəlliklərinin, poetik ruh və şeiriyyətinin, intonasiya zənginliklərinin və s. təbii imkanlarının yeni-yeni çalarlarla zənginləşdirilməsi bir tərəfdən də bu illərdəki poetik prosesdə bədii dilə artaq qayğı və tələbkərliliyin təzahürüdür.

1960-1980-ci illərdə meydana gəlib yarandığı dövrün lirik kordioqramı funksiyasını yerinə yetirən poeziyanın dili fundamental milli əsasları üzərində yüksələrək xüsusi bir mərhələ təşkil etmişdir. Başqa sözlə desək, bu dövrün məhsulu olan şeir sənətinin simasını müəyyənləşdirən ən vacib məsələlərdən biri də dilimizin poetik imkanlarının genişlənməsi, poeziya dilinin canlı danışq dilinə yaxınlaşmasıdır. Bu fakt 1960-80-ci illər Azərbaycan poeziyasının bədii-estetik cəhətdən inkişaf səviyyəsinin və nailiyyətlərinin göstəricisi kimi qiymətləndirilməyə layiqdir.

Hələ keçən əsrlərdə Azərbaycanın öz hüdudlarından kənarda belə ictimai-siyasi və iqtisadi-mədəni həyatın, demək olar ki, bütün sahələrində qüvvətli anlaşıma və ünsiyyət vasitəsi kimi fəaliyyət göstərən bu dil çox maraqlıdır ki, qonşu və əcnəbi xalqların nümayəndələri tərəfindən onun stetik qüdrəti diqqəti mərkəzində saxlanılmışdır. "Poetik və şirin dil" (184, 70) (X.Abovyan), "xüsusilə poeziya dili" (39, 35) (Avqust fon-Qakstqauzen) kimi dəyərləndirilən, incə keyfiyyətləri, zərif səslənmə xüsusiyyətləri, ahəngdarlığı, musiqililiyi, dərin fikirləri, zəngin duyğuları ifadə imkanlarının etiraf və qəbul olunan bu dil 1960-80-ci illərdə xüsusi bir inkişaf pilləsi kimi bir sıra əlamətdar məziyyətlər əxz etmişdir. Bu keyfiyyət dəyişmələri onunla əlaqələndirilir ki, şeir sənətinin müasirlik anlayışının əsas şərtlərindən biri olan təfəkkür tərzinin müvafiq ifadə tərzinə uyğunluğa nail olunmuşdur. Müasir ifadə tərzində üzə çıxıb müəyyənləşən bu mühüm əlamət, əsl bədii meyarın konkretliyindən irəli gəlmişdir. Şeir sənətinin əbədi meyarı hesab edilən ənənələrdən qidalanaraq onu inkişaf etdirmək və yeni bədii kəşf səviyyəsinə qaldırmaq prinsipi 1960-80-ci illər poeziyasının əsas prinsiplərindən birinə çevrilmişdir. Məhz buna görə ki, bu dövr poeziyasının dili, sənətkarlıq səviyyəsi haqqında söhbət gedərkən onun yeni poetik biçimin yaradılmasında xüsusi operativlik göstərməsini xüsusi qeyd etmişlər. Buna görə də N.Xudiyevin 1960-80-ci illər haqqında "Azərbaycan ədəbi dilinin həqiqi mənadı çiçəklənmə dövrü adlana bilər" (136, 182) fikri olduqca məntiqi səslənir.

1960-80-ci illərdə aktuallıq və müasirlik fəal poetik kateqoriya kimi çıxış edərək günü-gündən qüvvətlənirdi. Aktuallıq və müasirlik özünü daha çox dövrün ən vacib meyllərini əks etdirməkdə, mövzu yeniliyində, ideya-siyasi səviyyəsində və ən nəhayət, bütün deyilənlərlə vəhdətdə təzahür edən və söz sənətkarının fərdiyyətinin poetik mükəmməlliyini əyaniləşdirən dil və üslub cəhətdən təkamülündə göstərirdi. Novator deyim tərz

poetik mükəmməlliyin başlanğıcını təşkil edirdi. Şeirin dil və üslub cəhətdən mənzərəsi rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edirdi. Məlum həqiqətdir ki, şeirdə müxtəlif nəsillərin fəaliyyəti şeirin dil-üslub baxımından bənzərsizliyini, ən əsas isə dinamizmini təmin edən amil idi. Bədii dil və üslubun rəngarəngliyi ilə bərabər bu illərdə müxtəlif nəsillərin yaradıcılığındakı müştərək keyfiyyətlər də özünü təzahür edir. Bu məziyyət bədii dilin ənənələrdən qidalana-qidalana inkişaf pilləsinə yetişməsi, təzə poetik kəşflər yoluna çıxmaq vəzifəsini yerinə yetirməsi ilə əlaqədardır. Linqvistik materialların yaradılması göstərir ki, poeziyada sənətkarlığın əsas komponentlərindən biri olan dilin bədii səviyyəsi ümumən Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyətinin yüksəlməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bu illərdə Azərbaycan ədəbi dilinin səlisləşməsində, ifadə zənginliyinin daha da artmasında şeirimizin rolu az olmamışdır. Ədəbi-bədii dilə yeni çalarların, dövrün ab-havasının, avazının gətirilməsində - bir sözlə, Azərbaycan şeir mədəniyyətinin yüksəlməsində 1960-80-ci illərdəki ədəbi qüvvələrin müstəsna xidmətləri olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilində, xüsusən bədii üslubda baş verən təkamül və təbəddülatlar haqqında filologiyamızda bəhs edilmişdir. Məsələn, görkəmli linqvist-alim A.N.Baskakovun Azərbaycan bədii dilində baş verən keyfiyyət dəyişmələrini xatırlamaq kifayətdir (35, 178).

Poetik dildə baş verən təbəddülatlar, əlbəttə, heç də birdən-birə yaranmır. Bu, poeziyanın inkişafının daxili dinamikası ilə bağlı prosesdir. Burada hər bir tarixi dövrün, ədəbi nəslin və şəxsiyyətin özünəməxsus payı vardır və bu mənada N.Uşakovun aşağıdakı fikri bu həqiqətin olduqca sərrast ifadəsidir: "Poeziyada yarış – əsrlərin və illərin, nəsillərin və həmyaşıdların, şairin özü ilə özünü poetik turniridir. Bu, daha yaxşı həyat üçün yaradıcılıq yarışdır" (206, 30). 1960-80-ci illər poeziyasında dilin estetik dinamizminin güclənməsi, poetik dil ənənələrinin yeni-yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsi də məhz belə bir "yarış"ın nəticəsidir. Bu proses

ədəbi tənqiddin də nəzərini cəlb etmişdir. Məsələn, görkəmli tənqidçi və ədəbiyyatşünas Bəkir Nəbiyev Azərbaycan yazıçılarının 1970-80-ci illərdə çap olunmuş əsərlərinin filoloji təhlilinə həsr etdiyi "Müasirlərimiz bədii ədəbiyyatda" adlı kitabında bunu xüsusi olaraq qeyd edir. O, yazır: "...xoşagələn ümumi yaşarı örnək isə, bilavasitə sənətkarlıq məsələsi ilə bağlıdır. Bu gün şairlərimiz arasında elan olunmamış bir yarışın getdiyini aşkar müşahidə etmək mümkündür. Hamı səy edir ki, onun yazdıqları [...] poeziyamızın kəhkəşanında, ilin poeziyasında [...] hansı təzə, tərəvətli cəhətiləsə seçilsin, yadda qalsın" (181, 40).

Şeir "təsərrüfatı"nın dil və üslub axtarışlarında xüsusi bir mərhələ təşkil edən göstərilən otuz ilin hər bir onilliyinin özü də əslində mərhələ şəklində bir-birinin davamıdır. Onlar şeir təfəkkürünün və dilinin tərəvətlənməsinin, yeniləşməsinin daxili məntiqi, təkamülü və əlamətləri baxımından vahid bir meyara uyğun gələrsə də, bu dövr şeir təcrübəsinin daxili qatları ayrılıqda və sıx əlaqədə nəzərdən keçirilməsi də olduqca vacibdir. Çünki poetik dildə yenilik birdən-birə baş vermir, T.Hacıyevin yazdığı kimi "Yeniliyin kökü dərinə olur, dibçəkdə yaranan ədəbi novatorluq ədəbiyyatın və onun vasitəsilə ədəbi dilin gələcək taleyində iştirak edə bilməz. Yenilik mərtəbə-mərtəbə müəyyənləşir" (78).

Odur ki, konkret zaman daxilində dil proseslərini ədəbi dilin ümumi mənzərəsi fonunda və müasir estetik fikrin işığında nəzərdən keçirərkən bir daha yəqin edirsən ki, poetik düşüncə tərzinin müasirliyinə və bədii dilin milli qaynaqları, dərin köklərinin fəallığına görə 1960-80-ci illərdə meydana gələn Azərbaycan poeziyası estetik fikir tarixində, poetik imkan və vəsi-tələrin təkamülü tarixində mühüm uğurları diqqət çəkən bir mərhələdir. Bu mərhələnin estetik cizgilərini açıb şərh etmək, ümumiləşdirmək, tarixi kontekstdə nəzərdən keçirib qiymətləndirmək filologiya elminin qarşısında təxirə salınmaz bir vəzifə kimi dayanır.

Məlum olduğu kimi, poetik dil eyni zamanda tarixi kateqoriyadır və o da poeziyanın özü kimi tarixi-xronoloji istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bu proses – dil mədəniyyətinin yüksəlişi, bədii təsvir və ifadə üsullarının təkamülü, dilin bütün laylarından istifadənin genişlənməsi prosesi poeziyamızın yeni bir tarixi inkişaf dövrünə qədəm qoyması kimi səciyyələndirilir. Poeziyanın yeni yüksəlişi və inkişaf meylləri, obrazlar aləminin rəngarəngliyi, üslubi təmayül və axtarışlar öz növbəsində şeir poetikasının nəzəri mənbə rolunu fəallaşdırdı.

Məhz bunun birbaşa nəticəsidir ki, poeziyanı dil problemi çox ciddi bir aktualılıqla diqqət mərkəzinə gətirildi. Bu münasibətlə Y.Seyidov "1960-1980-ci illərin ədəbi prosesində dil və meyllər" adlı məqaləsində yazmışdır: "1960-80-ci illərdə yazıçılarımız 20-30-cu illərdə formalaşan, 40-50-ci illərdə sabitləşən və daha da inkişaf edən ədəbi-bədii dilimizin imkanlarından çox bacarıqla istifadə etmiş, həmin istiqaməti davam etdirmişdir. Ayrı-ayrı vaxtlarda olduğu kimi, bu dövrlərdə də həmin ümumi inkişaf istiqamətini müşayiət edən, xoşa gələn, bəzən də narazılıq doğuran fərdi ifadə tərz, fərdi yazı materialları da olmuşdur ki, bu da təbiidir. Bütün bunların hamısını müəyyənləşdirmək və təhlil etmək xüsusi tədqiqat işi tələb edir" (198, 32).

Azərbaycan poeziyasının dil və üslubca öyrənilməsinin aktuallığı bir də onunla əlamətdardır ki, şeiri dilçilik aspektində araşdırmaq eyni zamanda ədəbiyyatın, ümumiyyətlə poetikanın ən mühüm nəzəri məsələlərini işıqlandırmaq üçün olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, poeziyanın 1960-80-ci illərdəki yüksəliş tempini hər şeydən əvvəl sənətkarlıq məsələlərinə, dil-üslub problemlərinə ciddi münasibət yaratmışdır. Çünki ən yaxşı sənət nümunələri dilə yüksək tələblər səviyyəsindən yanaşmaq və bədilik ölçülərinə ciddi əməl olunmaq prinsiplərindən törəmişdir. Bu məsələ estetik idealın və bədii məramın əhatəliliyi ilə bilavasitə bağlı olub poeziyanın başlıca inkişaf istiqamətini də müəyyənləşdirir.

Müasir mərhələdəki Azərbaycan ədəbiyyatının aktual nəzəri-metodoloji problemlərinin tədqiqi istər-istəməz qarşıya şeir poetikasının da elmi konsepsiyasını yaratmaq məqsədi qoyur. Bədii-estetik hərəkətin qazandığı nailiyyətləri, əldə edilən qabaqcıl təcrübəni, yeni səmərəli axtarış və tapıntıları ümumiləşdirmək meylini gücləndirir. Beləliklə, şeir dilini geniş estetik sistem daxilində araşdırmaq bədii üslub və ümumiyyətlə üslubiyyat nəzəriyyəsinin hərtərəfli şəkildə işıqlandırılmasına da imkanlar açır. Bu da, təbii ki, müasir poeziyanın estetik qanunauyğunluqları barədə qənaətləri nəzəri cəhətdən düzgün yekunlaşdırmaq və forma mədəniyyəti haqda fikir yürütmək üçün imkanları geniş miqyas daxilində fəallaşdırır.

Elə buna görə də poeziyanın ideya-bədii əlamətləri içərisində dil və üslub problematikasının geniş hədudlar daxilində, ümumən ədəbiyyatımızın ədəbi prosesin kontekstində aydınlaşdırma əməli vəzifə kimi qarşıda durur. Bu problemləri ədəbiyyatımızın yeni yüksəlişi fonunda müasir elmi-nəzəri səviyyədə yerinə yetirməklə poeziyada baş verən bədii proseslərə müdaxilə etmək imkanı qazanır, onun obyektiv qanunauyğunluqlarını aşkarlayırıq.

Poeziyanın nəzəri və estetik əsaslarını təkmilləşdirərək tərəqqi etdirmək, şübhə yoxdur ki, şeir yaradıcılığının aktual problem və ehtiyaclarından irəli gəlmişdir. Şeir problematikasının ölçülərinin böyüməsi və poetik sözə estetik tələbkarlığın durmadan artması ilə bilavasitə əlaqədar olaraq poeziyanın perspektiv təkamülünü müəyyənləşdirmək naminə onun bədii-linqvistik cəhətdən saf-çürük edilməsinə olduqca ciddi ehtiyac vardır. Digər tərəfdən şeir dilini tədqiq etmək aktuallığı onunla şərtlənir ki, ümumiyyətlə dilin psixoloji-semantik dərinliyini əyaniləşdirmək və poeziyanın bədii-idraki siqlətini nümayiş etdirmək də onun vasitəsi ilə mümkün olur.

Şeirin poetika və üslubiyyatı üzərinə düşən vəzifə bir də ona görə mürəkkəb və məsuliyyətlidir ki, onlar həm bütövlükdə 1960-80-ci illərdə yaranan Azərbaycan poeziyasında janr və üslub

rəngarəngliyinin elmi-praktik şəkildə şərhini verməli, müxtəlif dəsti-xəttə malik müəlliflərin fərdi yazı materiallarının əsas xüsusiyyətlərini, özünəməxsus poetik konsepsiyasını ayırd etməklə bərabər, bu müxtəlifliklə fərdiliklər arasındakı ümumiliyi, vədəti də əsaslandırmalıdır. Deməli, əsas vəzifə deyilənləri 1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyası zəminində açıb təsvir və şərh etməklə bitmir. Şeir sənətini sənətkarlıq yönümündə istiqamətləndirmək, ona yol göstərmək, yeni və geniş inkişaf perspektivləri müəyyənləşdirməyə yönəltmək üçün də dil və üslub problemlərinin ön plana çəkmək filologiyamızda xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Onu da demək lazımdır ki, 1960-80-ci illər poeziyasında, məlum olduğu kimi, hazır poetik qəliblər, ənənəvi məcazlar və obrazlar silsiləsinin meydanı sürətlə duralmış, köhnə poetik düsturları yeni bədii kontekstdə təkmilləşdirmək cəhdləri xüsusi genişlik tapmışdır. Nümunəvi dil bu dövr şeirlərin estetik incəliklərinin əsas göstəricilərindən biri kimi, özünü nümayiş etdirdi, poeziyanın bədii ləyaqətinin etalonu rolunu oynadı. Sənətkarlıq məziyyəti, üslub aydınlığı, forma zənginliyi, obraz, ritm və intonasiya axtarışları ilə diqqəti cəlb edən poeziyanın dili buna görə də xüsusi filoloji tədqiqat tələb etdi.

Sənətkarlıq amillərinin geniş miqyasda təhlil predmeti olmasının böyük bir əhəmiyyəti də onunla əlaqədardır ki, son dövrlərdə ümumən poeziyamızın, eləcə də ayrı-ayrı şairlərin dilinə, üslubuna, poetikanın bu və ya digər probleminə elmi maraq da artmışdır. Göstərilən məsələlərə aydınlıq gətirmək, Azərbaycan poeziyasını proses və inkişaf halında şərh etmək üçün 1960-1980-ci illər şeirimizin dil materiallarının zənginliyi arzu olunan imkanlar yaradır.

POETİK LİNGVİSTİKA ŞEİRDƏ DİL SƏNƏTKARLIĞI HAQQINDA

Son dövrlərdə Azərbaycan filologiyasında dilimizin bədii üslubunun elmi-tədqiqata cəlb edib öyrənmək sahəsində xeyli səmərəli iş görülmüşdür. Bədii ədəbiyyatın dil və üslub siması ardıcıl elmi araşdırmaların obyektinə çevrilməyə meyl nəzərə cərpacaq dərəcədə artmışdır. Bununla əlaqədar olaraq bədii ədəbi yaradıcılıqda baş verən dil proseslərinə həsr olunmuş maraqlı elmi əsərlər, müxtəlif münasibətlərlə yazılmış kitablar, monoqrafiyalar meydana çıxmışdır. Bu yazılarda Azərbaycan dilinin potensial poetik imkanları, zəngin bədii təsvir vasitələri, ifadəlilik qüdrəti və bu sahədə qələm çalan bədii söz ustalarının fərdi dəsti-xətti, yaradıcılıq fərdiyyəti öz əksini tapmış, həmçinin doğma dilimizin hazırkı vəziyyəti, gələcək taleyi, inkişaf meylləri barədə də maraqlı fikirlər səslənmişdir.

Bədii dilin hərtərəfli tədqiqinə maraq 1960-cı illərdən daha intensiv xarakter almışdır. Bu sahədə təkanverici amillərdən biri də ondan ibarətdir ki, göstərilən dövrdə Azərbaycan dilçilik elmlərinin, ədəbiyyatşünaslığın və ədəbi tənqidin elmi-nəzəri səviyyəsi yüksəlmiş və bu tərəqqi dil-üslub problemlərinin elmi cəhətdən öyrənilməsinin daimi şəkil almasına real zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanın qüdrətli poeziya aləmini böyük həssaslıqla saf-cürük etmək, onun aktual problemləri ilə, o cümlədən sənətkarlıq problemləri ilə məşğul olmaq sahəsində bir sıra ciddi və sanballı əsərlər yazılsa da, onun bədii dil konsepsiyasını, hərtərəfli fundamental nəzəriyyəsini yaratmaq zəruriliyini poeziya nəzəriyyəçiləri həmişə təxirəsalınmaz vəzifə kimi diqqət mərkəzində saxlamışlar. Onlar birmənalı şəkildə belə bir fikri əsaslandırmışlar ki, poeziya dilinin mühüm və vacib

problemlərinin elmi-nəzəri təhlili bütün dövrlərdə, xüsusən də son illərdə poeziyanın müasir inkişaf səviyyəsindən aşağıda dayanır. Şeir dili və üslubu çox önəmli elmi problemlərdən biri kimi, geniş elmi tədqiqata cəlb olunmasının, bu sahədə müasir səviyyəli əsərlərin yazılmasının zəruriliyi döənə-döənə qeyd edilmişdir. Bunun nəticəsidir ki, ədəbi prosesin ən mühüm tərkib hissəsini təşkil edən şeirimizin qazandığı uğurları fonunda və zəngin materialları əsasında müxtəlif səviyyələrdə poeziya dilinin araşdırılmasına ciddi səy göstərilməyə başlandı. Belə çətin, ancaq əhəmiyyətli bir işə girişərək bədii dillə bağlı sənətkarlıq problemləri sistemli şəkildə araşdırıldı. Poetik təfəkkürün əsas silahı olan dili poeziyanın özünə layiq biçimlərdə və müasir meyarlarla tədqiqata cəlb etmək XX əsrin üç onilliyində -1960-1980-ci illərdə xüsusi genişlik tapmağa başladı.

1960-1980-ci illər poeziyasının dil və üslubca tədqiqindən danışarkən unutmmaq lazım deyil ki, poetik şüur tarixi olduğu kimi, poetik dillə bağlı olan nəzəri baxışlar, elmi təfəkkür də tarixi səciyyəlidir. Bir an belə unudulmur ki, poeziyanın bütün ünsürləri, o cümlədən dil elementlərinin hər biri müəyyən bir ənənə, özül üzərində qərar tutur, hər bir söz sənətkarının bu problemə bağlı özünəməxsus konsepsiyası formalaşır. Eyni fikirləri bədii dil nəzəriyyəsi nümayəndələrinə də şamil etmək lazımdır. Belə ki, 1960-cı illərə qədər Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişaf qanunauyğunluqları, bədii üslubun, poeziya dilinin əlamətləri, qüdrətli klassiklərimizin dil mədəniyyəti, poetik formaların inkişafı və təkamülü tarixi və s. global problemləri Azərbaycan dilçilik elminin korifeyləri sayılan Ə.Dəmirçizadə, H.Mirzəzadə, M.Adilov, Ə.Cavadov, Z.Budaqova kimi görkəmli alimlərin əsərlərində əsas qyulmuşdur. Bu özül üzərində bu günün poetik dilinin mənzərəsini şərh etməklə ardıcıl məşğul olan istedadlı dilçi alimlər yetişmişlər. Onlar bədii ədəbiyyatın üslub problemlərindən, dilin bədii-estetik funksiyalarından, adi dil materiallarının poeziya sərvətinə çevrilməsi mexanizmindən, dil

üzərində yaradıcılıq işgüzarlığının özünəməxsus tərəflərindən, dil və fərdi yaradıcılıq problemlərindən və s. bəhs edən maraqlı intellektual səviyyəli əsərləri ilə filologiyamızda hiss olunan boşluqları doldurmağa cəhd göstərmişlər. Bu sahədə Y.Seyidov, A.Axundov, T.Hacıyev, M.Məmmədov, A.Qurbanov, R.Məhərrəmov, T.Əfəndiyeva, Q.Kazımov, V.Aslanov, A.Məmmədov, K.Vəliyev, K.Abdullayev, S.Abdullayev və başqalarının xidmətləri diqqətəlayiqdir. Onların bədii dili müasir elmi baxımdan araşdırmaq, onu keyfiyyətə zənginləşdirmək istiqamətindəki axtarışlarını xüsusilə təqdir etmək lazımdır.

Müşahidələr göstərir ki, müasir Azərbaycan poeziyasına məxsus bədii dilin mühüm problematikasını, bununla bağlı poetikanın bir sıra aktual məsələlərini obyektiv və prinsipial mövqedən işıqlandırmaq əsasən 1960-cı illərdən başlanır. Bununla əlaqədar onu da demək yerinə düşər ki, lingvistik poetika və üslubiyyətə aid tədqiqat işlərinin mühüm hissəsi namizədlik və doktorluq dissertasiyalarından ibarətdir və bunların kəmiyyət göstəriciləri kifayət qədərdir. Lakin buna baxmayaraq, 1960-80-ci illər poeziyasını dil və üslubi cəhətdən incələndiyini, poeziyanın öz inkişaf səviyyəsinə layiq araşdırıldığını söyləmək mümkün deyil. Başqa sözlə desək, poeziyanın haqqında söhbət gedən otuzillik dövrünə həsr olunmuş əsaslı araşdırma, demək olar ki, yoxdur. Dissertasiya formasında meydana gələn monoqrafik tədqiqatların böyük əksəriyyətində isə nəsr, dramaturgiya və qismən də publisistikanın dil və üslub xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Ümumiyyətlə götürüldükdə 1960-80-ci illərdə ədəbi təhqid və ədəbiyyatşünaslıqda da nəsrə olan meyl poeziyanı üstələmişdir. Bu onunla əlaqələndirilmişdir ki, ədəbiyyatşünaslığın və "Ədəbi təhqidin bu gün daha artıq diqqət yetirdiyi sahə nəsrdir, nəsrin problemləri, inkişaf perspektivləri, bu günü və gələcəyidir" (183, 178). Bu fikri görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Yaşar Qarayev bu

cür əsaslandırmışdır: "Son illərdə təhqidin başqa janrlara nisbətən marağın üstünlüyü tamamilə təbiidir.

Yetmişinci illər bütün sahələrdə-təhqiddə də "nəsr dövrü" oldu. Yeni nəsr, yeni povest təhqiddə yeni düşüncələrə qida verdi. Mənəvi-əxlaqi dəyərlər üçün nəsrin qaldırdığı həyəcana təhqid daxilən şərik oldu.

Estetik narahatlıq üçün ən qüvvətli impulsu və ritmi təhqid şəirdə tapa bilmədi. Nəsrin bədii poetikalı mənəvi və əxlaqi problemlərin həlli üçün təhqidə daha bol material verdi, istehlakçı əxlaqa, mənəvi idealsızlığa, əqidə və qeyrət müflisliyinə qarşı etirazda nəsrin hünərini sonralar təhqid və səhnə təkrar etdi" (152, 45).

Göründüü kimi, poeziya ilə müqayisədə nəsr və onun poetikasına diqqət və marağın üstünlüyü təbii amillərlə əsaslandırılır. Əsas obyektiv səbəb də, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, nəsrin və nəsr təhqidinin ədəbi prosesdə daha məhsuldar, tapıntılı və fəal olması ilə aydınlaşdırılır. "Ədəbi hərəkatın ağır yüklü bədii fikir qatlarını da məhz nəsrin lokomotivinin çəkib aparması" (183, 181) onun dil problemlərinin öyrənilməsində də işgüzarlığa müsbət təsir göstərdi.

Əlbəttə, nəsrimizin ədəbi-estetik irəliləyişi, poeziyaya nisbətən fəallığının artması heç də o demək deyildir ki, 1960-80-ci illər poeziyası ümumi ədəbi proseslə ayaqlaşa bilməmişdir. Əksinə, bu dövr poeziyasında açıq-aşkar nəzərə çarpan bədii-estetik təfəkkür tərzinin yeniləşməsi, ictimai mündəricə, siyasi qayə, vətəndaşlıq məzmununun daha da zənginləşməsi ilə yanaşı, sənətkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsi, forma axtarışlarının yeni aspektləri tələb edir ki, istər ədəbi təhqid, istərsə də poetik lingvistik -fərqi yoxdur, 1960-1980-ci illərin şeir sənətinə inkişaf və irəliləyiş kontekstində diqqət yetirsin, dil və üslub problemlərini daha aydın, məqsədyönlü şərh və izah etməklə doğru və yüksək nəzəri mövqedə dayansınlar.

1960-1980-ci illər ərsəyə gələn araşdırmalarda, poeziya dilinin müxtəlif səpkilərinə aid əsərlərdə, inamla demək olar ki, dil materialları estetik hadisə kimi dəyərləndirilmiş, bütün faktlara yüksək sənətkarlıq mövqeyindən yanaşılmışdır.

Şeir dilini uğurlu elmi-tədqiqat obyektinə çevirmək və dövrümüzün bədii-estetik mənzərəsi fonunda qiymətləndirmək meylinin güclənməsi, şəksiz ki, araşdırılan dil materialının kəmiyyət və keyfiyyətindən də asılıdır. Bu baxımdan 1960-1980-ci illər poeziyasının ən səciyyəvi və təqdirəlayiq əlamətlərindən biri linqvistik material cəhətdən zənginliyidir. Həmin münasibətlə Azərbaycan poeziyasının tədqiqi ilə müntəzəm məşğul olan nəzəriyyəçi-alim haqlı olaraq yazmışdır: "Müasir şeirimizin üslub və dil cəhətdən mənzərəsi rəngarəngdir desəm, yəqin ki, məlum bir həqiqəti təkrar etmiş olaram. Şeirdə müxtəlif nəsillərin fəaliyyət göstərməsi onun üslub baxımından bənzərsizliyini, dinamizmini təmin etmişdir. Üslub baxımından ən mühüm inkişaf şeirin ritorikadan, çılpaq müraciətdən, predmetsizlikdən utilitarçılıqdan inadla xilas olması cəhdindən ibarətdir. Bu, poeziyamızda, ən davamlı prosesdir" (186, 157).

Təbii hal kimi xüsusi olaraq göstərmək yerinə düşər ki, şeir dilindən bəhs edən müəlliflər poeziyada aparıcı mövqedə dayanan, nisbətən öz dəsti-xətti və yaradıcılıq fərdiyyətinə görə seçilən görkəmli şairlərin əsərlərinə daha artıq diqqət yetirirlər. Bu ondan irəli gəlir ki, bədii təfəkkür etibarilə daha yüksəkdə dayanan söz sənətkarlarının dili tədqiqatçıları poeziya dilində gedən prosesləri müəyyənləşdirərkən daha səciyyəvi bol materiallarla silahlandırır. Poetik nümunələrin linqvistik işarə və formaları poeziyamızın 1960-80-ci illər mərhələsində özünəməxsus mövqeyi olan istedadlı şairlərin əsərlərində daha güclü və rəngarəng boyalarla çıxış edir.

Şeir dilinin araşdırılmasında özünü büruzə verən bu münasibət bir də onunla əlaqələndirilə bilər ki, poetik materialların seçilməsi prosesində 1960-1980-ci illərdə yazıb-yaradan bütün ədəbi

qüvvələrin yaradıcılığına müraciət etmək imkan xaricindədir. "Şeirə axın" şəraitində çoxluq içərisindən öz yaradıcılığı ilə Azərbaycan poeziyasında özünü ləyaqətlə təmsil edən, fərdi dəsti-xətti ilə ədəbi tənqiddən və çoxsaylı oxucu kütləsinin diqqətini daha çox cəlb edən söz sənətkarlarının şeirlərinə müraciət təqdirəlayiq hadisə kimi qiymətləndirilməlidir ki, xalqın istənilən istedadlı poetik nəslinin yaradıcılıq taleyində onların yaşadığı dövrün poeziyasının əsas inkişaf meyilləri, o cümlədən bədii dilinin siması əks olunur.

Ədəbi-tənqidi prosesin fəal iştirakçıları olan dilçi alimlərin bədii dil məsələlərinə həsr etdikləri əsərlərin əsas əlaməti analitik təhlil meylinin güclənməsindədir. Onların bədii dil-üslub məsələlərinin ayrı-ayrı tərəflərini əhatə edən və nəzəri cəhətdən işıqlandıran əsərləri müasir dilçilik elminin uğurları kimi dəyərləndirməkdir.

Şeir sənətinin yaranma və təkamül prosesi bütün dövrlərdə onun sənətkarlıq sirlərinə ciddi maraqla müşayiət olunmuşdur. Şeir forma və şəkillərinin inkişaf tarixinin dərinədən və hərtərəfli tədqiqində dil sənətkarlığı, demək olar ki, heç zaman diqqətdən kənarda qalmamışdır. XX əsrin 20-ci illərində bu sahədə ilk ciddi təşəbbüslər özünü büruzə vermişdir. Doğrudur, göstərilən zaman kəsiyində dil və üslub məsələləri vahid ədəbi prosesin tərkib hissəsi kimi ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilib saf-çürük edilməmişdir, şeir sənətkarlığını geniş aspektdə öyrənmək məqsədi qarşıya qoyulmuşdur. Bu məsələ əksər hallarda səthi və üzdən nəzərdən keçirilmişdir. Dil problemi sistemli şəkildə izlənməsə də, onu əhatəli təhlil obyektinə çevrilməsə də, keçən əsrin 20-ci illərində bir sıra görkəmli tədqiqatçılar şeirşünaslığın bəzi aktual məsələlərinə geniş aspektdə və ciddi estetik prinsiplərlə yanaşmışlar. Bu sahədə XX əsrin 20-ci illərində ciddi filoloji araşdırmaların müəllifləri Əmin Abid, İsmayıl Hikmət kimi alimlərin qələm məhsulları xüsusilə təqdirəlayindir. Şeirşünaslığın müxtəlif aktual problemlərinə maraq həm Ə.Abidin

(16, 50-54; 7, 19-42), həm də İsmayıl Hikmətin (86, 7-10; 85; 69-75) vəzn və şeir şəkilləri ilə bağlı araşdırmalarında daha çox nəzərə çarpırdı. 1920-ci illər ədəbiyyatının, o cümlədən poeziyanın dil problemləri, sənətkarlığın dillə bağlı keyfiyyət dəyişmələri və mərhələləri, onun inkişafı istiqamətləri küll halında götürülüb işıqlandırılmasa da, Ə.Abid, I.Hikmət kimi ədəbiyyatşünas alimlər tərəfindən bu sahədə xeyli iş görülmüşdür. Xüsusi diqqət çəkən cəhət isə onunla yadda qalandır ki, vəzn və dil, ədəbi növ və üslubla bağlı verilən hökmlər möhkəm elmi zəminə əsaslanır.

XX əsrin 30-cu illərində də şeirşünaslığa maraq xeyli artır. Şeir dili də bu maraq dairəsindən kənarda qalmır. Elmi araşdırmalarda şeirin dil prosesləri müəyyən qədər öz əksini tapır, dildən sənətkarlıq baxımından bu və ya digər dərəcədə bəhs olunur. Bu dövrdə yazılmış tədqiqatlarda şeir dili bir qayda olaraq təsviri poetika istiqamətində aparılsa da, bəzi hallarda sırf nəzəri aspektdə aparılan elmi məqalələr də meydana çıxırdı ki, burada şeir dilinin nəzəri aspektləri janrın digər xüsusiyyətləri, xüsusən forma əlamətləri, vəzn də nəzərə alınmaqla öyrənilməyə meyl güclənirdi. Doğrudur, poetik dil problemlərinə həsr edilmiş elmi ədəbiyyatda daha çox ayrı-ayrı müəlliflərə və əsərlərə müraciət üstünlük təşkil edir, dil prosesinə hərtərəfli nəzər yetirmək və onun geniş panoramını yaratmaq meyli demək olar ki, görünürdü. Bununla belə şeir və onun dil problemi ətrafında gedən söhbətlər, müzakirə və mübahisələr heç zaman səngiməmiş, zaman-zaman genişlənmiş, poeziyanın dili və üslubu məsələləri bütün dövrlərdə olduğu kimi, keçən əsrin 20-30-cu illərində də mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Azərbaycan dilçilik elminin nəhəng sütunlarından biri olan Ə.Dəmirçizadənin «Şair və dil normaları» adlı məqalədə qoyulan problemlərin miqyası və aktuallığı belə bir fikir söyləməyə əsas verir. Məqalə 1936-cı ildə «Ədəbiyyat qəzeti»nin üç nömrəsində (24 mart, 23 iyun, 20 avqust) çap olunmuşdur. Dilin tükənməz imkan və vasitələrini,

sənət dilinin qanunauyğunluqlarını, sözə estetik münasibətlərin həddlərini aşkarlamaq baxımından olduqca maraqlı olan bu mənalə Azərbaycan poeziya dilini bir sıra yöndən araşdıran, şeir dilinin estetik mahiyyətini incələyən əsərdir və o, yazıldığı dövrdə dilçiliyimizin nisbətən az öyrənilən sahəsində yeni filoloji uğur kimi dəyərləndirilir. Bədii-estetik təfəkkürün təcəssümətdirmə funksiyalarının müxtəlif aspektləri, bədii qayənin ifadə vasitələri ilə dilin üzvi bağlılığı araşdırılarkən müəllif bir sıra dil vahidlərinin – fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik vahidlərin ədəbi dil normaları həddləri daxilində obrazlı imkanları açılır. Müəllif həm klassik, həm də müasir şeir dilinin fonetik, leksik-semantik xüsusiyyətlərini, qrammatik-üslubi keyfiyyətlərini poetik üslubiyyatın, dilçilik elminin uğurları fonunda işıqlandırmağa xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Onu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, ilk dəfə olaraq Ə.Dəmirçizadə şeir dilinin linqvistik normalarından geniş şəkildə söhbət açır. Şeir dilinin mahiyyətinin yeni istiqamətdə və köklü şəkildə öyrənilməsi onun əsərində kompleks xarakter daşıyır.

Müəllif konkret faktlara istinadən gənc şairlərin şeirlərində dil normalarından yayınma hallarının doğurduğu qüsurlar və nöqsanlara diqqət çəkir və öz tövsiyələrində göstərir ki, əsl poeziya nümunələrinə xas olan emosional və estetik gözəlliyi şeirin dil və üslubunda yaratmaq və qorumaq ən ümdə vəzifə həm gənc qələm sahiblərinin, həm də poetika elmi ilə ədəbi tənqidin qarşısında dayanır. Çünki şeirin ruhu, tərəvəti səs-söz cildində gizlənir, münasib bədii qiymətdə olmadan mündəricə öz həyatı gücünü, diriliyini itirir. Oxucunun ruhunu yerindən oynadan, titrədən yeganə vasitə şairin canlı sözüdür. Şair isə poetik ovqatın ifadəsi üçün münasib dil materiallarının daxili enerjisini, potensial imkanlarını açmağa qadir olan istedad sahibidir. Obrazlı dilin sirlərini dərinləndirən öyrənmək, ona güzəştəz qayğı göstərmək, sözləşmə incəliklərinə vəqif olmaqdan ötrü klassiklərə, folkora üz tutmaq – müəllifin şeir yazmaq istəyən gənc şairlərə əsas

tövsiyələri məhz bundan ibarətdir. Bununla böyük dil mütəxəssisi yaradıcı gəncliyi bədii dili öyrənməyə, ondan səmərəli istifadə etməyə sövq etmək, «söz əzabı»na alışdırmaq məqsədi izləyir.

Linqvistik poetikanın göstərilən mərhələsini səciyyələndirmək üçün görkəmli alim Ağamusa Axundovun bir sıra silsilə əsərləri diqqətəlayiq nümunələrdir. Onun bu sahədəki elmi yaradıcılıq uğurlarının poetik üslubun inkişaf təcrübəsi ilə, bədii dil mədəniyyətinin nailiyyətləri ilə bağlılığını ayrıca çatdırmalıyıq.

Bəri başdan qeyd olunmalıdır ki, A.Axundovun poeziya dilinin bu və ya digər sahəsinə həsr etdiyi əsərləri birinci növbədə özünün yüksək elmi-nəzəri səviyyəsi ilə seçilir. "Dil və üslub məsələləri" (1970), "Şeir sənəti və dil" (1970), "Dilin estetikası" kitabları, müxtəlif mətbuat orqanlarında çapdan çıxmış elmi məqalələri ədəbi ictimaiyyət və oxucular tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır. Sadalanan əsərlər barədə söhbət açmazdan, oxucularla bölüşməzdən əvvəl bir faktı nəzərə çatdırmağı lazım bilir ki, "Dil və üslub məsələləri" kitabına daxil olan məqalələr nisbətən genişləndirilmiş və təkmilləşdirilmiş şəkildə "filologiyamızın yeni nailiyyəti" (209, 188) kimi qiymətləndirilən, "Dilin estetikası"na daxil edilmişdir. Müəllifin ayrı-ayrı vaxtlarda qələmə aldığı məqalələrinin toplusundan ibarət olan bu kitab bədii dilin estetik mahiyyətini təhlil etmiş və bir sıra mühüm qanunauyğunluqlarına aydınlıq gətirilmişdir. Tədqiqatçı poetik dilin ümumi nəzəri problemləri və konkret sahələrinə işıq salan düşüncələrini geniş filoloji fonda şərh etmişdir.

"Dilin estetikası" poetika və bədii dilin aktual problemlərinə həsr olunmuşdur. Müxtəlif illərdə yazılmasına, dəsti-xəttinə görə bir-birindən fərqlənən söz sənətkarlarının üslubuna, ayrı-ayrı linqvistik kateqoriyaların estetik imkanları araşdırılmasına baxmayaraq, bədii yaradıcılığın olduqca mühüm komponentlərini müəllif yüksək elmi-nəzəri səviyyədə, dilçilik elminin inkişafı işığında bütöv sistem yaratmış, ədəbi-bədii dil və linqvistik poetika ilə bağlı bir sıra məsələləri ümumiləşdirmişdir. Bədii dilə,

o cümlədən poeziya dilinə yaradıcılıq məhsulu kimi yanaşan müəllif onu sənətkarlıq baxımından mənalandırır, bədii dili fərdi poetik üslubun ən mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirir.

"Bədii dil yaradıcılıq məhsulu kimi" məqaləsində yazır: "Bu sirr deyildir ki, biz yazıçı və şairləri bir-birindən ilk növbədə onların bədii dilinə görə seçirik. S.Vurğunu, hər şeydən əvvəl, hər sözü dalğa kimi ləngər vuran vətən avazlı, xalq təranəli aforizmlərlə zəngin dilindən tanıyıırıq. Rəsul Rza oxucunun yadında həzin ahəngə, sərt sintaqmlara, mənasının qavranılmasında gərginlik tələb edilən istixarələrlə zəngin dilinə görə qalır" (20, 17).

Müəllif nümunəvi bədii dilin əsas meyarı kimi şair üslubunun özünəməxsusluğunu, fərdi dəsti-xətti ön plana çəkir və belə hesab edir ki, "gözəl bədii dil ustasının səsi gərək min şairin...səsinin içindən seçilsin" (20,21). Müəllifə görə C.Novruz və F.Qoca kimi şairlər məhz şair fərdiyyəti sayəsində oxucu qəlbinə yol tapmışdır.

"Bədii dil və xəlqilik" adlı məqalədə söz sənətində "ana dilinin sağlam nəfəsini bədii əsərə gətirməyin əhəmiyyətinə" (20, 48) diqqət yetirilir. Xəlqilik komponentləri, zəngin lüğət fondunun xəlqi deyim tərzinə uyğun şəkildə istifadəsi, canlı danışiq dilinin söz xəzinəsinə bələd olmaq, ondan sərrast və yerli-yerində faydalanmaq üzərində müəllif ətraflı dayanır. Estetik kateqoriya kimi xəlqilik əsl istedadın yaradıcılıq qabiliyyətinin ilkin şərtlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Bu sahədə S.Vurğun, O.Sarıvəlli, S.Rüstəm, R.Rza və M.Rahmin poetik təcrübəsini əhəmiyyətli hadisə kimi təqdir etməklə bərabər, ədəbi-bədii dil normalarının pozulmasını, həqiqi sənət ölçülərindən, bədii əndazədən kənara çıxma hallarını və onun yaratdığı, arzuolunmaz nəticələri də nəzərə çatdırır: "Xalq dilinin xəzinəsinə biganəlik - bədii dili xəlqilikdən, ana dilinin doğma nəfəsindən uzaqlaşdırmaq deməkdir" (20,51) qənaətinə gəlir.

Tədqiqatçının fikrincə, şeir dilində xəlqiliyin əsas komponenti səmimilik və sadəlikdir. Xəlqi deyim tərzə hər cür yersiz

dəbdəbəni, süni təmtərağı rədd edir. cansıxıcı təhkiyə, quru təsvircildik bir tərəfdən xalq kimi duymaq və xalq kimi demək keyfiyyətindən uzaqlığın əlamətidirsə, digər tərəfdən də poeziya dili zəminindən ayrı düşməyin birbaşa nəticəsidir. Bu münasibətlə müəllif Zeynal Xəlilil "Bakının axşamları" adlı şeirindən gətirdiyi aşağıdakı fraqment əsasında xəlqiliyin kasadlığını əyaniləşdirir. Şeir parçası belədir:

*Ötüb keçən qıza bax
Göz qaradır, yanaq ağ (?)
Deyin hara gedir, ah (?)
Azərbaycan gözəli?!
Nə yaraşır o qıza Ələsgərin qoşması
Füzulinin qəzəli.*

A.Axundov yazır: "Görünür şair ya Ələsgərin yaradıcılığına yaxşı bələd deyil, ya da ona laqəyd yanaşır. Yanağı ağ olan qız müəllifin iddiası xilafına olaraq, Ələsgərin qoşmalarında tərənnüm olunmamışdır. Ələsgər öz xalqının zövqünə yaxşı bələd idi və belə qızları bəyənirdi:

*"Yanağın qırmızı, irəngin ağdır
Çırağban eyləmiş ağı qırmızı" (20, 58).*

"Səməd Vurğunun dili və şeir sənəti" adlı məqalədə qüdrətli söz nəhənginin bədii dili "dilimizin inkişafında xüsusi mərhələ" kimi xarakterizə edilir. Onun misilsiz yaradıcılığının geniş xalq kütlələri arasında yayılmasının, dərin məhəbbət və ehtiram qazanmasının əsl səbəbi güclü milli koloriti və xəlqiliyi ilə bilavasitə əlaqələndirilir. Dahi şairimizin dil sənətkarlığı, üslubu üçün səciyyəvi olan bir sıra məziyyətləri - fonetik, leksik-qrammatik vahidlərin yaratdığı estetik gözəlliklərin daxili sirri və sehrini aşkarlayan müəllif danışq səslərinin əmələ gətirdiyi naxışları sistem halında nəzərdən keçirir, bu səs incəliklərinin, onların poetik rənglərinin S.Vurğun şeirlərində oynadığı misilsiz rolu haqqında düşüncələrini oxucularla bölüşür. Müəllif göstərir ki, xalqın yaratdığı aforistik ifadələrə atalar sözlərinə, zərb-

məsəllərə, poetik frazeologizmlərə şeir dilindən gen-bol işləklilik verən S.Vurğun yeri gəldikcə həmin dil vahidləri qədər dərin mənalı hikmətli sözlər yaradaraq xalqa təqdim edir. Bu isə təqdir olunmağa layiq məziyyətdir - əsl yaradıcılıq hadisəçisi, müdriklik yoludur. Bunlarla yanaşı böyük sənətkara məxsus əsərlər şəkil və vəzn cəhətdən də araşdırılır və nəzəri baxımdan, şeirşünaslıq aspektindən təhlil olunur.

"Əsərlərinin gözəlliyi üçün tələb olunan bütün imkanlardan həmişə maksimum istifadə etməyə çalışmış, əlindən gələni etmiş" (20, 176) M.Müşfiqə məxsus səciyyəvi üslubi özünəməxsusluq, onun əsas əlamətləri "Mikayıl Müşfiqin dili və şeir sənəti haqqında" məqaləsində genişliylə əhatə olunmuşdur. Şairin sənətində dilin oynadığı misilsiz maraqlı örnəklərlə üzə çıxarılmış, xüsusilə şeir mətnlərində səslərin poetik təşkili - alliterasiya və assonans, təsvir obyektinin səs obrazını yaratmaq sahəsində şairin təkrarolunmaz məharəti, ritm, ifadə tərzii tədqiq və təhlil edilərək elmi şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Müşfiq üsubundakı coşqun avaz, misradaxili səs uyushmaları, poetik intonasiya zənginlikləri diqqət mərkəzində saxlayan müəllif onun bədii dil meyarlarının bütün incəliklərini saf-çürük edir, məğzini açır. Misradaxili bölgünün yaratdığı intonasiya və musiqi, incə fikirlərin nümunəvi poetik qiyafələri, orijinal məcazlar sistemi şairin dilini zینətləndirən, estetik gücünü artıran amillər kimi oxucunun diqqətini poetik qayə üzərində cəmləşdirir.

Ədəbi prosesdə şeir dilinin problemləri və üslubi metodologiyasının nəzəri planda araşdırılması poetik üslubiyyatın inkişafı və inkişaf mərhələlərinin səciyyəvi təzahürləridir. A.Axundovun bədii dil və şeir vəznii probleminin qarşılıqlı əlaqə aspektlərinin vacib cəhətləri ilə bağlı mülahizələri Azərbaycan filologiyasında bu sahədə mövcud olan nəzəri fikrin diqqətəlayiq nümunəsidir. Poeziyada vəznin dilin səs quruluşu ilə qarşılıqlı bağlılığı və bunun elmi-nəzəri aspektdə izahı A.Axundovun şeirşünaslığa dair yazılarında mühüm yer tutur. Göstərilən

əlaqənin Azərbaycan şeir sənəti poetikası işığında saf-çürük edilməsi, bir sıra mübahisəli məsələlərə münasibət "Azərbaycan sovet şeirində vəzn" məqaləsinin əsas təhlil obyektidir. Diqqət çəkən cəhətlərdən biri odur ki, məqalənin əsas tədqiqat predmetinin öyrənilməsində dilçiliyimizin bu sahədəki təcrübəsi də nəzərə alınmışdır. Azərbaycan filologiya elmindən vəzn-dil münasibətlərinə dair müddəalar dönə-dönə nəzərdən keçirilmiş və bu fonda məsələnin əsas tipoloji xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

A.Axundov vəznlərin milli dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bilavasitə qarşılıqlı tərəflərini açıb göstərir və bununla da vəzni müəyyənldəşdirən qanunauyğunluqlar və bu qanunauyğunluqların formalaşmasında dilin fonetik xüsusiyyət və imkanlarının tükənməzliyi təsdiq edilir. Müəllif bu problemin əsas istinad nöqtəsi kimi dilin səs quruluşunun özünəməxsusluğunu da nəzərdən qaçırmır, xüsusilə vəznin formalaşmasında səs sisteminin rolunu göstərir. Vəznin dilin səs quruluşu əsasında şərhə geniş miqyasda götürülür, hətta şeirin qafiyə sistemi də dilin daxili fonetik xüsusiyyətləri zəminində əsaslandırılır və bu haqda irəli sürülən fikirlər, məntiqi mülahizələr geniş vüsət alaraq dilçilik dairəsindən xeyli kənara çıxır. Demək lazımdır ki, A.Axundov vəznləri müəyyənldəşdirərkən ciddi elmi prinsiplərə əsaslanır və göstərir ki, dilin bütün səviyyələrində - istər fonetik, istərsə də leksik-qrammatik səviyyələrdə dilin poetik qanunları şeir mətnində fəal işləkliyə malik olub, vəzn daxilində xüsusi üslubi meyllər qazanır. Müəllif problem ətrafında nəzəri fikri ümumiləşdirərək göstərir ki, bunu sırf Azərbaycan filologiyasının məsələsi kimi məhdudlaşdırmaq olmaz; müxtəlif xalqların şeirşünaslığına həsr olunmuş araşdırmalarda da eyni problemlər mövcuddur. Məsələnin o cəhətinə diqqət yetirilir ki, milli dilin fonetik özünəməxsusluğu ümuminin kontekstində daha dərin və geniş başa düşülür. Bununla belə vəzn probleminin ana dili fonetikasi ilə, doğma dilin səs quruluşu ilə bilavasitə bağlılığı fikrinə xüsusi aydınlıq gətirir. Dil materiallarının, xüsusilə fonetik

materialların imkanları vəznin formalaşib meydana çıxması üçün ən etibarlı linqvistik zəmin yaratmasına dair düşüncələri ilə əlaqədar A.Axundov məqamı yetişdikdə elmi polemikaya girir. Məsələn, o, görkəmli ədəbiyyatşünas-alim Ə.Ağayevin mülahizələrinə tənqidi münasibət bildirir, onun (Ə.Ağayevin) bu sahədəki bir sıra ziddiyyətli görüşlərini konkret faktlarla müəyyənldəşdirib nəzəri cəhətdən özünü doğrultmayan tezislərini təkzib edir. Məqalədə istənilən vəznin dilin təbiətinə uyğun şəkildə yaranması faktı, onun, təşəkkülü və inkişafı ətraflı, mühüm təfərrüatı ilə izlənilir. Dil materiallarının, ən çox da fonetik vahidlərin şeir şəkillərinin, vəznlərin müəyyənldəşməsində aparıcı rolunu qabarıq formada nəzərə çatdıran müəllif yazır: "Şübhəsiz, dilin fonetik quruluşu ilə vəzn arasındakı möhkəm qarşılıqlı əlaqə və vəznin dilin milli spesifikasından asılılığı faktıdır. Azərbaycan sovet şeirində məhz heca vəznindən ona görə geniş istifadə olunur ki, o, bizim dilimizin, ümumiyyətlə iltisəqi dillərin fonetik quruluşuna daha çox uyğundur. Azərbaycan şeirində əruz vəznindən, yəni ölçülü vəzndən uzun müddət ona görə geniş istifadə olunmuşdur ki, o, dilimizin fonoloji sistemində özünə istinad nöqtəsi tapa bilmişdir.

Şeirimizdə tonik vəzndən heç vaxt istifadə olunmaması isə yenə də dilimizin fonetik quruluşu ilə bağlıdır. Dilimiz üçün səciyyəvi olan sabit fonetik vurğu vurğulu və vurğusuz hecaların növbələşməsinə əsaslanan vəzninin şeir dilinə yol tapmasına imkan verməmişdir" (22, 15).

Dil-vəzn münasibətlərinə aid araşdırmalarının məziyyəti bir də ondadır ki, A.Axundov bu problemin öyrənilməsi sahəsində filoloji elmin təcrübəsini ümumiləşdirərək xronoloji hüdudda əsas istiqaməti müəyyənldəşdirmiş, məsələlərə yeni baxışlar səviyyəsindən yanaşmağa, mübahisəli cəhətlərə tənqidi münasibət göstərməyə təşəbbüs etmişdir. Dilin səs sistemi və vəznin qarşılıqlı münasibətlərinin özünəməxsusluğunun A.Axundov tərəfindən şərhə zəngin filoloji bünövrəyə söykənmişdir. Demək

lazımdır ki, alimin bu istiqamətdəki axtarışları M.Cəfər, Ə.Cəfər, M.Xamrayev, Z.Axmetov, M.Ştokmar, D.Sent, S.Luvsovanda, M.Malişevskiy kimi tanınmış elm xadimlərinin və şeirşünas alimlərin elmi qənaətləri ilə əsasən ahəngdarlıq təşkil edir, onun hökm və mülahizələri Azərbaycan şeir materialları əsasında ümumiləşdirilir.

Müəllifin fikrinin mərkəzində, təbiidir ki, heca vəznə dayanır. Buna görə də əsas diqqət heca vəznə anlayışı ətrafında mərkəzləşir. Doğrudan da Azərbaycan şeirinin özülü heca prinsipi üzərində qərar tutmuş və şifahi xalq ədəbiyyatından üzü bəri poeziyamız əsasən bu vəzn əsasında yaranmışdır. Bu faktın daha geniş mənzərəsi, spesifik əlamətləri, obrazlı-emosional imkanlarının qaynaqları və s. ciddi elmi maraq doğurur. Belə bir fikir irəli sürülüb əsaslandırılır ki, heca vəznində ölçü və bölgü onun əsas atributu, göstəriciləridir və onların özü də mahiyyət etibarilə ritm və intonasiya prinsiplərinə tabe olur, rəngarəng poetik avazın təminatçısı kimi çıxış edirlər. Müəllifin qənaətinə görə, "Çoxhecalı ölçülərdə adətən təntənəlilik, azhecalılıqda isə oynaqlıq avaz və intonasiyası ifadə olunmuşdur. Bəzi hallarda birincilərdə təhkiyəvilik intonasiyası da öz ifadəsini tapmışdır" [22, 16-17]. Bu müddəanı müxtəlif nəslin nümayəndələrinə aid olan şairlərin poetik təcrübəsində nəzərə çarpan vəzn ölçülərinin əmələ gətirdiyi poetik avazın çalarları müəyyənləşdirir. Xalq şeiri ənənələri ilə bağlanan çoxəsrlilik şeir təcrübəsində bölgü sisteminin poetik intonasiya və bədii ritmin fərqləri də aşkarlanaraq onların istifadə tezliyi və imkanlarına nəzər yetirilmişdir. Heca vəzninin əsas fərqləndirici əlamətləri, misraların ahəngdarlığında mühüm təşkiləddici amillər və digər poetik faktlar geniş planda - bütün türkdilli xalqların poeziyasına da xas olan prinsiplər fonunda xüsusi ardıcılıqla diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Məsələn, təqatinin heca vəznində oynadığı, rolu ətrafında geniş söhbət açan müəllif yazır: "Fikrimizcə, heca vəzninin geniş imkanları və perspektivi məhz bölgülərlə bağlıdır və yalnız həmin zəmində mümkündür.

Bunu Azərbaycan sovet poeziyasının təcrübəsi və inkişaf meyilləri də aydın göstərir. Belə məlum olur ki, heca vəznində şeirin ritmini bölgülər yaratdığından, misralardakı hecalar cəmi şeir üçün yeganə əsas ola bilməz: bu vəznin əsas tələbi eyni zamanda bölgülərin simmetriyasının göstərilməsidir. Təbiidir ki, belə olan təqdirdə heca vəzninin imkanı xeyli artır, ən müxtəlif çalarlı şeir ritmlərinin, şeir avazlarının yaradılması mümkün olur" (22, 26).

Alim ölçü və bölgüsünə görə müxtəlif olan şeir misralarını ritm əlvanlığı baxımından təhlilə cəlb edir. İpostasa adlanan ölçünün ən mühüm, ən səciyyəvi cəhətlərini üzə çıxır, S.Vurğun, S.Rüstəm, B.Vahabzadə, N.Xəzri, F.Mehdi, F.Qoca kimi söz sənətkarlarının şeir ahəngindən, xüsusilə M.Müşfiqin poetik təcrübəsindən faydalanaraq rəngarəng ritmik xüsusiyyətlərə malik poetik nümunələrə və onları ümumiləşdirməyin metodoloji prinsiplərinə diqqətimizi yönəldir. O da diqqətdən kənarda saxlanmamışdır ki, göstərilən bölgü ilə o zaman orijinal poetik melodiya, ritmik gözəlliyə nail olmaq mümkündür ki, buna mexaniki yanaşmayıb "bölgülərin sərhəddi ilə sözlərin hüdudunu hər yerdə mühafizə edəsən" (22, 30). Əks təqdirdə, ritm pozğunluğu meydana çıxır və beləliklə, şeirin ümumi ahənginə, onun forma gözəlliyinə xələl gəlir. fikirlərini əyaniləşdirmək üçün I.Tapdıq, I.Coşqun və T.Vəlibəylinin əsərlərindən nümunələrə müraciət edir və onların timsalında mülahizələrini konkret və nəzəri planda göstərməyə nail olur.

C.Novruzun yaradıcılıq təcrübəsinə istinadən A.Axundov Azərbaycan poeziyasında heca vəzninin misradaxili bölgü sistemi çərçivəsində müxtəlif bölgülü şeir sətirlərinin poetik ritm və intonasiya çalarlarından da danışmış və bunu qədim tarixi olan poeziyamız da yenilik, novator hadisə kimi dəyərləndirmişdir. O, belə hesab edir ki, şeir melodiyasındakı yeniləşmə qafiyələnmənin hüdudlarını aşaraq təzə ritmik-poetik formaların, zəngin intonasiya vasitələrinin imkanlarından qaynaqlanır. Müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, şeirdə bədii məzmunu uyğun melodiyanın

müşayəti şəraitində "fikrin axını misraların sərhəddi ilə məhdudlaşmır, misraların qrafik görünüşü bölgülərin fonetik axınına hədd qoya bilmir" (22, 31). Çünki intonasiya əlvanlığı elə bir poetik-estetik amildir ki, o, çox vaxt şeirin həyatı mənbəyinə çevrilir, qələm ustasının fərdi üslubunun ayrılmaz tərkib hissəsi olub onun sənət aləmində tutduğu mövqedə həlledici rol oynayır. Məsələn, Ə.Cəmilin mahir bir söz sənəti kimi populyarlaşması və sevilməsində, poetik səsinin orijinallığında həmin notların nümunəvi şəkildə olmasının mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

A.Axundov belə bir fikri əsaslandırmağa çalışır ki, ölçü müxtəlifliyi və intonasiya çalarlarının rəngarəngliyi C.Novruz poeziyası üçün daha xarakterikdir və bu məziyyət onun poetik təcrübəsində sistem təşkil edir. Canlı danışq dilinin ahənginə uyurlığı ilə misradaxili qəliblərin oynaqılığı C.Novruz yaradıcılığında o dərəcədə yeni və tərəvətlidir ki, müəllif haqlı olaraq ...C.Novruzu poeziyamızın yeni poetik bir formanın - ölçülü sərbəst şeirin yaradıcısı hesab etmək olar (22, 32) qənaətinə gəlir və bununla belə onu da xatırladır ki, "ölçülü sərbəst şeirin ilk nümunələrini poeziyamızda M.Müşfiq yaratmışdır" (22, 33). Lakin onun yaratdığı sərbəst şeir ölçüləri daha çox əruz ritmi və melodiyası üzərində bərqərar olmuşdur və C.Novruzun sərbəst ölçülü şeirlərindən əsaslı şəkildə fərqlənir, belə ki, C.Novruzun şeirləri heca vəznı qəliblərinə əsaslanır.

Müəllif xüsusi olaraq vurğulayır ki, ölçülü sərbəst şeir heç də heca və bölgülərə qeyri-ciddi münasibət göstərmək üçün əsas vermir. Çünki "Azərbaycan poeziyasında bölgü prinsiplərinə etinasızlıq hər bir halda şeirin poetik ürayinin aritmiyasına, şeir hipertoniyasına səbəb olur" (22, 33). Bu müddəə onun şeir sənətinə estetik tələbkərliyindən, yaradıcılıq axtarışlarına qayğıkeş münasibətindən irəli gəlmişdir və M.Araz, M.Ismayıl, V.Əziz, Rübail, M.Mansur, F.Abdullayevanın şeir ahəngindəki bəzi ölçü və bölgü naqislikləri məhz vəzn normalarına əməl olunmamasının

birbaşə nəticəsi kimi müəllifin haqlı narazılıq və narahatlığı ilə qarşılaşmışdır. Qəti şəkildə göstərilir ki, şeirdə ahəng ilə vəzn pozğunluğu bədii yaradıcılıqla bir araya sığmır, ona görə də bunu şeirin estetik cəhətdən bütövləşməsinə əngəl törədən ciddi qüsurlar kimi xarakterizə etmək lazımdır.

Azərbaycan poeziyasında əsas və aparıcı vəzn kimi hecanın təqdiri, ritm-vəzn ahəngdarlığını şərtləndirən mühüm əlamətlərin poetik səciyyəsi "Heca vəznı və dilimiz" məqaləsində elmi-nəzəri təhlilin predmeti olunmuşdur. "Barmaq hesabı"na tarixi münasibət fonunda müəllif hecanın əhəmətlərini, varislik bağlarını da hiss etdirərək xüsusi olaraq qeyd etmişdir ki, dilin fonetik qanunları, səs quruluşu xaricində şeir sətirlərindəki hecaların sayını düzəltmə şəkildə dəqiqləşdirmək müəyyən çətinliklər törədir. Belə ki, qrafik prinsipinə əsasən hecanın kəmiyyət fərqlərini müəllif doğru müşahidə edir və göstərir ki, fonetik qanunların tələbi ilə ədəbi tələffüz prosesində təbii şəkildə müəyyən təbəddülatlara uğrayan misralarda hecalar bərabərlişər, ölçülərdə müvazilik bərpa olunur və beləliklə də ritm ayrılığı hiss olunmur. B.Vahabzadə və H.Arifin əsərlərindən gətirilən nümunələrin təhlili ilə bu fikri hərtərəfli şəkildə əsaslandırır. Məsələn:

Alışırım gecələr stol arxasında mən - 13

Saçlarım da ağarır qəlbimin atəşindən - 14

(B.Vahabzadə)

Hüseyn, vaxt gəlib keçdi nə isə - 10

Nə olar dünyaya gələn getməyə - 11

(H.Arif)

Nümunələrdə **stol** və **Hüseyn** sözlərinə təbii olaraq orfoepik qaydaya uyğun sait artımı (ustol, Hüseyn) ölçünü tənzimləmə vasitəsinə çevrilir. Tələffüz qaydalarına uyğun olan səs artımı, yaxud səs düşümü eyni şeirdə eyni poetik funksiyaya xidmət edir. Göstərilən linqvistik hadisələr müəllif tərəfindən bu cür ümumiləşdirilir: misralara dil vahidi və şeir vahidi kimi ayrı-ayrı mövqedən yanaşmaq lazımdır. Fonetik hadisə və qanunlar dil və

şeyr vahidlərini poetik sistem daxilində münasib ritm və ahəng qəliblərinə salır.

Sərbəst şeyr poetikasının bir sıra mühüm cəhətləri, Azərbaycan şeyr tarixində onun inkişaf mərhələləri barədə ətraflı və tutarlı dəlillərlə söhbət açan müəllif belə bir fakta xüsusi diqqət cəlb edir ki, 1950-ci illərə qədər bu vəznin M.Müşfiq, S.Vurğun, O.Sarıvəlli, R.Rza kimi görkəmli söz ustalarının qələmindən çıxmış və istedadla yazılmış mükəmməl nümunələrin mövcudluğuna baxmayaraq, bu sahədə formalizmə, modaçılığa meyl özünü açıq-aydın büruzə verir.

1920-1930-cu illərdəki sərbəst vəznli poeziyamızın ümumi mənzərəsini, onun fonetik təşkilini, qəfiyə və məcazlar sistemini, bədii-üslub istiqamətlərini konkret detallarla nəzərə çatdırıb bu barədə ətraflı təsəvvür yaradır. Bu təsəvvürü daha da dolğunlaşdırmaq üçün onun bəzi qüsurlu cizgilərini aşkarlayan faktları da qabarıq şəkildə xatırladır. Ən nöqsanlı cəhət olaraq onun formalist səciyyəsi və milli ədəbi ənənələrə arxa çevirməsi göstərilir. O da xüsusi vurğulanır ki, millilikdən uzaq, heç bir estetik dəyəri olmayan bu cür şeyrlərdə səs təqlidindən geniş istifadə edilir, təqliddən səs kompleksləri dəyərlı bədii məna kəsb etmədən təkrarlanırdı ki, bu da şeyrdə lüzumsuz sxematizmin yaranmasına zəmin yaradırdı. Poeziyada bu cür əllaməli milli əsasdan məhrum olduğu üçün inkişafdan qaldı və 1950-ci illərdən yeni istiqamət alıb inkişaf edərək ədəbiyyatımızda layıqlı yer tutdu. İlk dövrlərə məxsus sərbəst şeyr nümunələrinin əksinə olaraq milli poetik zəmin üzərində yeni keyfiyyətlərini gücləndirdi. Vəznin problemləri ətrafında gedən mükəllimələri, sərbəst şeyrin poeziyamızdakı bayraqdarlarının, xüsusilə R.Rza, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, B.Vahabzadə, F.Sadiq və başqalarının mövqeləri görkəmli ədəbiyyatşünas alimlər Əkbər Ağayev, M.Cəfər və A.Əfəndiyev fikirləri fonunda şərh olunması ayrıca qeyd edilməlidir. Sərbəst vəznin nəzəri məsələləri və onun digər vəznlərə qarşı qoyulması ilə bağlı polemika və diskussiyaları

müəllif M.Cəfərin Azərbaycan yazıçılarının V qurultayındakı məruzəsində bu problemlə bağlı səsləndirdiyi müdrik fikirləri ilə ümumiləşdirir, vəznin dil və üslubuna dair düşüncələrini, yaradıcılıq prinsiplərinin açarı, məğzi kimi diqqət mərkəzinə çəkir: "Nə zaman ki, sərbəst şeyr forması sözcülüyü, uzunçuluğu, əhvalatçılığı bayağı, kasıb qəfiyələr, qəfiyə xatirinə lazım olmayan sözlər işlətməyi, yersiz dəbdəbə və təntənəni aradan qaldırır, sözə qənaət yaradır, milli dilin gözəlliyini, axıcılığını, musiqisini, melodiyasını qoruyur, dilin qüdrətini ifadə edir, şeyriyyəti, emosionallığı gücləndirir, dilin qüdrətini ifadə edir, o yerdə bu forma gözəldir, üstündür. Harada ki, bu forma şeyri ağırlaşdırır, fikri düyün salır, milli dilin gözəlliyinə xələl gətirir, uzunçuluğa, əhvalatçılığa, sözcülüyə, uydurma obrazlılığa çevrilir, o yerdə üstünlüyünü itirməklə, şeyriyyətə də zərbə vurur, bədii təfəkkürü kasıblaşdırır, poeziyanı isə nə isə qeyri bir poeziyaya, çox asan bir peşyə çevirir" (22, 45).

Beləliklə, müəllifin yetkin qənaəti, sərbəst vəzn haqqında düşüncələri belə bir fikir üzərində mərkəzləşir ki, bu və ya digər vəzni idealizə edib başqa vəznə qarşı qoymaq poetik yaradıcılıq üçün ən vacib amili - sənətkarlıq mədəniyyətini və fitri istedadı nəzərdən qaçıрмаğın nəticəsidir. Ölçü, vəzn, qəfiyə müəyyən əngəllər törətsə də, əsl istedad qarşısında həmişə aciz qalır. "Əsl şairlik vəzn, qəfiyə, bənd "buxovları" üzərində yaradıcılıq qələbəsidir və məhz həmin qələbəni çalanlar poeziya səmasında əbədi yer tutur" (22, 46).

Sərbəst vəznin təşəkkül və inkişaf mənzərəsini canlandırmağa çalışarkən A.Axundov onun əsas və aparıcı əlamətlərini bütün qabarıqlığı ilə izahını üstün tutmuşdur. Sərbəst şeyrə xas olan ən mühüm xüsusiyyətləri, poetik mahiyyətini, o cümlədən qəfiyə sistemini filologiyamızda, demək olar ki, ilk dəfə olaraq Azərbaycan şeyrinin materialları əsasında sistemli şəkildə tədqiqinə ciddi təşəbbüs göstərmişdir. Məsələni həm nəzəri, həm də təcrübi baxımdan işıqlandırmağa səy göstərən müəllif

problemin belə bir cəhətinə xüsusi diqqət yetirmişdir ki, sərbəst vəznin spesifikasiyasının şərhı bəzi çətinliklərlə müşayiət olunur və bu yalnız Azərbaycan filologiyasında nəzərə çarpmır. Məşhur rus şeirşünas alimi B.Tomaşevskiye istinadən göstərilir ki, belə qüsurlar digər xalqların poetikasında da mövcuddur.

Vəzndə sərbəstliyi vəznəsizlik kimi düşünüb heç bir bədii dil qanunlarına uyuşmayan yazıları ilə şeirdə hərc-mərclik yaradanlara müəllif tənqidi münasibət bildirir və təəssüflə qeyd edir ki, bu anarxiyə Ş.Salmanov, Ə.Vahid kimi şairlərlə yanaşı "R.Rzadan sonra poeziyamızda sərbəst şeirin gözəl nümunələrini yaratmış F.Sadıqın yaradıcılığında da tam vəznəsizlik halları tək-tək olsa da, vardır" (22, 48).

Sərbəst şeirin vəzn əlamətlərindən bəhs edərkən A.Axundov narahatlıq doğuran belə bir arzuolunmaz hala da, konkret desək, heca və sərbəst vəznlərin calağından törəmiş, necə deyirlər, hibrit vəznə də diqqət çəkir. O.Sarıvəlli və Ə.Salahzadənin yaradıcılığında təsadüf edilən qusuru aşkar edir və milli şeirimizin ritmik-intonasiya zənginliyinə yad notlar kimi islahını tövsiyə edir.

Şeirimizdə ədəbi hadisə kimi mövcud olan sərbəst formanın poetik özünəməxsusluğu şeir poetikası ilə ardıcıl məşğul olmuş məşhur linqvist və ədəbiyyatşünas alimlərin, ən çox da B.Tomaşevski və V.Jirmunskinin görüşləri işığında aydınlaşdırılır. Məsələn, sərbəst şeir vəzninin şərhinə başlanğıc kimi A.Axundov linqvistik poetika sahəsində tanınmış mütəxəssis V.M.Jirmunskinin belə bir fikrinə istinad edir ki, təmiz tonik şeir vurğulu hecaların sayına əsaslanır. Vurğuların arasındakı vurğusuzlar kəmiyyətə dəyişkən olub kompozisiya cəhətdən qaydaya salındıqca onlar "vəzn sahəsini deyil, ritm sahəsini təşkil edir". Müəllifə görə, "Azərbaycan sərbəst şeirində isə vəznin əsasını ritmik vahidlər - taktlar təşkil edir. necə ki, müəllif sayda hecası olan bölgülər heca vəznində əsasdır, sərbəst vəzndə həmin vəzifəni ritmika - intonasiyanın vahidləri olan taktlar yerinə

yetirir" (22, 50). Məhz buna görədir ki, müəllif ritmika, intonasiya, takt və ritmmomelodika anlayışları üzərində nisbətən çox dayanmışdır. Ritm nədir, onun vəzn və səs sistemi ilə əlaqəsi hansı əsaslar üzərində qərar tutur, estetik qavrama xüsusiyyətlərinin spesifikasiyası ilə hansı qarşılıqlı mütəşəkkilliyə malikdir sualları Y.V.Volkova, V.Xolşevnikov, M.Yanakiyev, B.Tomaşevski, B.B.Qonçarov, B.Unbeqaun kimi şeirşünasların ritm haqqında mövqeləri baxımından izah edib müvazi olaraq sərbəst şeirin ritm mütəşəkkilliyi və ümumiyyətlə söhbət gedən poetik kateqoriyalar barədə ətraflı təsəvvür yaradır.

Olduqca vacib bir fonetik kateqoriya kimi, intonasiya çalarları sərbəst şeirin təşəkkülündə aparıcı mövqedə dayanır və intonasiya yaradıcısı olaraq konkret ölçüyə gəlməyən, bir nəfəsə tələffüz olunub müəyyən fasilələrlə ayrılan taktların xüsusi əhəmiyyəti vardır. Taktlar "linqvistik baxımdan nitqin ritmika-intonasiyalı üzvlənməsinin əsas vahididir" (22, 82). Beləliklə, sərbəst şeir texnikasının ayrılmaz tərkib hissəsi tək təqtilərə aid müəllifin qısa və dolğun izahından görmək çətin deyil ki, intonasiya cəhətdən simmetrik bölgüsü, ritmik-melodik fasilələrin uyarlı ardıcılığı, poetik melodiya əlvanlığı və s. təqtilərin meydana gətirdiyi ahəngdarlığın təəcəssümüdür.

Vəzn və ritm münasibətləri "Şeir sənəti və dil" kitabında dolğun nəzəri və konseptual planda öz əksini tapmışdır. Bu problemlər üzərində müəllifin məxsusi dayanmasının mühüm amillərlə bağlıdır. Bu, həm ritmin sərbəst şeirin tənzimedicisi rolunu aşkaramaq, həm də onun müstəqil bir vəzn olmaq etibarilə linqvistik təşkili qanunauyğunluqlarını təyin etmək baxımından zəruridir. Nəhayət, müəllif əsərin yazıldığı dövr üçün narahatlıq doğuran belə bir problemi əsaslandırmışdır ki, sərbəst şeirin ölçülü ənənəvi formaları ilə ixtilafına heç bir məntiqlə bəraət qazandırmaq olmaz. Bu münasibətlə o yazmışdır: "Azərbaycan sərbəst şeiri heç də vəznəsiz şeir deyil; o, təqtilərə (ritmik-melodik vahidlərə) əsaslanan, öz spesifikasiq vəzn sistemi olan şeir formasıdır,

deməli, onun meydana çıxmasının əslində "vəzn buxovları" ilə heç bir əlaqəsi yoxdur" (22, 55).

"Şeir sənəti və dil" kitabına daxil olan ən maraqlı məqalələrdən biri də "Əruz vəznü" adlanır. Sovet dövrü Azərbaycan şeirində müəllif belə bir cəhəti sezir ki, dilimizin leksik tərkibi də qrmammatik quruluşunun bütün səslənmə xüsusiyyətləri yabançı vəzn hesab edilən əruzda da poetik qanunlar çərçivəsində öz tutumluluğu ilə diqqəti cəlb etmişdir. Lakin göstərilən zaman kəsiyində daha məzmunlu formalar axtarmaq meylləri bu vəznin fəaliyyət dairəsinə də təsir göstərmişdir. Belə ki, daim irəliləyiş də, hərəkətdə və dünya estetik ab-havası ilə sıx təmasda olan müasir ədəbi prosesdə bu vəzn ayaqlaşa bilməmiş, işlənmə dairəsini get-gedə daraltmışdır. Müasir ədəbi prosesdə əruzun mövqeyi barədəki arqumentlərini o, digər nüfuzlu şeirşünas alimlərin eyni notlar üzərində köklənmiş elmi tezisləri və qənaətləri ilə əsaslandırmağa səy göstərmişdir. Əruzun müasir vəziyyətinə belə baxış ədəbi tənqid və poetik linqvistikada güclü maraq doğurmuş, məsələnin polemik məqamları əks-səda doğurmuşdur (198, 116-126).

Azərbaycan şeirşünaslıq poetikasında demək olar ki, ilk dəfə olaraq A.Axundov şeirin ən vacib fərqləndirici əlamətlərindən biri sayılan qafiyə problemi ciddi elmi-nəzəri səviyyədə və sistem halında tədqiqat obyektinə çevirmişdir. Yeri gəlmişkən demək istərdik ki, bu problem məhdud poetik əlamət, şeirin zahiri forma göstəricisi kimi yox, müstəsna yaradıcılıq aktı, sənətkarlıq amili, şeir sənətinin özünəməxsusluğu kimi götürülərək estetik prosesin çox mühüm tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilmişdir.

"Qafiyə Azərbaycan şeirinin əhəmiyyətli elementlərindəndir" (22, 73) deyən müəllif qafiyə problemindən danışarkən onun ədəbi prosesdə və tərcümə təcrübəsindəki rolunu xarakterizə edir. Uğurlu və uğursuz qafiyələrlə bağlı fikirlərini bir sıra görkəmli söz sənətkarlarımızın yaradıcılıq nümunələri və nəzəri görüşləri ilə vəhdətdə əlaqələndirir.

Qafiyəli şeirin Azərbaycan oxucusu üçün nə dərəcədə doğma və yaxın olması milli poetik ənənə və estetik zövqlə bağlılığı əsaslandırılır. Müəllifin qənaətinə görə, qədim tarixə malik Azərbaycan şeirində qafiyədə sabitlik müşahidə olunsada, mahiyyət etibarilə onun forma və məzmununda mütəmadi olaraq müəyyən təbəddülatlar müşahidə olunmuş, bu sahə ilə bağlı bəzi anlayışlar poeziyanın inkişaf meylləri ilə əlaqədar dolğunlaşma və təkmilləşməyə məruz qalmışdır.

Klassik poetika təlimində qafiyə ilə bağlı anlayışlar, onun mühüm tərəfləri və mahiyyəti, ənənəvi və hərfi qafiyə nəzəriyyəsinin əsas cəhətləri mövcud elmi-nəzəri mülahizələr işığında nəzərdən keçirilir. Qafiyə yaratma prinsiplərində fonoloji oxşarlıqla səs eyniliyinin daimi səciyyəsi, klassik şeir təcrübəsində və milli poetik janrlarda onların istisnasız fəaliyyəti, rəngarəng təcəssüm formaları inkişaf və zənginləşmə prosesində götürülür. Müəllifin fikirlərinə tamliq gətirən, onların arasına daxili əlaqə yaradan başqa bir cəhət də vardır: məsələnin hərtərəfli əsaslandırılması, qafiyənin inkişaf perspektivləri ilə bilavasitə əlaqələndirilməsi fikrin dolğunluğuna müəyyənlik və qəti qənaət gətirir.

Şeir poetikasının çox mühüm obyektı olan qafiyənin qrafik və fonetik prinsipləri üzərində ayrıca dayanan müəllif mütləq səs uyğunluğuna əsaslanan hərfi qafiyələrə məxsus məhdud qəliblərin bəzi məqamlarda imkansızlığından söhbət açır, irəliləyişdə olan şeir sənətinin bütün lazımi tələblərini ödəməkdə acizliyini xüsusi qeyd edir: "Mütləq səs uyğunluğu daim inkişaf etməkdə olan poeziyanı müəyyən dərəcədə çərçivəyə salır. Çünki dildə səs tərkibi etibarilə eyni olan sözlərin sayı o qədər də çox deyil. Beləliklə, qrafik prinsipin gec-tez qafiyə təkrarı yaradacağı qarşısalınmaz bir labüdlük kimi meydana çıxır" (22, 75). Yeknəsəq qafiyələrdə səs uyğunluğu nə qədər yüksək olsa da, cəlbedici və təsirli olmur, əksinə, oxucu üçün gözlənilməz olan qafiyələr söz sənətində hünər və şairanə, qüvvətli hesab olunur"

(22, 76). Fonetik tərkibcə eyni olan qafiyə qəliblərinin yeknəsəqliyi və məhdudluğu bu sahədə yeni bir prinsipin - qafiyə yaradıcılığının fonetik prinsipinin inkişafını zəruri edir. Bu prinsip səs eyniliyini deyil, səs oxşarlığını əsas götürür. Şeirimizdə çoxdan mövcud olan "qulaq qafiyələri" müəllifin qənaətlərinə görə, məhz səs oxşarlığı əsasında formalaşmış qafiyələrdir. Hansı qafiyəyə stünlük verilməsi məsələsinə gəldikdə isə müəllif doğru olaraq belə bir fikri rəhbər tutur ki, həm qrafik, həm də fonetik prinsiplər üzərində qurulan qafiyə bütün zamanlar üçün yararlıdır. Qafiyənin gözəlliyi və təsirliliyi prinsiplərindən daha çox onun "yeniliyində və gözlənilməzliyindədir" (22, 76).

A.Axundov məyyənləşdirmişdir ki, Azərbaycan poeziyasının klassikləri və ən görkəmli nümayəndələrinin şeir yaradıcılığı qrafik prinsipli qafiyəyə əsaslanır. buna əsas səbəb səs uyuşmalarının kəmiyyətə üstünlüyü, maksimum eyniliyin daha çox klassik və şifahi xalq ədəbiyyatına, onun qədim və zəngin ənənələrinə bağlılığı göstərilir. Qafiyələnmənin bu istiqaməti o zaman maraqla qarşılır ki, haqqında söhbət gedən şeir ünsürləri öz təbiiliyi, gözlənilməz və cazibəli səs tərkibi ilə seçilsin. Belə incə qafiyə nümunələri dilin fonetik xüsusiyyətlərinə vəqif olub, dərin və dəqiq müşahidə aparmaqla qazanılır. Müəllif tələffüz cəhətdən eynilik və səs uyğunluğu prinsipi ilə formalaşan mütləq fonetik qafiyə ilə yanaşı nisbi fonetik qafiyələrin də müxtəlif yaranma üsullarını göstərir.

Ədəbi dil tarixinə, ədəbi tənqid və poetikaya dair geniş diapozonlu yaradıcılığı, görkəmli türkoloq Tofiq Hacıyevin müasir elmi təfəkkürünün estetik-analitik forması olaraq özündə filoloji fikrimizin uğurlarını birləşdirir. Bədii sözün estetik cəhətdən qavranılması ilə bağlı problematika genişliyi, aktual elmi-nəzəri məsələlərin əhatə miqyasının vüsəti T.Hacıyev əsərlərinin əsas məziyyətləridir. Bu məziyyət özünü təkcə problematika zənginliyində yox, həm də üslubunun canlılığında və əlvanlığında, ədəbi-bədii hadisələri geniş estetik kontekstdə alıb

mənalandırmaq qabiliyyətində göstərir. Ədəbi dil tarixinin sistem şəklində, demək olar ki, bütün inkişaf mərhələləri qüdrətli söz ustalarının nitq mədəniyyəti, ümumiyyətlə bədii ədəbiyyatın dil və üslub problemləri, inkişaf meyilləri və s. barədə yazdığı fundamental əsərlərlə bərabər, T.Hacıyevin ədəbi prosesin qaydalarına həsr etdiyi yazıları da aktuallığına görə diqqətləyiqdir. Dil və üslub problemləri onun araşdırmalarında bir qayda olaraq zamanın ədəbi bədii-fikri və ədəbi prosesin ən aktual tələbləri ilə ahəngdarlıq təşkil edir.

Ədəbiyyatımızın dil və sənətkarlıq problemlərinə həsr etdiyi çoxsaylı əsərlərində T.Hacıyev müasir üslubi prosesləri klassik ənənələrlə üzvi şəkildə, vəhdətdə götürüb araşdırmağa meyli ardıcıl və intensivdir. Dil-üslub məsələləri ilə əlaqədar yazdığı əsərlərin hamısı üçün ümumi bir səciyyəvi cəhət vardır. Bu da ondan ibarətdir ki, dil sənətkarlığı bütün hallarda ədəbi prosesin əsas məcrası, inkişaf istiqamətlərinin səciyyəsinə uyğun şəkildə, habelə sosial həyatın estetik prinsipləri və tələbləri səviyyəsindən nəzərdən keçirilmişdir. Bədii üslubun ictimai-siyasi tərəqqi və mədəni-intellektual cəhətdən yeniləşmələrlə bağlı irəliləyişlər demək olar ki, bütün əlamətdar deatlları ilə izlənilmişdir.

T.Hacıyev dil tarixinin görkəmli tədqiqatçısıdır və bir cəhəti xüsusi xatırlatmağı lazım bilir ki, ədəbi-bədii hadisələri, poetik dilin inkişaf meyillərini geniş üslubi-estetik kontekstdə qiymətləndirərmək onun təhlil üsuluna xas olan keyfiyyətlər hesab olunur. Bədii üslubun yeniləşmə prosesində müəyyən dövrlərin özünəməxsus cizgiləri, poetik dilin zənginləşdirilməsində müxtəlif nəsilərə məxsus söz sənətkarlarının xidmətləri, ayrı-ayrı qələm sahiblərinin rolu və s. T.Hacıyevin elmi yaradıcılığında tam və dolğunluqla ümumiləşdirilmiş problemlərdəndir.

Ədəbi prosesdə, bədii söz ustalarının yaradıcılıq taleyində dilin müstəsna rolu haqda T.Hacıyev dönə-dönə və ardıcıl şəkildə bəhs etmişdir və onun bu məsələ ilə bağlı fikirləri bədii yaradıcılıqda dilin əhəmiyyəti haqda oxucu təsəvvürünü zənginləşdirməyə

xidmət etmişdir. Sənətkarın yaradıcılıq əhvali-ruhiyyəsinin formalaşmasında bədii söz seçiminin uğuru və bunların qarşılıqlı münasibətləri T.Hacıyevin sənət qayğılarının təzahürü kimi meydana çıxır. Onun bütün elmi məqalə və monoqrafiyalarında bu məsələyə müasir münasibət və konkret estetik baxış dayanır. Dil və üslub məsələləri işığında o, söz sənətinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, onun estetik təbiətini açır. Bütün hallarda dil və ədəbi şəxsiyyət, qələm və söz münasibətləri nəzəri dərinliklə ön plana çəkilir. Məsələn, "Nəsr dilinin müasirlik məzmunu və müəllif çaları" məqaləsində yazır: "Yazıçı yaradıcılığının bütün cəhətləri ilə zamanəsinin yetirməsidir və onun ictimai-estetik tələbindən doğulur: ideya və düşüncəsi, janr və poetikası, dil və üslubu ilə. Yazıcının fəaliyyəti oxucunun zövqünü oxşamaqla, onun ideoloji tərbiyəsi ilə bitmir. Yaradıcılığın xüsusi, həm də ən böyük, bir qədər də avtonom bir sahəsini onun dil üzərindəki işi təşkil edir; bədii-estetik və ictimai-ideya tərbiyəsində yazıçı məhz dil vasitəsilə yerinə yetirir və bu tərbiyə işinin effekt məhz həmin sənət dilinin nüfuzedicilik dərəcəsi ilə bağlıdır. Dil bədii məzmunun ən mühüm çatdırıcı vasitələrindəndir, yeganə deyilsə də, ən başlanğıcıdır. Oxucu ilə nəinki estetik ünsiyyəti dillə saxlayır, yazıçı həm də məhz dilində yaşayır. Deməli, dil barəsində söz sənətinin məhz yaşama forması kimi narahat olmaq lazımdır. Bu hələ yazıcının birbaşa öz bədii təfəkkürü ilə şərtlənən, müəyyən dərəcəyə qədər fərdi işdir. Onun dillə bağlı daha ümumi, daha monumental və daha ictimai bir vəzifəsi də vardır: yazıçı bütövlükdə xalqın dilinə məsuldur" (80, 54).

Poeziya dilinin mühüm estetik mahiyyət və prinsipləri barədə məzmunlu fikir və mülahizələr, görkəmli şairlərimizin dillə bağlı yaradıcılıq və sənətkarlıq fərdiyyətləri haqda düşüncələri T.Hacıyevin dahi sənət korifeylərinə - Nəsimi, Xətai, Füzuli, M.P.Vaqif, M.Ə.Sabir və başqalarına həsr etdiyi məqalələrində, iki cildədən ibarət "Azərbaycan ədəbi dili tarixi" adlı monumental dərsliyində, "Şeirimiz. Nəsrimiz. Ədəbi dilimiz" kitabında, digər

çoxsaylı monoqrafiya və məqalələrində öz əksini tapmışdır. Təsadüfi deyil ki, onun çoxsahəli yaradıcılığı poetik dilçiliyimizin, ədəbi tənqidin diqqətəlayiq nümunələri kimi müsbət əks-səda doğuraraq ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Bu münasibətlə bircə faktı diqqətə çatdırmağı lazım bilirik. "Şeirimiz. Nəsrimiz. Ədəbi dilimiz" kitabına "Sözün estetik seyrindən danışan kitab" adlı ön sözündə T.Hacıyevin parlaq və yaradıcı fəaliyyəti poetika sahəsində mühüm estetik uğur kimi etiraf və təqdir olunmuşdur. Ön söz müəllifi V.Quliyev yazmışdır: "Tofiq Hacıyev dilçilrlə ədəbiyyatçılar arasındakı gözəgörüşməz müqaviləni birincilər sırasında pozub, təkcə dilin qrammatik qaydalarını öyrətməklə məhdudlaşmayıb, dili yalnız linqvistik yox, həm də bədii-estetik baxımdan, sənətkarlıq və poetika mövqeyindən araşdırmağa başlayıb. Alim bədii tutumu, estetik zənginliyi, sənətkar fərdiyyətini dil faktoru əsasında sınağa çəkir, dilə bədiilik və ondan istifadə məharətinə görə hərənin öz qiymətini verir... Tofiq Hacıyev öz tədqiqatlarında bilavasitə bazisi - bədii yaradıcılığın əsas materialı olan sözü araşdırır, sözdən çıxış edərək bu və ya digər yazıcının, şairin bədii qayəsini nə dərəcədə reallaşdırma bildiyi barədə dəqiq, konkret təsəvvür yaradır. Bədiiliyi, üslub özünəməxsusluğunu, şeir texnikasının linqvistik əsaslarını, bütövlükdə poetexnikanı öyrənmək baxımından Tofiq Hacıyev B.Tomaşevskinin, yaxud V.Vinoqradovun rus ədəbiyyatı üçün gördükləri işi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün görür" (157, 3-4).

T.Hacıyev bədii dilin estetikası sahəsindəki yaradıcılığının başlıca istiqamətlərindən biri ədəbiyyat tarixinin çoxəsrlik təcrübəsini, müasir ədəbi prosesin ümumi inkişaf mənzərəsini və qanunauyğunluqlarını geniş və hərtərəfli planda öyrənməkdən ibarətdir. Bədii üslub ən ümdə əlamətləri onun tarixi kökləri, zaman amili, inkişaf ənənələri və milli xüsusiyyətləri bütün incəliklərinə və detallarına görə hərtərəfli nəzərə alınaraq araşdırılır. Bədii ədəbiyyatın dili onun yarandığı dövrün poetik ab-

havası, estetik fikri, janr müxtəlifliyi, üslubi istiqamətləri və nəhayət, bunların qarşılıqlı təması, münasibətləri fonunda nəzərdən keçirilir. T.Hacıyevin elmi-nəzəri qənaətlərinə görə, poetik dilin konkret vaxt ərzindəki mənzərəsi və inkişaf qanunauyğunluqları zaman kontekstində daha dərin və tam şəkildə başa düşülə bilər. Odur ki, söz sənətinin, xüsusilə də poeziya dilinin müasir vəziyyəti saf-nəzər edilərkən zamanın sənət qarşısında qoyduğu estetik tələblər mühüm təfərrüatları ilə izlənilir və nəzəri müddəalar zaman, ədəbi proses, janr, dil və s. problemlər ətrafında ümumiləşdirilir. T.Hacıyev belə hesab edir ki, "yazıçı dili ictimai mühitlə daimi rezonansdadır: həyatdakı hər səs onda əks olunur; bu rezonator həssas bir sim kimi mövcud ictimai şəraitə uyğun köklənir, ətraf aləmdəki hər bir dəyişiklikdən dərhal ehtizaza gəlir" (84, 178). Məhz bunun üçündür ki, o ədəbi janrların, janrlara uyğun dil-üslub xüsusiyyətlərinin formalaşmasında, təşəkkülündə zamanın, ictimai həyatın əhəmiyyətini və rolunu göstərir. Göstərilən kateqoriyaların bir-birindən asılılığını, bu prosesin mürəkkəbliyini də nəzərdən qaçırmır. Həm bədii dildə, həm ictimai həyatın meydana gətirdiyi janr müasirliyində, həm də hər ikisinin qarşılıqlı əlaqələrinin intensivləşməsində zamanın məna və əhəmiyyəti xüsusi olaraq vurğulanır: "janr müasirliyi dil və intonasiya aktuallığından başqa bir şey deyil: zamanın janrı, ədəbi növü yaradır, o, intonasiyadan tələb edir, intonasiya da öz məzmununa uyğun lüğət materialı seçir" (84, 175).

T.Hacıyevin geniş tədqiqat predmetləri içərisində poetikanın müxtəlif aktual və köklü məsələlərinə müraciət edir və bütün məqamlarda, əksər hallarda bədii yaradıcılığın formasını, dil və üslub zənginliyinin əhəmiyyətini, sənətkarlıq məziyyətlərini ön plana çəkir. Poetik sözün bütün dövr inkişaf mərhələlərindəki keyfiyyətlərini, bədii dilin canlı məsələlərini dərin yaradıcılıq səyi nəticəsində aşkarlayır, ən önəmlisi isə onunla əlaqədardır ki, bu problem üzərində ardıcıl işləyir. Bədii söz sənətinin güclü cəhətini

daha çox onun mündəricəyə uyğun formasında axtarır. Müəllif obrazlar aləmini məharətlə təcəssüm etdirən forma mükəmməlliyini, forma təkamülünü bədii yaradıcılığın çox vacib amili, başlanğıcı kimi qiymətləndirir: «...formanın müasirliyi, aktuallığı faktını inkar etmədən, onu da təsdiq etməliyik ki, bədii fikri hansı texniki qəlibdə verirsən ver, ən ümdə tələb odur ki, gərək estetik mətləbi yüksək estetik səviyyədə ifadə etməyi bacarasan, bu, yaradıcılığın ən birinci şərtidir. Əgər müasir oxucu ilə ideya söhbəti aparırsansa, oxucunun zehninə, duyğularına nüfuz etmək üçün ən optimal formanı tapmaq sənətkarın ancaq uğuru sayılmalıdır" (84, 178).

Poeziyanın yeni gerçəkliyə uyğun məzmununa müvafiq bədii ifadə vasitələri axtarırları probleminə T.Hacıyev həssas tədqiqatçılıq duyğusu ilə yanaşır. O, belə bir təkzibolunmaz fikri əsaslandırır ki, Azərbaycan şeirinin irəliyə doğru hərəkəti, onun daxili təkamülü poetik formalarda novatorluğu zəruriləşdirir, köklü ənənələrə möhkəm bağlanmaqla bədii üslubda, obrazlar aləmində, məcazlar sistemində təzələnməyə münbit bir zəmin yaradır. Bu da, təbiidir ki, ifadə forma və üsullarının zənginləşdirmə təşəbbüslərinə güclü təkan verir. Həmin prosesin əlamətdar tərəflərindən biri də ondan ibarətdir ki, novator axtarırları ənənəvi formalara yeni baxış formalaşdırır. Bədii təfəkkürdə əmələ gələn yeni keyfiyyətlər, öz növbəsində, orijinal bədii biçim axtarırlarının mənbəyinə çevrilir. T.Hacıyev şeirin obrazlarında, dilinin estetik imkanlarında yeniləşmə söylərini onun uğurlu nəticəsi ilə dəyərləndirir. Onun fikrincə, dil novatorluğuna böyük sənətkarlıq cəsarəti ilə nail olmaq mümkündür. Novatorluq cəhdləri o zaman uğurlu hesab oluna bilər ki, süni səciyyə daşımayıb mübahisəsiz bir fakt kimi meydana çıxsın. Ənənəvi poetik vasitələri müasirləşdirmək adı altında, yaxud zahirən orijinal görünmək məqsədilə şair modern formalara meyl edirsə, bunun poeziya üzərinə düşən yaradıcılıq vəzifəsi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Novatorluğun mənbəyi poetik formaları

zənginləşdirmək, ənənəvi deyim qəlibləri, ifadə üsulları üzərində səmərəli və yaradıcı axtarışlarla yeni sənət təmayülünə nail olmaqdır. Bu münasibətlə müəllif əsas diqqəti sənət dilindəki novatorluq problemlərinin əhəmiyyəti ətrafında toplayır. Hər cür modern formalara aludəçilik müəyyən əndazə çərçivəsindən kənara çıxmamalıdır mövqeyini qətiyyətlə müdafiə edir: "...təcrübə göstərir ki, bədii fikrin daxili təbiətindən - ilhamın çağırışından yox, modabazlıq həvəsindən yenilik eşqinə düşənlər, yeniliyə xəstəlik kimi düşən olanlar söz və ifadə yaradıcılığına nail ola bilmirlər. Belələrinin yenilik adına mətnə pərçim etdikləri söz və ifadələr, "doğradıqları" misralar qulaqları cırmaqlayır, hissələri oxşamaq əvəzinə gicəlləndirir. Orijinallıq adına dillə oyun çıxartmaq lazım deyil; hər sahədə olduğu kimi, dillə iş sahəsində də donkixotçuluq gülüncdür, hələ əlavə olaraq, burada çox zərərli" (84, 180).

T.Hacıyev haqlı olaraq göstərir ki, poeziya dilində novatorluq olduqca cazibəli və daimi təkamül prosesidir. O, Ə.Kərimin və onun dil novatorluğunu uğurla davam etdirən F.Sadiq, F.Qoca, Vəqif Bəhmənli, V.Cəbrayılzadə, E.Baxış və başqalarının dil novatorluğu sahəsindəki yaradıcılıq təcrübəsini nəzərdən keçirir, novatorluğun ən mühüm problemləri ətrafında söhbət açır. Adları sadalanan şairlərin yaradıcılıq timsalında dil və üslub cəhətdən yeniləşmənin olduqca vacib mexanizmini səciyyələndirir. Ədəbi dilin ifadə imkanlarının genişləndirilməsi prosesində ənənəyə yaradıcı baxışla yeni formaların bədii mətnə daxil olma özünəməxsusluğu barədə fikirlərə konkret münasibət bildirilir. Tədqiqatın bir məziyyəti də ondadır ki, dil novatorluğunun əsas istiqamətləri poetik təcrübənin materialları əsasında ümumiləşdirilərək sırf nəzəri aspektdən işıqlandırılmışdır. Poeziya dilində novatorluq hərəkətinin əsas istiqamətlərinin bu yeniliyin ədəbi-bədii dilin təkamülünə təsirinin şərhə də ayrıca qeyd olunmağa layiqdir.

T.Hacıyevin bədii dildə folklor motivləri və klassik poeziyamızdan faydalanma meylləri haqqında fikirləri də ciddi elmi maraq doğurur. Bununla əlaqədar olaraq əsas diqqət şeir dilinin folklorla, həmçinin sələflərinin poetik dil təcrübəsi ilə təması üzərində mərkəzləşdirilir və bu əlaqəni müəllif "Bədii dilin şeir və nəsr ladları" məqaləsində "qoşa qanad" (84, 168) adlandırır. Bu da əsaslı səbəblərlə bağlıdır. Çünki şeir dilinin inkişafı və zənginləşməsi qədim ənənələrin təcrübəsi zəminində təzahür edir. Şeir dilinin əvvəlki tarixi köklərlə bağlılığı haqqında düşüncələrini müəllif xüsusi olaraq bütövlükdə müasir poeziyanın üslubi istiqamətləri fonunda nəzəri cəhətdən ümumiləşdirir. Zəngin poetik fakt və materiallara müraciət edərkən belə bir fikir irəli sürülərək əsaslandırılır ki, şairin folklor poetikasına və klassik üslubi ənənələrə müraciəti və bunların müasir dil sənətkarlığına müsbət təsiri müxtəlif formalarda meydana çıxır və tarixi keçmişə müraciət estetik varislilik tendensiyasının daimi səciyyəsi üçün milsilz əhəmiyyətə malikdir. Real ədəbi təcrübədən çıxış edən müəllif belə hesab edir ki, nəsillər arasındakı yaradıcılıq əlaqəsi poetik dilin inkişafını intensivləşdirir. Folklor və klassik ədəbi-estetik ənənələrlə təmasın ən mühüm və ən səciyyəvi cəhətlərini aşkarlayan müəllif bu məsələyə dönə-dönə qayıdır, onu şeir mədəniyyətinin zənginləşməsində mühüm amil kimi səciyyələndirirdi. O, haqlı olaraq belə hesab edirdi ki, "...onların (gənc şairlərin - M.H.) sənətində folklorla klassika tərəzi gözləri qəbilində püxtəlikdən, yetkinlikdən danışmaq mümkün olacaqdır. Bu qoşa qanad çox gərəkdir <...>, folklorla yanaşı, klassik ədəbiyyatdan bəhrələnməyin böyük əhəmiyyəti vardır. Belə bəhrələr ədəbi nəsilləri bir-birinə bağlayır" (84, 168). Müəllifin qənaətinə görə, şifahi xalq ədəbiyyatı və klassiklərimizin müasir poetikaya səmərəli təsiri müasir poetik təcrübə ilə "elə qaynaq olunmalıdır ki, calaq yeri bilinməsin, yəni bu elementlərin hamısı əsərin ruhunda, cövhərində birləşməlidir" (84, 169).

Bütün bunlardan əlavə "Bədii dilin şeir və nəsr ladları" məqaləsində müasir poeziyanın dil problemləri, onun inkişafının əsas meylləri və aparıcı tərəfləri geniş kontekstdə götürülüb diqqət mərkəzində saxlanılan vacib məsələlərdəndir. Bədii yaradıcılığın ən mühüm komponenti olan dil və üslubun bir sıra novator əlamətlərinin mündəricə ilə əlaqə məsələlərinə tez-tez müraciət edir və bunu Ə.Kərim, R.Rövşən, V.Cəbrayılzadə, V.Bəhmənli, V.Əziz, Ç.Əlioğlu, Dilsuz, E.Baxış, A.Abdulla və başqalarının qələm təcrübəsi əsasında təhlil obyektinə çevirir. Söz və ifadə yaradıcılığının spesifik əlamətləri, forma yeniliyinin ayrı-ayrı qəlibləri məqalədə nəzərdən keçirilən ən mühüm problemlərdəndir və bu məsələlərlə bağlı müəllif mövqeyinin fəallığı qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Şeirdə dil novatorluğunun mahiyyətinə və özünəməxsusluğuna elmi-nəzəri baxış T.Hacıyevin yaradıcılığında öz dərinliyi və kəskin müasirlik mövqeyi ilə birləşir. 1960-1980-ci illərin dil problemləri sırasında novator meyllərini və onun məzəyyətlərini müasir estetik tələblər baxımından tədqiq edərək bu sahədə müşahidə edilən linqvistik vektorları mənalandırmağa müvəffəq olmuşdur. Dildə, xüsusilə şeir sənətinin dilində özünü göstərən yeni söz yaradıcılığına olan meyli müəllif dövrün, real həyatın bədii şüurda törətdiyi yeniliyi kimi qiymətləndirir və novator poeziya uğrunda mübarizənin tərkib hissəsi hesab edir. Belə bir cəhəti də faktlarla nəzərə çatdırır ki, dil novatorluğu şairin bədii sözə fəal və cəsarətli münasibətindən törəyən keyfiyyətdir, bu keyfiyyət isə özünü 60-cı illərdə və ondan sonrakı onilliklərdə daha səmərəli və intensiv şəkildə göstərmişdir. Problemin düzgün başa düşülməsi üçün və onun tam aydınlıq gətirməkdən ötrü neologizm adı ilə şeir mətnində işlədilən vahidləri müəyyən kateqoriyalar üzrə müəyyənləşdirir. Onun fikrinə görə, "əgər yeni söz mətnində təbii görünürsə, oxucunun hisslərini cırmaqlamırsa, bədii fikrin ifadəsində yazıçı-şairə müəyyən imkan açıbsa, deməli, o, yerində doğulub" (82, 11). Bu, şairin dil fəaliyyətinin əksər

tərəfindən qəbul olunub heç bir mübahisə doğurmayan tərəfidir. Sənətkar və bədii mətn yönü ədəbi dildə təbii seçmə əməliyyatı üçün də məqsədə müvafiqdir. Belə ki, "yaranan yeni söz ədəbi dil üçün yarayırsa, işlənir; işlənirsə, qəbul olunur" (82, 11). Sənətkar və ədəbi dil münasibətləri baxımından yeni sözlərin bir qismi, həm də müəyyən mübahisələr doğuran qisminə müəllifin münasibəti birmənalıdır: "Xalqın dilində yaşamasa da, bədii nitqdə xüsusən şeir dilində süni söz yaradıcılığı özünü doğruldur" (82, 11). Şeir dilində süni söz deyərək müəllif okkazional sözləri nəzərdə tutur və onların bədii üslubdakı imkanlarına, fərdi işlənmə məqamlarının izahına müəyyən aydınlıq yaradır.

Ədəbi prosesdəki novatorluğun əsas istiqamətlərini dillə bağlayan müəllif məsələnin incəliklərinə nüfuz edib onun bütün detallarını açıqlayır. O, belə bir qənaətdədir ki, bədii idrakın dərinləşməsi və müasirləşməsi özünü birinci növbədə ifadə formalarında təqdim edir. Bədii düşüncənin təkamülü dilin inkişaf ahənginə uyğunluğu fikrini əsas tutaraq müəllif xüsusi olaraq belə bir mövqedən çıxış edir ki, "...ədəbiyyatda novatorluq bədii təfəkkürün müasir mühitlə, mədəni-zehni səviyyə ilə ahəngdarlığıdır, ictimai-sosioloji tələbatla, dəb-zövq çağırışı ilə zaman-zaman yeniləşməsidir. Bu, bədii əsərin janrı, üslubu, obrazlar sistemi, kompozisiya-tərtib elementləri ilə yannaşı və bəlkə də birinci növbədə, dilində üzə çıxır; bu, bədii dilin, ən əvvəl və bilavasitə leksikonunda, təşbehlər sistemində, söz obrazlarında diqqəti cəlb edir, sintaktik yeniliyin özü də məhz leksikon vasitəsilə görünür" (82, 161). Maraqlıdır ki, 1960-cı illər poeziyasında güclənmiş intellektuallığa da bədii dil prizmasından yanaşıaraq bədii dildə novatorluğu intellektuallığın bir cəhəti kimi götürüb qiymətləndirilmişdir. Intellektuallığın novator mahiyyəti və 1960-cı illər poeziyasının təcrübəsində formalaşan şeir dilinin novator keyfiyyətləri onun bədilik meyarlarının inkişafı zəminində məsələnin, demək olar ki, bütün aspektlərinə toxunulmuşdur. Intellektuallığın novator yönümə "fətrətində

siftədən şairlik istedadı" olan Ə.Kərimin intellektual poeziyası timsalında aydınlıq gətirildi. Ə.Kərim poeziyasında intellektuallığı təzahür etdirən əsas poetik detallara diqqət çəkən müəllif yazır ki, "Şairin (Ə.Kərimin -M.H.) bədii təfəkkürü və təxəyyülü iliyinə, qanına qədər təzədir, ifadə vasitələri, üsulu da həmçinin" (82, 168).

Ümumiyyətlə, 60-cı illərin şeir dilində ənənəvi ifadə vasitələri və novatorluğun qarşılıqlı münasibətləri haqda T.Hacıyev özünəməxsus yetkinliklə danışır, maraqlı mülahizələrlə diqqəti cəlb edir və poetik dil sahəsindəki yaradıcılıq axtarışları, bədii düşüncələrin yeni ifadə üsullarının orijinal görüntülərini şərtləndirən meyarları aşkarlayır. Dil novatorluğu əvvəlki dövr poeziya dilinin zəngin təcrübəsi ilə bağlılığını, varislik əlaqəsini də daim diqqət mərkəzində saxlayır. Novator dilin ənənəyə söykəkliyi, üzərində bərqərar olduğu canlı bədii prosesin əsasları ilə yaxından təması və ondan sənətkarlıqla mənimsəmə bunu deməyə əsas verir ki, şeir dilinin müasir mərhələdəki hərəkət xətti və inkişaf istiqaməti öz başlanğıcını özündən əvvəlki poetik dilin prinsiplərindən və estetikasından götürür. Elə buna görə də T.Hacıyev müasir şeirin bünövrəsinə, xüsusilə onun klassik nümayəndələrin novator dil yaradıcılığına, xidmətlərinə dair oxucuların təsəvvürlərini tamamlayır. Məsələn, "Ədəbi-bədii dilin yeni norması" oçerkində "S.Vurğunun bədii dili öz dövrünün sənət etalonudur" (82, 44) -deyə dahi şairimizin şeir dilini səciyyələndirir və fikrini onunla əsaslandırır ki, S.Vurğun yaradıcılığının bütün mərhələlərində dövrün, ədəbi mühitin intibahına müvafiq öz bənzərsiz şeir dilini kamilləşdirmə qüdrətinə malik olmuşdur.

R.Rzanı "müasir intellektual poeziya məktəbinin banisi" (82, 53) hesab edən T.Hacıyev onun Azərbaycan şeir dilinin inkişafındakı xidmətləri, xüsusilə gətirdikləri yenilikləri də qeyd etməyə çalışmışdır. O, doğru olaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, sərbəst şeiri "R.Rza milliləşdirdi, dil və tələffüz normalarımıza uyğunlaşdırdı" (82, 59). Onun yaradıcılıq təcrübəsinin təsiri şeir

dilinin hərəkətinə, inkişafına geniş vüsət verdi və müasir şeir dilini, söz sənətkarlığını keyfiyyətcə yeni bir mərhələyə çatdırmaqda böyük işlər gördü. M.Rahimin poetik yaradıcılığının yeni keyfiyyətlərlə zənginləşməsində Vəqif ənənələrinə yaxınlığı xüsusilə vurğulayan alim belə bir fikrə gəlir ki, həmin ənənəyə söykənmək M.Rahimi "folklor deyim üslubuna qovuşdurdu" (82, 61). H.Arifin poeziya dilindən danışarkən müəllif görkəmli söz ustasının üslubunun başlıca istiqamətini və xüsusiyyətlərini belə səciyyələndirir: «O, ürəyini dilinə verib və oxucunun ürəyini də bu dillə ələ alıb» (82, 130). Bu obrazlı səciyyələndirmə arxasında H.Arifə məxsus sənət dilinin spesifik mahiyyəti- onun folklor qaynağı, poetik əhval-ruhiyyəsinin milli köklərə bağlılığı, dogma xalq deyim tərzii öz ifadəsini tapmışdır.

"Epiklik intonasiyası" adlı məqalə Qabilin şeir yaradıcılığında qabarıq nəzərə çarpan mühüm cizgilər, xüsusilə oxucuda xoş təsir oyadan intonasiya detalları, onun ahəngdar çalarları haqda maraqlı fikirlər irəli sürülür. Şairin obrazlı düşüncə özünəməxsusluğu, S.Vurğun kimi dahi ustadından əks etdiyi qafiyə, vəzn, ahəng yetkinliyi -bir sözlə, texniki sənətkarlığın bir sıra cəhətləri ilə yanaşı şairin bütün yaradıcılığını izləyən intonasiya siqlətinin qabarıq təzahürləri səciyyəvi nümunələrlə əyaniləşdirilmişdir. Müəllif, Qabilin ritm və struktur axtarışlarını ümumiləşdirərək belə bir nəticə çıxarır ki, "Qabilin bədii-üslubu intonasiyasında lirik-çevik ton sezilməzdir və ya azdır. Belə çıxır ki, Qabil əlinə qələm alan gündən, bütün yaradıcılığı boyu üzü "Nəsimi"yə can atırmış, özünü epik intonasiyada kökləyirmiş, epik mövzuya yol gəlirmiş" (82, 158).

T.Hacıyevin 1960-80-ci illər poeziya təcrübəsinə baxışlarında sənətin intensiv hərəkəti, poetik axtarışlar və bu istiqamətdə qazanılan ciddi yaradıcılıq uğurlarına münasibət mühüm yer tutur və dil-üslubla bağlı yaradıcılıq vəzifələri barədə söhbət poeziyanın geniş mənzərəsi fonunda aparılır. Ədəbi prosesin bütöv mənzərəsi fonunda bədii dili incə detalları, daxili şəxələri ilə araşdırmaq və

üslubi təkamülləri aşkara çıxarmaq T.Hacıyevin tədqiqat üsuluna xas olan keyfiyyətlərdəndir. O, dil məsələlərinə hər şeydən öncə ədəbi prosesin dinamikası, bədi fikrin hərəkəti ilə vəhdətdə baxmağı zəruri hesab edərək estetik uğurlarla təsbit oluna bilən sənətkarlıq axtarışlarını, üslubi meyllərin perspektivli xüsusiyyətlərini, bədii ifadə vasitələrinin mahiyyətli əlamətlərini aydınlaşdırmağa xüsusi əhəmiyyət verir, onun əsərlərində araşdırdığı dövərə məxsus poeziyanın dilindəki səciyyəvi xüsusiyyətlər, onun potensial imkanları və qanunauyğunluqları, həmçinin bunları şərtləndirən estetik amillər ətrafında geniş fikir yürüdülmür və məsələnin praktik-nəzəri cəhətlərinə də toxunulur. Başqa ədəbi növlərlə yanaşı poeziya dilinin də ardıcıl tədqiqi müəllifə şeirimizin 1960-1980-ci illərindəki materialları əsasında onun inkişaf meyllərini, əldə etdiyi uğur və məziyyətlərini ümumiləşdirməyə imkan vermişdir. O, şeirimizin ayrı-ayrı görkəmli ədəbi şəxsiyyətlərinin dil sənətkarlığına bütöv tədqiqat əsəri həsr etməklə onların müəyyən mərhələdə poeziya dilinin təkamülündəki xidmətlərinə aydınlıq gətirmiş, onların dil mədəniyyətini səciyyələndirən bədii-estetik keyfiyyətlər, şeir dilini zənginləşdirən fərdi yaradıcılıq əlamətləri, sənətkarların özünəməxsus bədii inikas üsulları tədqiqat və təhlil obyektinə çevrilmişdir. Bu baxımdan "Düşüncəli, istedadlı dil" əsəri özündə bir sıra mühüm məziyyətlər əks etdirir. Məqalə "Müasir zövqümüzün, bədii-zehni təfəkkürümüzün, mənəvi koloritimizin külçələşməsində, gələcəyimizə yadigar verilməsində xidməti olan söz ustalarımızdan biri Vahabzadə"nin dilinə, dilinin poetikasına həsr olunmuşdur. Burada B.Bahabzadənin şeirləri üçün xarakterik üslubi təmayül, onun obrrazlı düşüncəsinin özünəməxsusluğunu göstərən dil-ifadə təravəti, ənənəvi dil materiallarını yaradıcı şəkildə özününküləşdirmə əməliyyatının gözəllikləri ön plana çəkilib yüksək nəzəri-estetik mövqedən araşdırılır. Poetik yaradıcılıqda dil faktorunu görkəmli şairin timsalında əsas tutan müəllif fikirlərini geniş miqyasda şərh edir, tamamilə qanunauyğun hal

kimi göstərir ki, şeirdə inikas edən həyat həqiqətinin gücü, insani duyğuların təbiiliyi ona estetik güc və mənə verən dillə bağlıdır. Şeir sənətinin sehrli və qüdrətli meyarı bədii dilidir. Ən kamil bədiiilik də, ən təravətli ifadə vasitələri də dilin potensiallığından qidalanır və o, bədii mətləblərin inikasına bütün imkanlarını səfərbər etdikdə təsirli və sirayətedici olur. Bu mülahizəni müəllif bizə B.Vahabzadənin timsalında təlqin edir: "Bəxtiyarın dili bir çaydırsa, o, axarının dolğunluğu, suyunun şəffaflığı, səsinin ürəkaçanlığı ilə seçilir. Bu poeziya məntiqi cəhətdən dərin və aydın, bədii baxımdan fəaldır. Bu poeziya həyatla bərabər addımlayır, nəsil-nəsəl artır, onillikdən-onilliyə müdrikləşir, müasirliyini saxlayır. Bu əlaqələri bizə onun dili deyir" (76, 52).

Dediklərindən göründüyü kimi, müəllif, B.Vahabzadənin dili ətrafında çox mühüm, aktual problemlərlə bağlı mühakimələr yürüdür və demək olar ki, əsas diqqətini şairin üslubi keyfiyyətləri üzərində cəmləşdirir. Əsas məziyyət kimi ifadə sərrastlığı ilə qrammatik dəqiqlik xüsusi olaraq vurğulanır və bu sahədə onun ancaq S.Vurğunla müqayisəyə gələ bilməsi fikri xüsusi olaraq maraq doğurur. Bu məziyyətinə görə müəllif onu öz müasirlərindən fərqləndirərək yazır: "Bəxtiyarın dilində obrazlılıqdan da, təşbehlərindən də, söz-ifadə yaradıcılığından da qabaq diqqəti çəkən baş əlamət onun sərrastlığı, qrammatik dəqiqliyidir. Əgər xalq dilinin təcrübəsi yol vermirsə, bədii məntiq tələb etmirsə, qafiyə xatirinə sözün təbii sırasını pozmur, fonetik cildini yırtmır, ehtiyac yoxdursa, dialektdən söz götürmür, təbiilik pozulursa söz oynatmır, kalambur qurmur. Şair heç yerdə bədiiiliyi normalılığa qarşı qoymur, bu dil bədii olduğu qədər də ədəbidir, ədəbi olduğu qədər də təbii ana dilidir. Dəqiqliyinə və təbiiliyinə görə Bəxtiyarın şeir dili mükəmməl nəsr dili ilə rəqabət apara bilər" (82, 111).

"Təmsil və nitq hazırcavablığı" məqaləsində H.Ziyanın təmsil janrında nail olduğu dil uğurlarının bəzi detallarına, onun mənalı siqlətinə diqqət cəlb edilir. Poetik təfəkküründə, fitri istedadında

iki mühüm keyfiyyəti-şairliklə yumorist hazırcavablığı birləşdirən məşhur təmsilyarların şeir dilinə xas olan emosional-obrazlı keyfiyyətin genişliyindən, ahəng-ritm əlvanlığından bəhs edərək təmsil üslubuna belə bir ölçü ilə yanaşır: "...yığcamlıq hazırcavablıqla silahlananda, tizfəhliliklə təchiz olunanda təmsil sənətkarlıq vizası alır, ...təmsil süjetləri dilin hazırcavablılığı ilə şirinləşir" (82, 320). Təmsil dilinin bədii hazırcavablılığı müəllifə görə, olduqca vacib bir estetik keyfiyyətdir və H.Ziyanın təhlilə cəlb olunmuş təmsillərinin forma və məna mükəmməlliyi bunu təsdiq etməkdədir.

Bədii ədəbiyyatın dili və poetikasına dair çoxsahəli və çox-cəhətli yaradıcılığında T.Hacıyev müasir şeirin dil qayğıları haqqında dərin və professional mühakimələr yürütmüşdür. Bədii dil problemlərinə həsr olunmuş çoxsaylı əsərləri sırasında müasir dövrün poetik təcrübəsinə ciddi nəzəri aspektdə konkret və aydın münasibət bildirmişdir. Bütün hallarda o, fəal sənət və sənətkarlıq mövqeyində dayanaraq şeir dili məsələsinə dönə-dönə qayıtmış və poeziyamızın üslubi meyllərini geniş estetik anlayışlar baxımından mənalandırmışdır. Poeziya yaradıcılığının dil problemləri ilə bağlı söhbətlər şeirimizin görkəmli nümayəndələri ilə yanaşı ədəbi prosesdə yeni dəsti-xətti, orijinal poetik nəfəsi ilə seçilən gənc qələm sahiblərinin də yaradıcılıq siması, xüsusilə də dillə bağlı vərdisləri peşəkar təhlilini tapmışdır. Tədqiqat obyektinin kimliyindən asılı olmayaraq, onun qələmindən çıxmış əsərlərdə şeir dili geniş sənət ölçüləri səviyyəsində araşdırılır, yeganə meyar olaraq söz sənətinin sənətkar qarşısında qoyduğu estetik tələblər əsas götürülür. Şeir dilinin məziyyətini, bədii gücünü və inkişaf meyllərini də bu meyarlarla qiymətləndirir: Məsələn, "Bədii nitqdə lictimai-sosial motivlənmə" adlanan yazısı S.Rüstəmxanlının leksikasında motivləşmə meylləri və istiqamətləri ilə bağlı mühakimə və düşüncələrini müasir ədəbi-estetik problemlər işığında aydınlaşdırır, həqiqi söz sənətinin ümumi qanunauyğunluqları fonunda təhlil edib dəyərləndirir:

"Şairin dili, əlbəttə, anasının dilidir. Ancaq şair bu dilin bütün sözlərini bilmir; Nəsimi də belə bilib, Füzuli də, Puşkin də. Bir o var ki, xalqa maksimum yaxın olan şair ana dilinin sözlərini qalan hər kəsdən yaxşı bilir, Nəsimi, Füzuli, Puşkin kimi. Bu məlum sənət həqiqəti ilə yanaşı, bir adi həqiqət də var ki, üslubundan, ideyasından, mövzu dairəsindən asılı olaraq, işlətdiyi sözlərin müəyyən qismi şairin dilində daha fəal olur. Hətta elə dominant sözlər meydana çıxır ki, şairin üslub anketinə düşür, onun sənətkar xasiyyətnaməsinin göstəricisi olur. Lügət tərkibinin statistik hesabına varsaq, S.Rüstəmxanlının dilində ideya kredosunu göstərən ən işlək söz yol və onun sinonimləridir" (82, 274).

T.Hacıyev 1960-cı illər və sonrakı mərhələlərdəki şeir dilindən danışarkən onun mövzu faktlarından və M.Araz, M.Asan, M.Ismayıl, E.Borçalı kimi şairlərin fərdi ifadə tərzindən doğan poetik keyfiyyəti, canlı xalq danışığı dili ilə aşılana deyim üsulları və onların şeir dilinə gətirdiyi yeni nəfəsi də, dilə, ürəyə yatımlı ab-havanı da geniş təfərrüatla şərh etmişdir. "Kənd şeiri deyilən şeir dili varmı?" əsəri bütövlükdə göstərilən zamanda kənd danışığı tərzinə söykənən poetik nümunələrinin əhatə miqyasının genişlənməsini və ümumiyyətlə, şeir dilinin saf və tükənməz mənbələrinin aşkarlanmasında sənətkar təşəbbüsü və doğma dilə təəssübkeşliyi açıqlıb göstərilmişdir. Dilin yeni materiallarını "forma və imkanlarını, milli deyim tərzinin yeni və daha tərəvətli üsullarını mənimsəyən poeziya mənbələrin dərin qatlarına, süxurlarına nüfuz etməklə təsvir və tərənnümün daha mükəmməl vasitələrinə nail olur. Canlı danışığı söz və ifadələrin sənət amilinə çevrilməsi M.Araz, M.Asan, M.Ismayıl və s. kimi orijinal yazı tərzinə malik olan, "təbiətlə danışmağı və təbiəti danışdırmağı bacaran, ...təbiətin vasitəsi ilə cəmiyyəti görə bilən" (82, 299) şairlərin, təbiidir ki, mənbələrə yanaşma üsulu ilə birbaşa bağlıdır. Mənbələrdən bəhrələnmə üsulu və məişət-danışığı dil faktları poetik ovqata yetkinlik bəxş etməklə yanaşı, ünsiyyətdən gələn adi və doğma sözlərin estetik tutumuna üslubi siqlət verir. Xalq

dilinin ətirli-şirəli leksikonunun şeir mətnində sıxlaşması bir tərədən şairin doğma dilinə, mənsub olduğu xalqın mənəvi aləminə qırılmaz tellərlə bağlılıqla şərtlənsə, digər tərəfdən mündəricəni, qayəni bədii şəkildə dərinlən mənimsəmək istəyinin gücü, şeir dilini təbii danışiq detalları vasitəsilə saflaşdırmaq, zənginləşdirmək arzusu ilə bağlanır.

Bunları nəzərə çatdıran müəllif yazır: "Deməli, "kənd ifadələri" adi məişət-danışıq materialı (sadə dil faktları) ciddi müasir ədəbi-estetik təyinat alır. Bu elmi-texniki tərəqqi əsrində-standartlaşma dövründə hazır, seçmə ifadə-qəliblərdən qaçmaq, dilin əsari-ətiqəsinə (antikvar nümunələrə) üz tutmaqdır. Müqayisə bir qədər sərt görünsə də, bu ona bənzəyir ki, XX əsrin istehsalı bahalı kremlinin, neylonun müqabilində dədə-babalarımızın da işlətdiyi ucuz, adi pambiq parçadan müasir biçimdə insanın orqanizmini dalamayan, əsəblərini sakitləşdirən, onu tərlətməyən, bədənində rahatlıq yaradan, canına sərinclik gətirən, ona gümrəhlik aşıl原因 yarasılıqlı paltar tikirsən. Bu, təbiiliyə can atmaqdır, hətta, hardasa, kiməsə bir qədər kələ-kötür görünsə də, məhz təbiiliyə meylidir" (82, 299).

T.Hacıyev "kənd şeiri"nin mahiyyətini və cazibəsini 1960-1980-ci illərə məxsus bədii ifadə kompleksini təşkil edən dil materialında arayıb tapır. Canlı danışiq dili elementlərinin bolluğuna gəldikdə onun da əsas qaynağını, doğru olaraq, 1960-1980-ci illər koloriti ilə əsaslandırır. Təbii danışiq tonu, xəlqi danışiq dilinin təbii obrazlılığı, doğma ana dilinin tərəvətli nəfəsi, məzmunu siqlətdikdən doğan intonasiya çalarlarındakı səmimiyyət-bunların hamısı müəllifin fikrincə folklor motivlərindən qidalanır və bu səbəbdən də şeirin dili təbii danışiq məcrasına yönəldiyi üçün onda heç bir sünilik hiss olunmur. Hətta qüsurlu nitq şəraitində məhəlli sözlərinə də xüsusi bir şirinlik verir. 1960-1980-ci illərdə şeir dilindəki bu təmayülü təmsil edən M.Araz, M.Asan, M,İsmayıl və E.Borçalının sənət dilinin əsas mahiyyəti, və inkişaf meylləri barədə düşüncələri T.Hacıyevin göstərilən əsərində

ümumiləşdirilmiş elmi-nəzəri ifadəsini tapmışdır. Adları çəkilən şairləri öz poetik üslubunu xalq şeirinə məxsus əlamətlərlə zənginləşdirməsinə müstəsna əhəmiyyət verildiyini görürük. Onların şeir dili təcrübəsinə gətirdiyi yeniliklər, xüsusilə xalq dilinə məxsus təbiilik son dərəcə qiymətli və mühüm novatorluq kimi təqdir olunmuşdur. Haqqında söhbət gedən əsər bir də ona görə diqqətəlayiqdir ki, canlı kənd danışiq tərzinə söykənən şeir dili küll halında götürülüb onun başlıca meylləri və problemləri nəzərdən keçirilsə də, orada hər bir söz sənətkarının ayrıca xidməti fərqləndirilir, "kənd şeiri"nin ümumi mənzərəsi fonunda ayrı-ayrı şairin fərdi yaradıcılıq dəsti-xətti, üslubi özünəməxsusluğu da diqqət mərkəzinə çəkilir. Məsələn, M.Arazın şeir dilinə məxsus yeni notların ətraflı təhlili verilir və böyük şairin dil gözəlliyinə heyrat hissi gizlədilmir. Müəllif yazır: "M.Arazın indiki bədii dili bütün əzəlləri ilə müasirdir, onun dili ənənə və novatorluğun, bədiiliklə ədəbiyyatın, ədəbiiliklə dialektçiliyin və xəlqiliklə qrammatikliyin harmonik rabitəsinə ən parlaq nümunələrdən biridir" (82, 304).

M.Asanının şeir dilinin xalq zövqü üzərində köklənməsi, mayasının xalq şeirindən yoğrulması onu standart deyim vərdişlərindən xilas edən əsas amildir. Folklor deyim tərzindən, xəlqi ifadə üsullarından üz döndərməyib onu daha da inkişaf etdirməklə, o, bədii sözün forma və imkanlarını daha da zənginləşdirmişdir. Məhz bu sənətkarlıq keyfiyyətini yüksək dəyərləndirən T.Hacıyev M.Asanının poetik üslubunun əsas istiqamətini olduqca sərrast ifadə etmişdir: "M.Asanında folklor nəfəsi daha güclüdür; xüsusilə onun intonasiyasında aydın seçilən gəraylı və bayatı tembrə var. Həm də bu, gəraylı və bayatı janrında yazmaq demək deyil, məhz gəraylı səsinə, bayatı musiqisindən istifadə deməkdir. Bu çaları onun yaradıcılığında 7-8 hecalı şeirlərin bolluğu yaradır. Onun dilinin ümumi ahəngi, vurğu zərifliyi, səsin ürəyə işləmə istedadı, melodiya munisliyi...tipik şəkildə təmsil olunur" (82, 315).

M.İsmayılın canlı bədii dil ənənələri üzərində yüksələn yaradıcılığı 1960-1980-ci illər üçün səciyyəvi məziyyətlər baxımından araşdırılır, novator forma axtarırları təşəbbüslərinin səmərəsi kimi nəzərdən keçirilir. "Xalq danışığı dilinə maksimum yaxınlıq" keyfiyyətlərindən ətraflı söz açılır və xarakterik detallarına diqqət yönəldilir. Şeir dilinə canlı "kənd danışığının müsbət təsirini bu dilin tükənməz vasitələri və imkanları ilə açıb göstərmək cəhdi, T.Hacıyevin fikrinə görə, M.İsmayılın da istedadının əsas cəhətlərini meydana çıxarmış, onun şeirinin məzmunu kimi, formasının da təbii və aydın olmasına zəmin olmuşdur. Çox vacib bir keyfiyyət kimi əksər hallarda şair buna istənilən səviyyədə nail olmuşdur. M.İsmayılın şeir üslubu üçün doğma olan "mülayim söz oyunu", intonasiasındakı "təbii danışığı tonu", misralarındakı "emosiyanın temperamentli köklənməsi", söz, ifadə, təşbeh yaradıcılığında aşkarlanan dil-üslub özünəməxsusluğu müəllif tərəfindən sistemli və əhatəli şəkildə xülasə edilmişdir" [82, 315].

E.Borçalının dilinə də eyni estetik prinsiplərdən yanaşılmışdır. "Bugünkü kənd mövzusunda Şəhriyarın Heydər baba kədəri var"-deyən müəllifin mülahizələri işığında belə bir aydın təsəvvür formalaşır ki, şeir dilinin leksikasının məişətlə, canlı ünsiyyətlə bağlı sözlərlə təchiz olunması öz-özünə baş vermir, o, daha çox reallığı, kənd gerçəkliklərini daha dolğun, daha mükəmməl və daha təbii göstərmək ehtiyacından doğur. Deməli, xalq zövqünü təcəssüm etdirən dil vahidlərinin E.Borçalının şeir dilinə sirayəti bədii qayədən, mənadan doğan estetik məziyyət kimi təqdim edir, şairin şeir dili haqqındakı mövqeyini belə ifadə edir: "kənd şeiri deyilən şeir üçün səciyyəvi əlamətlərdən sayılan canlı danışığı xüsusiyyətləri E.Borçalının təşbehlərində də, adi qrammatik təyinlərində də özünü göstərir...başqalarında olan kimi, onda da kənd motivlərində dil həzindir -bu, bədii dildə, ümumiyyətlə, 60-80-ci illərin məna-informasiya damğasıdır" (82, 319).

Sənətkarın yaradıcılıq əhvali-ruhiyyəsinin ifadəsində, bədii məzmunun səmərəli təsirində ritm və informasiyanın payına

müəyyən baxış və onun fəal estetik istiqaməti barədə geniş təsəvvürlər yaradan əsər belə adlanır: "Bədii intonasıya və bədii məzmun". Məqalədə qoyulan problemlər və onun həlli barədə danışmadan öncə onun belə bir məziyyətini xatırlatmaq lazımdır ki, əsər həm problematika zənginliyi, mövzu aktuallığı ilə seçilir, həm tədqiq obyektini dərin nəzəri təhlil genişliyi ilə diqqəti cəlb edir, həm də poeziyamızın ayrı-ayrı görkəmli nümayəndələrinin əsərlərini ehtiva etməklə fikir və mülahizələrin əhatə miqyasında özünün dərin analitik təfəkkürünü büruzə verir. Əsərin uğurlu çıxmasının bir səbəbini də müəllifin öz üslubunun canlılığında və əlvanlığında, şeir dilinin intonasıya əlamətlərinin çoxcəhətli tərəflərini və meyllərini geniş bədii-estetik kontekstdə alıb mənalandırmaq vərdişlərinin kamilliyində axtarmaq lazımdır.

Əsər poeziyamızın zəngin poetik təcrübəsinə söykənərək intonasıya və onun mahiyyəti barədə bizim təsəvvürlərimizi əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirir. Bədii intonasıyanın ahəng və çalarları, onların bədii qayə və ictimai mündəricəsi ilə qarşılıqlı münasibətlərinin bütün əlamətdar cəhətlərinə müəllif dinamik təhkiyə ilə nəzər salmışdır. Intonasıya dövrün, zamanın pafosu, şairin yazıb-yaratdığı əsrin əks-sədası kimi səciyyələndirilmişdir: "Bədii intonasıya əsrin pafosundan doğulur; o, ictimai atmosferin, siyasi-sosioloji mühitin bədii şəraitdəki dalğalarıdır: bədii intonasıya ictimai-sinfi sədanın bədii nitqdə səslənməsidir. Bədii nitqdə ictimai mühitin, tarixi hadisələrin ahəngi əks-səda tapır. Əgər dövrün ümumi bədii sədasını bütöv bir intonasıya kimi qəbul etsək, ayrı-ayrı ədəbi məktəblərin və ayrı-ayrı konkret yazıçı və şairlərin bədii nitqindəki ahəngi bu intonasıyanın tonları və ya daha obrazlı desək, xalları kimi qiymətləndirməliyik" (82, 356).

Şeir tarixinin müxtəlif mərhələlərindəki intonasıya boyaları sırasında sərbəst vəznə bağlı müəllifin düşüncə və qənaətləri vardır və 1960-1980-ci illərdə sərbəst forma intonasiasında baş verən yeniləşmə, təkmilləşmə meyllərinin intensivliyi əlamətdar olması xüsusi olaraq göstərilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, bu vəznin

adından anlaşılan sərbəstliyin əksinə olaraq onda "möhkəm ciddiyyət", "möhkəm daxili normalar" və hisslərin köməyi ilə qavranılan bu normalarda özünəməxsus mürəkkəbliklər vardır ki, burada "Ənənəvi qanunlar standart qəliblər üzrə icra edilir, sərbəst şeirin normaları isə daxili məntiqlə təcəssüm tapır" (82, 356). Məqalənin mühüm bir hissəsi sərbəst şeirdə misraların kiçilməsi ilə intonasiyanın bədii dəyəri arasındakı tərs mütənəsiblik obrazlı şəkildə bu cür ifadə edilmişdir: "...uzun" misraların "sıxılıb" sözə bərabərləşməsinə qılıncın əridilərək yığılıb gülləyə çevrilməsi kimi qiymətləndirmək olar...Misrada, azalmış sözlərin yerini güclü intonasiya "zəbt" edir. Yaranan intonasiya bədii nitqi əsrin pafosu səviyyəsinə, zirvəsinə qaldırır" (82, 358).

Sərbəst şeiri bədii düşüncənin ifadəsi tarixində novator hadisə - "XX əsrin aksenti" adlandıran müəllif bu vəznə müasir poeziyamızın dəyişmiş, yenilənmiş və inkişaf etmiş istiqaməti kimi izah edir. Onun formalaşmasıyla və informasiyasının hissi-emosional və əqli-intellektual keyfiyyətlərində Azərbaycan dili faktorunu da qabarıqlaşdırır. Dövrün estetik ehtiyaclarından doğan bu sərbəst şeir intonasiyası və onun milli poeziyamızda digər xalqlardakına nisbətən "sərbəstlikdən ən çox məhrum olması" spesifik arqumentlərə əsaslanır ki, bunların sırasında, müəllifin fikrincə, dilimizin morfoloji-struktur cəhətləri də mühüm rol oynayır. "Görünür, bu, Azərbaycan dilinin daxili təbiəti ilə, uzun aqlutativliyi ilə bağlı formalaşmışdır" (82, 359).

Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, uzun illər poeziyamızın dil sənətkarlığına diqqət ardıcıl və intensiv səciyyə daşmamışdır. Bu problemdən, demək olar ki, təsadüfdən-təsadüf söhbət açılmışdır. İstisnalıq təşkil edən bir neçə məqalə və müşavirə məruzələrini nəzərə almasaq. Qəti şəkildə deyə bilərik ki, şeir sənətkarlığının çox vacib komponenti olan dil və üslub problemləri obyektiv və sistemli şəkildə təhlilə cəlb edilməmiş, bədii yaradıcılığın olduqca mühüm və ciddi məsələsi, sözün tam və geniş mənasında prinsipial mövqedən araşdırılmamışdır. Söz yaradıcılığında

sosioloji cəhətlərin qabarıq formada işıqlandırmağa meylin ardıcıl və sistemli şəkil alması və buna aludəçilik də deyilən məsələyə mənfi təsir göstərdiyindən poetik dil mədəniyyətinin tədqiqi diqqətdən kənarda qalmışdır. Halbuki ədəbi prosesin ümumi mənzərəsinə küll halında canlandırmaq və bütöv təsəvvür yaratmaq naminə üslubi aspekt, dil sənətkarlığı unudulmamalı, şeir dilinin estetikası poetik fəaliyyətin nəzəri faktoru kimi götürülüb saf-çürük edilməlidir. Bu sahədə 1970-ci illərdən nəzərə çarpan dönüş şeir dilinin tədqiqinə marağın artması ilə bilavasitə bağlı idi. Ən əsas və həlledici amillərdən biri də o idi ki, bu dövrün elmi-nəzəri fikrində şeirin dil sənətkarlığından, bu problemin əhəmiyyətindən tez-tez danışılmağa başlandı. Ədəbi prosesin ümumi ahəngi ilə ayaqlaşması, ondan geri qalmaması üçün elmi-filoloji fikrin narahatlıqları özünü büruzə verdi.

Poeziya məhsullarında dil və üslub problemlərini qaldırmaq və onu poetik dilçiliyin müasir inkişafı səviyyəsində nəzər yetirən sanballı araşdırmaların kəmiyyət artımı müşahidə olundu. Dil-üslub baxımından şeirin əhatəli təhlilə ehtiyacını nəzərə alıb onunla mütəmadi maraqlananlar çoxaldı ki, bunların içərisində görkəmli dilçi-alim Yusif Seyidovun xüsusi yeri vardır. Yaradıcılığında ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslıq məsələləri də geniş yer tutan Y.Seyidov həm poeziyanın, həm də nəsrin poetikası ilə yaxından maraqlanan, bədii ədəbiyyatın dil və üslubca təhlili-tədqiqi ilə ardıcıl məşğul olan ən məhsuldar alimlərimizdəndir. Onun monoqrafiya, məqalə və resenziyaları elmi-nəzəri sanbalına görə seçilir. Tədqiq obyektinə çevirdiyi filoloji problemlərin həddləri geniş olduğu kimi, ədəbi prosesdəki dil-üslub meyllərinin təhlili də tutumludur. Müasir şeirimizin dil problemləri ətrafında yaradıcılıq məsələlərinə ciddi diqqət yetirən Y.Seyidov, hər şeydən öncə, poeziyanın sənətkarlıq problemlərini, üslubi meyar və qanunauyğunluqlarını təhlilə cəlb etməklə dəyərli mülahizələr, səmərəli tövsiyələr irəli sürmüşdür.

"Y.Seyidovu bir dilçi-filoloq kimi səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri onun ədəbi prosesi ardıcıl izləməsi, xalis ədəbi tədqiqlərə meyilli olmasıdır. O, Azərbaycan filologiyasına əlaqəli bir tam kimi baxan tədqiqatçı alimdir, ədəbiyyatşünaslıq intuisiyası onu şeir-sənət məsələləri ilə məşğul olmağa, ədəbi dilimizin tarixi inkişafını, bu dilin bədii üslubunda baş verən keyfiyyət dəyişmələrini şərh etməyə gətirib çıxarır" (70,7). Bədii dil və üslub məsələləri də alimin əsərlərində dərin analitik filoloji təfəkkürlə, ədəbi tənqidin estetik meyarları ilə, poetik zövqün müasir səviyyəsi ilə qələmə alınmışdır. Dövri mətbuat səhifələrində işıq üzü görmüş çoxsaylı məqalələri ilə yanaşı, bir-birinin ardınca çapdan çıxmış monumental monoqrafik kitablar - "Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında" (197) (Bu kitab prof.Samət Əlizadə ilə müştərək yazılmışdır), "Yazıçı və dil" (1979), "Sözün şöhrəti" (1981), "Sözün qüdrəti" (1983), "Sözün hikməti" (1983), "Şairin fikir dünyası" (1985), "Ədəbi tənqid və bədii dil" (1986) onun bu sahədəki yaradıcılıq diapozonu barədə aydın təsəvvür yaradır. Dərin analitik təfəkkürlə yazdığı bu əsərləri Y.Seyidovun poetik yaradıcılıq, dil və üslub, şair və söz, şeir və dil kimi olduqca vacib problemlərin araşdırılmasında ardıcıl və müntəzəm mövqeyini nümayiş etdirir. Samət Əlizadənin "Yazıçı və dil" kitabına yazdığı "Ön söz"də haqlı olaraq deyildiyi kimi, "Müəllif (Y.Seyidov -M.H.) həmin əsərlərdə bütöv bir elmi kollektivin görəcəyi işin zəhmətinə qatlaşıaraq, minillik ədəbiyyatımızı varaq-varaq oxumuş, Azərbaycan yazıçılarının söz və sənət haqqında, dil və onun insan həyatında, cəmiyyətdə rolu, əhəmiyyəti barədə fikirlərini sətir-sətir, beyt-beyt toplayıb sistemə salmış, ədəbi-tarixi ardıcılıqla təsvir və təhlil etmişdir. Klassik mədəni irsimizə səbir və qayğı ilə, təmkin və dözümlə yanaşan müəllif dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq tənqidi fikrimizin, qismən də estetik görüşlərin yığcam salnaməsini yarada bilmişdir" (70, 7-8).

Y.Seyidovun şeir dili haqqındakı fikirləri, onun bir sıra vacib anlayışlarının məğzi və mahiyyəti yuxarıda sadalanan kitablarında

ifadə olunmuşdur. Poeziyada dil-üslub xüsusiyyətləri Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafının əsas istiqamətləri ilə yaxından bağlanır və bu daxili təmas, qarşılıqlı rabitə poetik dil yaradıcılığında bilavasitə iştirak edir. Y.Seyidovun qənaətlərinə görə, bədii üslubun, o cümlədən də poeziya dilinin elmi-monoqrafik araşdırılması işində olduqca vacib məsələlərdən biri də söz sənətkarının bədii dilə olan münasibətlərini aydınlaşdırmaqdan, saf-çürük etməkdən ibarətdir. Dil probleminə münasibət bədii sözlə bağlı sənətkarın düşüncə və mülahizələri, söz yox ki, ümumxalq danışığı dilindən faydalanma prinsiplərinin özülündə dayanır. Poetik dilə şair baxışları qələm sahibinin estetik görüşləri əhatəsində sənətkarlıq nöqtəyi-nəzərindən olduqca önəmli məsələ kimi ciddi səciyyə daşıyır. Y.Seyidovun şair və bədii söz münasibətlərinə həsr etdiyi səhifələr də məhz bu meylin ifadəsi olaraq meydana çıxdı.

Tədqiqinə cəhd etdiyimiz 1960-1980-ci illər poeziya yaradıcılarının dillə bağlı görüşləri "Sözün qüdrəti" kitabında geniş əksini tapmışdır. Əsas yaradıcılıq fəaliyyəti göstərilən illərlə təsadüf edən və ədəbi prosesdə fəal iştirak edən şairlərimizin bədii sözə dair fikirləri müəllifin nəzəri şərh, şəxsi mülahizələri ilə müşayiət olunur, bədii yaradıcılıqda üslubi axtarışların rolu əhatəli şəkildə təhlil olunur. Əsərin "Nədən başlanır vətən?" hissəsi B.Vahabzadə, N.Xəzri, H.Arif, A.Aslanov, Qabil, I.Kəbirli, I.Səfərli, M.Gülgün, H.Bülluri, N.Gəncəli, Q.Qasımxadə, H.Razi, A.Zeynallı, T.Elçin, Z.Cabbarzadə, G.Fəzli, I.Cəfərpur, Ə.Kürçaylı, T.Mütəllibov və D.Ordubadlının ana dili, bədii söz, ümumiyyətlə ədəbi bədii dil haqqındakı fikirlərinə həsr olunmuşdur. Toplunun ikinci - "Hər söz arxasınca uçan bir quşam" adlı hissəsində isə N.Həsənzadə, X.Rza, M.Araz, C.Novruz, S.Tahir, Ə.Kərim, F.Sadiq, F.Mehdi, A.Vəfalı, S.Rüstəmxanlı, F.Qoca, M.Əliyev, T.Bayram, H.Kürdoğlu, H.Ziya, I.Coşqun, V.Nəsib, R.Zəka, R.Zəbioğlu, R.Əhmədzadə, A.Əlizadə, Ə.Qənbər, H.Nadir, T.Mahmud, A.Talısoğlu, C.Cavadlı, K.Faiq,

Y.Həsənbəy, T.Qurban, R.Heydər, Ə.Vəkil, Ə.Yusifli, M.Isgəndərzadə, V.Səmədoğlu, A.Abdulla, R.Məmmədzadə, Kəmalə, I.Göyçaylı, M.Yaqub, Z.Xəlil, I.Ismayilzadə, N.Kəsəmənli, A.Abdullazadə, Ə.Elbrus, Ç.Əlioğlu, E.Qasimova, A.Qasimov, V.Əziz, M.Şükür, A.Laçınlı, Abbasəğa, D.Mehdi, V.Rüstənzadə, M.Ismayıl, M.Aslan, Ş.Aslan, V.Ibrahim, E.Mehdiyev kimi şairlərin sözün poetik xisləti ilə əlaqədar söylədikləri düşüncə və mülahizələr oxucunun diqqətinə çatdırılır. Ədəbi-bədii dilin mühüm və mürəkkəb məsələlərinin həllində söz sənətkarları üzərinə düşən yaradıcılıq vəzifələri və təşəbbüsləri müəyyənləşdirilərək şeirimizin təcrübəsində ümumiləşdirir. O, belə bir fikri dönə-dönə təkrar edir ki, "Azərbaycan şairləri Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafı, cilalanması, daha da gözəlləşməsi, yeni dövrün dilinə çevrilməsi üçün mübarizəyə qoşulmuş və bu sahədə həqiqətən böyük işlər görmüşlər. Dilə yazıçı münasibəti zərurətdən irəli gəlmiş, həyati tələbə, yaradıcılıq tələbinə çevrilmişdir" (200, 8).

Y.Seyidov sözün bədii imkanlarının estetik qüdrətinin üzə çıxmasında şeirin və ümumən bədii ədəbiyyatın rolu barədə ətraflı söhbət açır. O, belə hesab edir ki, sözün gücü, poetik təsiri cilalanmış şeir dilində daha geniş imkanlar qazanır. Məhz şeir mətnindəki mövqeyinə görə söz çox mühüm məziyyətlərlə zənginləşir. Özlüyündə də sözün imkan dairəsi genişdir. Şairin sözdən istifadə məqamları da sözə münasibətlə şərtlənir. Çünki "...söz mücərrəd anlayış deyildir. Söz istifadə olunur, söz sözlə əlaqəlir; sözü deyən var, eşidən var; onun işlənmə yeri, məqamı var. Bunlar hamısı sözə konkret münasibət tələb edir" (200, 175). Dilə müxtəlif cəhətlərdən yanaşan görkəmli alim sözə ilk öncə misilsiz yaradıcılıq vasitəsi kimi münasibət bəsləyir, bədii sözə ciddi estetik hadisə prizmasından baxıb onun əsas ləyaqətini xalqın ruhu, mənəvi dünyası ilə bağlılığında görür və "...insan təbiətdən uzaqlaşdıqca saxtalaşdığı kimi, dil də xalqın obrazlı, canlı, ətirli təfəkkür tərzindən uzaqlaşdıqca saxtalaşır, cansızlaşır,

quru kitab dilinə, ölü dilə çevrilir" (203, 35) deyəndə də məhz şeir dilinin canlı danışq dili ilə təmasının əhəmiyyətini nəzərdə tutur. Bu keyfiyyət şeir dilinin təsir dairəsinə, yüksək emosional səciyyəsinə, obrazlılığına, anlaşıqlı olmasına, aydınlığına və s. vüsət verən amil kimi tez-tez təkrarlanır. Dilin milli köklərinə bağlılığı bir şərt kimi qələm ustalarının qarşısına qoyulur. "Sözün hikməti" kitabında bədii dil və xalq mənəviyyəti münasibəti ciddi bir hadisə kimi dəyərləndirilmiş və bu məsələ dərin nəzəri-estetik müddəalarla əsaslandırılaraq qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılmışdır. Onun rəyincə, "...şeir bütün varlığı ilə xalqa bağlı olmalı, özündə, öz təbiətində, varlığında xalqı, xalqın düşüncələrini, istək və arzularını ifadə etməli, xalqın özü kimi səmimi, dili kimi anlaşıqlı, sadə və aydın olmalıdır" (199, 330).

Y.Seyidovun əsərlərində şeir dilinin ümumi nəzəri məsələləri barədə orijinal və maraqlı fikirlər daha çox şeirimizin uzunmüddətli inkişaf mənzərəsi fonunda irəli sürülür. Özü də bu nəzəri mülahizələr ədəbi-bədii dilimizin inkişaf mərhələləri ardıcıl sistem təşkil edir, həmin mərhələlərin təyinedici əlamətləri, onların bir-birinə sirayətinin, təsirinin mahiyyətini açır. Müasir şeir dilinin zənginləşməsi üçün qaynaqların bir sıra istiqamətlərinin çox mühüm cəhətlərinə toxunur: "Azərbaycan şeir dilinin çoxəsrlik inkişaf yolu var və onun müasir vəziyyəti bu inkişafın nəticəsidir. Ancaq Azərbaycan sovet şeiri bir sıra yeni keyfiyyətləri ilə səciyyələndiyi kimi, onun dili də yeni, orijinal keyfiyyətlərə malikdir. Bu keyfiyyət sovet dövründə qazanılmışdır; onun müvəffəqiyyətinin də, tam sabitləşməmiş cəhətləri də olmuşdur. İlk illərdə, müxtəlif ədəbi cərəyanların varlığı şəraitində şeir dilində müxtəlif baxışların da olması təbii idi və bu, əməli olaraq şeir dilinə təsirsiz qalmırdı" (199, 330).

Öz aktuallığını heç bir vaxt itirməyən dil və söz sənətkarı problemi Y.Seyidovun zəngin elmi araşdırmaları içərisində həmişə aparıcı mövqe qazanmışdır. Söz qarşısında şair məsuliyyətinin arqumentləri müasir estetikanın, poetikanın əsas

müddəaları ilə yaxından səsleşir, təcrübi-nəzəri istiqamətlərə yönəldilir. Şair və sözün qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin məğzini, dilə şair qayğısını belə izah edir: "yazıçı dildən quru, düzgün bir fakt kimi istifadə etmir. O həm də dili işləyir, dilin potensial imkanlarına can verir, bu imkanları üzə çıxarır, onu inkişaf etdirir. Hər xalqın ədəbi dilinin formalaşmasında yazıçının rolu çox böyükdür. Fərdi mənada götürsək, demək olar ki, dil hamıdan çox yazıçıya xidmət edir; dilə isə hamıdan çox yazıçı xidmət göstərir. Bunlar (dil və yazıçı) daima yaradıcılıq mübadiləsində olur. Ona görə də bədii əsərlərin dili, başqa sözlə bədii dil ədəbi dilin ən böyük, ən güclü qolunu təşkil edir" (198, 7). Bədii üslubun təkamülü, dildə novatorluğun vüsətliliyi öz mənbəyini bədii təfəkkürün yeniləşməsindən alır və bədii düşüncə tərzindəki yeniləşmə prosesi poeziyanın daxili mahiyyəti ilə bərabər forma əlamətlərini, zahiri tərəflərini də müəyyən təbəddülatlara uğradır. Bədii söz, şeir dili haqqında fikirlərdə yaranan təsəvvürlər dəyişikliyə uğradıqca poeziyanın dili qarşısında yeni tələblər qoyulur, şair və söz münasibətlərinə müasir dövr yeni çalarlar əlavə edir. Göstərilən anlayışların son dövrlərdəki fəaliyyət dairəsində yaranan yeni notların şeir dilinin ifadə vasitələrinə, onun lüğətinə, məcazlar sisteminə təsirinin əsas detalları açılıb göstərilir. Y.Seyidovun bu sahədə apardığı axtarırları şairin dil vahidlərindən məqamında istifadə etməkdə onların potensial poetik imkanlarını üzə çıxarmaq istiqamətdəki fəaliyyətini hərtərəfli səciyyələndirib, sözdən orijinal formalarda yararlanmaq təşəbbüslərinə öz münasibətini bildirilir.

Y.Seyidov poetik mətnə dil materiallarının yerinə görə uğurlu sistemləşdiriləndə və mənalandırılmasında şairdən tələb olunan yaradıcılıq təşəbbüskarlıqlarının başlıca yönümünü düzgün müəyyənləşdirərək belə bir cəhətə nəzər yetirir

ki, ənənəvi poetik formaları və bədii dili yeni səsləndirmə keyfiyyətləri ilə zənginləşdirmədən poeziya üzərinə düşən yaradıcılıq vəzifələrini sözün həqiqi mənasında yerinə yetirmək mümkünsüzdür. Onun belə bir fikri tamamilə təqdir olunmağa layiqdir ki, şeir dilinin estetik yetkinliyinə nail olmaq üçün şair dili dərinlən duymalı, onunla yaşamalı, onunla nəfəs almalıdır. Odur ki, dil və üslub gözəlliklərinin mühüm cəhətlərinə həqiqi sənət və sənətkarlıq aspektindən aydınlıq gətirilir. O, bu və ya digər durğu işarələrinin uğurlu işlədilməsindən tutmuş böyük dil vahidlərinə qədər bütün linqvistik materialların bədii situasiyaya uyğunlaşdırılaraq istifadəsindən bəhs edir, bədii dilin estetikası haqqındakı təsəvvürlərimizi zənginləşdirir və tamamlayır. Məsələn, S.Vurğunun "Amerika! Yeni dünya! Vətənimdir dedim bayaq" məşhur misrasında dil normasının pozularaq mübtədadan sonra nida işarəsinin qoyulmasının yaratdığı üslubi effektə diqqət çəkir. Ədəbi dil normasından yayınmanın bədii mətnə verdiyi münasibətini, ümumiyyətlə, sənətkarın üslub tələbkarlığından irəli gələn bu faktın mahiyyətini açır və xüsusi olaraq vurğulayır ki, üslubi özünəməxsusluğu təmin edən üsullar, sözə yanaşmaq, ondan istifadə etmək yolları şairin fərdi dəsti-xəttinin tərkib hissəsini təşkil edir, dil faktlarının poetikləşmə imkanları əyaniləşdirmək üçün tutarlı poetik nümunələrdən misallar gətirir, poetik mətnə, sözün yerinə düşməsinin əhəmiyyətini xatırladır: "...məlumdur ki, "başa düşmək" və "bilmək" sözlərinin sinonimi olan

"qanmaq sözü, müasir Azərbaycan dilində, adətən, mənfi mənada işlənir. Birisinə "qanırsan" da desən, "qanmırsan" da desən, təhqir kimi başa düşülər. Görün S.Rüstəm bu sözdən müsbət mənada necə istifadə edir və o necə gözəl səslənir. "Ana ürəyi" şeirində verilmiş vüqarlı ana öz oğlunun ölüm xəbəri qarşısında mərd dayansa da, dərin psixoloji sarsıntı keçirir və deyir:

*Bu vətən dərdidir, ümumi dərdidir,
Dağ kimi bir oğul itirən kəsin,
Blirəm hərdənbir ürəyi qanar
Silir yaylıq kimi göz yaşımı ki
Bunu mən qanaram, analar qanar (198, 9).*

Y.Seyidov öz əsərlərində şeir dilinin bütün ünsürlərinə diqqətə yanaşmağı tövsiyə edir və bu məsələyə dönə-dönə qayıdır. Dil materiallarının seçilib işlədilməsində çox həssas və ehtiyatlı olmağı məsləhət bilir. Bununla əlaqədar iləri sürdüyü mülahizələri şairlərimizin qələm təcrübəsindən göstərdiyi misallarla konkretləşir. O, şeirin poetik səviyyəsini aşağı salan söz və ifadələrin yaratdığı nöqsanlarda sözə məsuliyyətsiz münasibəti əsas səbəb kimi göstərir. Sözdən məharətlə istifadəni poeziya qarşısında qoyulan ən mühüm tələb, sənətkarın ümdə vəzifəsi sayır və bu münasibətlə yazır: "Dil və üslub məsələləri bilik, bacarıq, vərdiş, həm də böyük həssaslıq tələb edir. Praktiki olaraq, sözdən, dildən istifadədə, yazılışı təhlil edəndə, qiymətləndirəndə də ehtiyatlı olmaq, ölçüb-biçmək lazımdır. Misranın düzgün ifadəsində, doğru anlaşılmasında, ifadənin

bədii və təsirli çıxmasında ən kiçik amillər də rol oynayır, hətta bu işdə intonasiyanın, vurğunun (şifahi nitqdə), necə deyərlər, nöqtə, vergülün də əhəmiyyəti var. Bu, incədən incə olan sənət dilində hər bir diqqətsizlik yanlış nəticə verə bilər (198, 80).

Y.Seyidov şeir dilinə göstərilən prizmadan yanaşmaqda və üslubunu yüksək qiymətləndirdiyi şairlərin əsərlərini yaxşı poetik nümunə kimi göstərməklə bərabər, qüsurlarından da yan keçmir. B.Vahabzadə, B.Azəroğlu, N.Həsənzadə, F.Mehdi, Ş.Aslan, Ə.Kürçaylı, T.Mütəlibov və s. şairlərin yaradıcılıq ahənginə uyşmayan, üslubi göstəricilərinə uyğun gəlməyən cəhətlərə də həssas tədqiqatçılıq duyğusu ilə yanaşır, nöqsan hesab etdiyi dil faktları mənbəyini müəyyənləşdirməyə səy göstərir, onların islahı yollarını geniş bədii-estetik kontekstdə müəyyənləşdirir. Bütün məsələlərə müəllifin qabaqcıl nəzəri baxışları fonunda qiymət verilir, hər bir üslubi hadisəyə, dil sahəsindəki yaradıcılıq meylinə konkret münasibət bildirilir.

Bədii dil mədəniyyəti ilə bağlı yazılarında Y.Seyidov yaradıcılığının mərkəzi mövzularından biri olan poeziya dilinin təhlili də olduqca əhatəlidir. Şeir mətnini təşkil edən dil materiallarının bütün detalları onun diqqət mərkəzindədir. Şeir dilinin ilk baxışda adi görünən elə faktları yoxdur ki, onun elmi düşüncəsinin predmeti olmasın. Poeziyanın dil xüsusiyyətlərinə müntəzəm diqqət, bu dildə təzahür edən orfoqrafik, orfoepik qayda-qanunlardan başlayaraq, daha böyük linqvistik vahidlər Y.Seyidovu həmişə düşündürmüş, yaradıcılıq axtarışlarını istiqamətləndirmişdir. Maraqlı və təqdirəlayiq cəhət ondan ibarətdir ki, diqqət cəlb etdiyi və 1960-1980-ci illərdə yaranan şeirin dilində özünü göstərən yeni cizgilər ilk dəfə məhz

onun əsərlərində öz geniş təhlilini tapmışdır. Belə bir məsələyə nəzər salaq. Y.Seyidov "və" bağlayıcısını sırf ədəbi dil faktı kimi götürüb onun canlı danışiq və folklor dilindəki mövqeyinə aydınlıq gətirdikdən sonra keçdiyi funksional inkişaf yoluna ekskurs etmişdir. Gümlənin ilk sözü kimi "və"nin istifadəsi ilə əlaqədar M.Füzuli, S.Ə.Şirvani, M.F.Axundov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə və digər görkəmli söz sənətkarlarından xarakterik misallarla əsaslı şəkildə açıb göstərir ki, bu bağlayıcının cümlənin başlanğıcında istifadə dairəsi zaman-zaman daralmış və tək-tük istisnaları nəzərə almasaq bu mövqeyini, demək olar ki, tamamilə itirmişdir. "30-40 il ara verəndən sonra, 1960-cı illərin sonları, 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən yenidən start götürmüş"dür (198, 50) deyən müəllif bu prosesin mahiyyətini açmağa səy göstərərək qeyd edir ki, bütün üslublara, hətta şeir dilinə də nüfuzu onu ədəbi dil norması kimi qanuniləşdirə bilər.

Y.Seyidovun tədqiqat dairəsində olan şeir dilinin elə bir problemi yoxdur ki, orada poeziyamızın zəngin təcrübəsi nəzərə alınmasın. O, məhz şeir dili materiallarının yaratdığı problemlər ətrafında nəzəri fikirlərini ümumiləşdirməyə meyl etmişdir. Şeir misralarının, xüsusilə də sərbəst şeir sətirlərinin ilk hərflərinin böyük, yaxud da kiçik yazılmasında vahid qaydanın olmaması da birinci dəfə Y.Seyidov tərəfindən elmi mühakimə obyektinə çevrilmişdir. Bu prosesin tarixini dəqiq faktlarla araşdıran müəllif belə hesab edir ki, göstərilən hərcmərclik 1940-cı illərin axırlarından başlamışdır, daha konkret desək, R.Rzanın şeir sətirlərinin baş hərflərinin yazılışındakı qaydanın pozulması ilə bu sahədə ikilik - həm ənənəyə uyğun olaraq misralar böyük hərflə başlayır, həm də şeir misraları yox, mətndəki cümlələrin ilk kəlməsi böyük hərflə yazılır və bu qayda müvazi şəkildə davam edir. "Sərbəst şeirin sərbəstliyi artdıqca, onun misra piləkənləri çoxaldıqca təsəvvürlərdə sabitləşən misra anlayışı da dəyişməyə başladı, əslində bu anlayışda bir dolaşıqlıq yarandı" (198, 76). Bu sahə ilə

bağlı vahid prinsipin yoxluğu, anlaşılmazlığı tənzimləyən müəyyən qaydanın olmaması orfoqrafiyadakı qeyri-müəyyənliyin davam etməsi ilə nəticələnir. Eyni problemin müxtəlif şəkillərdə təzahürünü R.Rza, B.Vahabzadə, N.Xəzri, N.Həsənzadə, I.İsmayilzadə, Y.Həsənbəy, Ə.Salahzadə və başqalarının yaradıcılıq nümunələri əsasında ümumiləşdirən müəllifə görə, bu məsələ bədii yaradıcılıq işi olmasa da, şeirin bədii dəyərinə, poetik ifadə məziyyətlərinə təsir etməsə də, dil mədəniyyəti baxımından əhəmiyyətsiz də deyil. Odur ki, bu müxtəlifliyi müəyyən qaydalar əsasında nizamlamaq vacib məsələdir.

Y.Seyidov şeir dilinin bütün detallarını, o cümlədən mühüm orfoqrafik prinsiplərin də işlədilməsini ədəbi dil qaydaları miqyasında açıb göstərir, bir sıra hallarda sözlərin, ən çox da qafiyələrin yazılış forması ilə deyil, oxunuş şəklində yazılışı da nəzərindən qaçmır. Ədəbi tələffüz üçün norma hesab olunan bir sıra şəkilçi-morfemləri söyləndiyi kimi yazmağı dilimizin orfoqrafik normalarına etinasızlıq kimi qiymətləndir və doğru olaraq nəzərə çatdırır ki, onsuz da deyildə orfoepik qayda ilə reallaşan dil vahidlərini tələffüz formasında mətnə daxili qüsurlu haldır, çünki "bədii əsərə və onun dilinə müsbət mənada heç təsir göstərməyən bu yazı forması, ədəbi dilə, yazıya ciddi zərər vurur" (198, 74). Ədəbi qaydalarına söykənməyən, onun sabitləşmiş normalarından uzaqlaşan hər cür yazı formasının heç bir mənası yoxdur. Bir də ona görə ki, orfoqrafik müdaxiləyə məruz qalmış sözlər, onsuz da, yazıldığı kimi səslənməlidir.

1960-1980-ci illər Azərbaycan poeziyasındakı dil və üslubi meyllərinin əsas cəhətlərinə müraciət etməklə Y.Seyidov bu meyllərin təmsalında şeir dilində sənətkarlıq əlamətlərinin kamilləşməsi faktlarını aşkara çıxarır, ətraflı və elmi şəkildə izah edir. "Xalqın dili bütün təbiiliyi və gözəlliyi ilə şeirdə əks olunmalıdır" - fikri onun poeziya dili haqqındakı mülahizələrinin əsas məğzi təşkil edir. Dilin poeziyasından, sözün qüdrətindən danışarkən o, bizi belə bir həqiqətə inandırır ki,

dil müəyyən zaman daxilində şairin daxili aləmini, şeirin kamillik dərəcəsini, xalqın ruhi zənginliyini təmsil edən misilsiz reallıqdır. Dilin daxili enerjisinin meydana çıxmasında subyektiv amillərin rolunu qabarıq nəzərə çatdıran müəllif göstərir ki, dil kasadlığı əksərən fikir kasadlığından, hiss və duyğuların bəsitliyindən nəşət edir və belə hallarda şeir adi söz oyunundan fərqlənir: "Biz söz oyununu daha çox fikir yoxsulluğu ilə izah etmək istədik. Yazıçı zəngin fikir dünyasına malik olanda hadisələr, əhvalatlar vüsətli olanda, söz çatmır, şair, nasir söz yoxsulluğu çəkir, söz axtarır, sözə qənaət edir. Əksinə, yazıçının fikir və xəyal dünyası darısqal olanda, bu mənada oxucusuna yeni söz deyə bilməyəndə o, zahiri effekt yaratmağa çalışır, fikir yoxsulluğunu söz oyunu ilə pərdələməyə can atır" (198, 109) deyərək Y.Seyidov ümumxalq dilinin daxili ehtiyatı ilə ondan bəhrələnən söz sənətlərinin münasibətlərini, sözdən istifadə üsullarının kamilliyində fitri qabiliyyətin, şair zəhmətinin rolunu olduqca düzgün ifadə etmişdir.

Bədii söz sənətinin poetikası sferasındakı ən vacib məsələ olaraq dil və üslub problemlərinin ardıcıl və hərtərəfli tədqiqi Afad Qurbanovun poetik linqvistika ilə bağlı əsərlərində başlıca yer tutur. Bədii üslubda obrazlılıq yaradan nitq vahidlərinin sistemi, söz memarlığının bir sıra linqvistik əsasları, estetik mahiyyəti, poetiklik kateqoriyaları onun araşdırmalarının obyektinə olmuş, sənətkar və üslub kamilliyi, söz və obraz, obrazlılıqda həyatilik və millilik və s. haqda orijinal fikirlər söyləmişdir. "Söz sənətkarının üslubu onun ümumxalq dilindən dil vasitələrini öz arzu və zövqünə, mövzu və məqsədinə görə necə seçib işlətmə üsulları ilə bağlıdır (159, 6).

Bu fikirlər bədii söz sənətinə, xüsusilə şeir dilinə, sözdən istifadə prinsiplərinə, sözün nitq atmosferində qazandığı mənə əlvanlığına aydınlıq gətirir və ümumiyyətlə həmin qeydlər onun dil materiallarından yararlanma haqqında mülahizələrində etibarlı çıxış nöqtəsidir; bədii sözə olan filoloji baxışlarının başlangıcıdır.

A.Qurbanov müxtəlif münasibətlə bu məsələyə ardıcıl şəkildə müraciət etmiş şeir dilinin ümumi nəzəri istiqamətləri rəhbər tutaraq diqqəti belə bir təkzib edilməz həqiqətə yönəltdi ki, şeirdəki bütün fonetik-qrafik, leksik-semantik, qrammatik və poetik vasitələr öz daxili gücünü, qidasını, enerjisini ana dilinin tükənməz ehtiyatlarından alır, onun potensial imkanlarına söykənir. Şeir dilinə ciddi sənət amili kimi münasibət ifadə edən A.Qurbanova məsələni daha çox nəzəri istiqamətdə qoyur, nəzəri məsələləri ciddi elmi əsaslarla şərh etməyə, mükəmməl arqumentlərlə işıqlandırmağa səy göstərir. Şeir dilinin xüsusiyyətləri haqda müfəssəl təsəvvür formalaşdırmaq üçün dilimizin estetik gözəllik yaratma sirlərini, onu nümayiş etdirmə prinsiplərini xalq yaradıcılığından, klassik şairlərimizin bədii irsindən nümunələr gətirib əyanlaşdırır, poeziya üslubunun vacib problemlərini əhatə edən estetik kateqoriyaları sənətkarlıq məsələləri çərçivəsində araşdırır; poeziyanın cövhəri hesab edilən dillə bağlı suallara cavab verir. "Dil və üslub" kitabı dilin estetikası ilə bağlı qoyulub həll edilən problemlərin əhatəliliyi baxımından xüsusilə diqqətəlayiqdir. Dil sənətkarlığının elmi-nəzəri müddəalarının şərhini nöqtəyi-nəzərindən yanaşdıqda aydın sezilir ki, buradakı əsas tezislər bədii üslubun ayrı-ayrı mühüm cəhətləri, o cümlədən adi danışq aktlarını poetik dil faktlarına çevirən tərəflər diqqətlə nəzərdən keçirilir ki, bu da müəllifin şeir sənətinin dili haqqındakı baxışlarını əsk etdirir. Şeir dilində səs, söz və digər linqvistik vahidlərin ifadə imkanları, onun sənət tələblərinə uyğunluğu, hər bir dil faktının poetik fikrin yaranmasındakı özünəməxsus fəaliyyəti və bədilik meyarlarına uyarlılığı diqqət mərkəzinə çəkilir. Şeir-sənət haqqındakı düşüncələri silsiləsində dil problemi sözün tam və həqiqi mənasında ön planda dayanır. Məsələn, müəllif elmi təhlilindən belə bir faktı keçirib aydınlaşdırır ki, şeir nitqində dilin bədii səviyyəsi və mövqeyi dil ustalığına tabe etdirilir. Lirik janr dil materialının üslubi mövqeyini müəyyənləşdirir. Poetik

mahiyyətini açır, obrazlı xüsusiyyətlərinə göstərir. Hər bir linqvistik material bütün daxili imkanları ilə təqdim olunur. Məsələn, səslərin, fonemlər sisteminin şeirdə oynadığı rol, obrazın səslərdə maddiləşmə xislətini, mətnin incə tərtibindəki vəzifəsini və oxucuda oyatdığı dərin mənəvi-psixoloji halları bədiilik keyfiyyəti kimi dəyərləndirərək yazmışdır: "Bədii üslubda dilin səs sistemi bir növ estetik təsir vasitəsinə çevrilir. Xüsusən poeziyada gözəl ahəng, musiqilik səslərlə yaradılır. Eyni zamanda, səslərin fonetik sıralanması ilə bəzən ifadənin təsiri də qüvvətləndirilir" (159, 31).

Ədəbi dilin inkişafında bədii üslubun əhəmiyyətli rolunu xüsusi qeyd edərkən A.Qurbanov poetik dilin mahiyyəti, elmi-nəzəri əsasları ilə bərabər bədii ədəbiyyatın dil zənginliklərinin yaradılmasındakı mövqeyini düzgün müəyyənləşdirmişdir. Sözüün üslubi-semantik cəhətdən məna tutumunu genişləndirilməsində bədii mətnin misilsiz xidməti döənə-döənə xatırlanmışdır. Bu cəhət - ədəbi prosesə linqvistik baxış dilçiliyin ümumi filoloji əsaslarına söykəndiyinə dəlalət edir. A.Qurbanovun elmi fəaliyyətinin bu nöqtəsində ədəbiyyatşünaslıqla poetik dilçilik birləşərək bir-birini tamamlayır. A.Qurbanov yazır: "Bədii ədəbiyyat dil sahəsində geniş novatorluq meydanaadır. Burada mövcud söz və ifadələrə yeni məna vermək, söz və ifadəyə emosional çalarlıq gətirmək və bunları çox müxtəlif formalarda, müxtəlif məqam və vəziyyətdə işlətmək olar. Bədii ədəbiyyatda ayrı-ayrı sözlərdən yeni mənalarda istifadə olunması onların məcazi məna kəsb etməsi imkanları ilə bağlıdır" (159, 32).

A.Qurbanovun "Bədii mətnin linqvistik təhlili" adlı kitabının bir çox səhifələri şeir dilinin özünəxas cəhətlərinin şərhinə həsr edilmişdir. "Şeir dilinin əlamətdar cəhətləri" adlandırılan ayrıca hissədə müəllif sırf linqvistik-filoloji təhlilindən keçərək şeir dilinin bir sıra mühüm göstəricilərinə toxunmuşdur. Şeir dilinin əlamətləri və problemləri fonunda göstərilmişdir ki, poeziyada bədiilik ədəbi dil normaları çərçivəsində meydana çıxır, şeir

mətninin təşkilində ədəbi dilin qaydalarına, normalarına diqqətli münasibət həlledici amildir və dilin normalaşmış qanunlarının toxunulmazlığı həmişə təmin olunmalıdır. Burada ayrıca vurğulanır ki, "...şeirin tələbi sərt və mürəkkəbdir; zəngin qafiyə sistemi, fikrin mükəmməl ölçüsü -vəzn çərçivəsində verilməsi onun mürəkkəbliyini xeyli artırır. Onu da qeyd etmək ki, şeir üçün söz seçmək, sözü yerində işlətmək və onların düzümünə həssaslıqla yanaşmaq hələ hər şey demək deyildir. Burada intonasiya və misra quruluşunda müdriklik, sözlərin dinamikliyi-dəyişməsi, səslərin yaxınlıq və təkrarı xüsusi əhəmiyyət qazanır, fikri, bədii məntiqi gücləndirir, dilin ifadə tərzində aydınlıq yaradır" (158, 23).

A.Qurbanov şeirin dil və üslub məsələlərinə sənətkarlıq və bədii ustalıq mövqeyindən yanaşır və belə hesab edir ki, qələm sahiblərinin xalqla, onun dili ilə daha yaxından təması poetik dil gözəlliyinin əsas təminatçılarındanadır. Üslub kamilliyi bu təmasın birbaşa nəticəsidir. Ana dilinə dərinlən bələdlik, onun obraz yaratma sirlərinə, ifadə potensiallarına vafiq olma, ənənələrdən gələn müdrikliyi mənimsəmək söz sənətkarının əzəli və əbədi vəzifəsidir. A.Qurbanovun bu məsələ barədə ayrıca danışması da şeir dilinə verilən tələblərin ciddiliyi ilə bağlıdır. Bundan irəli gələrək o, şeir dilində daha bariz formalarda özünü təcəssüm etdirən səs təkrarlarından poetik sintaksisin, informasiya zənginliyinin doğurduğu fikir incəliklərindən söhbət açır və doğru olaraq onu xalqın düşüncə, tərz və psixologiyası ilə bağlayır.

Poetik dilin estetik əsaslarına münasibət bildirərkən A.Qurbanov, H.Cavid, S.Rüstəm, B.Vahabzadə kimi məşhur söz ustalarının poetik dil təcrübəsinə istinadən belə bir ümumi qənaəti bir daha təsdiqləyir ki, nümunəvi şeirin ləyaqətli, hər şeydən əvvəl, təsirli və nüfuzlu sözdədir. Şeir nitqinin müxtəlif məqamlarında məqsədə müvafiq olaraq sərrast işlədilmiş söz və ifadələr sistemi bədii təsir mənbəyidir. Çünki "Predmet obrazlı bədii dildə, poetik ruhla böyüdülmüş, təsvir olunan xırda bir

mənzərə xüsusi təsir oyadır. Şairin özü də, bədii obraz da yüksək emosional bədii dillə danışarkən təbii vəziyyətdən çıxmır, düşüncəni, münasibət və davranışı, xatirə və təəssüratı, geniş mənada gerçəkliyi ifadə edir (158, 25).

1961-ci ildə çap olunmuş "Səməd Vurğun bədii əsərlərin dili və üslubu haqqında" kitabında A.Qurbanov dahi şairin dil sənətkarlığı, fərdi üslub problemləri ilə bağlı mülahizələri fonunda şeir sözünün çox mühüm poetik məsələlərinə nəzər salır. Bu əsərdə şeirin dil problemlərinin hər birindən ayrı-ayrılıqda danışılarsa da, əksər hallarda həmin məsələlər qarşılıqlı halda şeir dilinə sənətkar mövqeyindən izah edilir, şeirin dil-üslub əlamətləri bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə götürülür. Şeir dilinin hər bir probleminin şərhini onunla daxili bağlılığı olan digər məsələlərin də araşdırılması zərurətini tələb etdiyindən müəllif S.Vurğunun fikirlərini nəzəri əsas və çıxış nöqtəsi kimi götürərək problemlərin geniş təhlilini verir. Şeir dilinə şair münasibətinin geniş mənzərəsini əks etdirib, bədii dildə xəlqilik meyarlarını, sadə və aydın yazma qabiliyyətinin qaynaqlarını, formanın bədii mənə gözəlliyinə uyğunluq prinsiplərini, şeir dilinin zənginlik keyfiyyətlərini, lakoniklik, emosionallıq və ifadəçilik məziyyətlərini geniş təhlildən keçirir. Dil və şair, söz və şeir məsələlərinə tez-tez müraciət olunur. Poeziya dilinin elmi-monoqrafik araşdırılması işində çox önəmli məsələlərdən biri kimi şairin bədii dilə baxışlarını saf-çürük etməklə A.Qurbanov hesab edir ki, dildən faydalanma prinsipinin əsasında şairin dil problemlərinə münasibəti dayanır, bədii sözlə bağlı sənətkarın düşüncə və təəssüratları şeir yaradıcılığının, onun estetikasının mərkəzində durur. Bu özül-məişət-ünsiyyət dilinə şair münasibəti sənətkarın estetik görüşləri sistemində birinci dərəcəli amildir. Şairin poetik görüşləri əhatəsində insan duyğularının açarı, poetik düşüncələrin cövhəri olan dilə münasibəti olduqca ciddi estetik səciyyə daşıyır. Odur ki, ümumxalq dili və ədəbi şəxsiyyət münasibətlərini müasir dövrün tələbləri səviyyəsində, həm də

nadir poetik təfəkkür sahibi S.Vurğunun timsalında şərh etməklə bu sahəyə dair öz mühakimələrinə də diqqət cəlb edir.

"Sənətin böyük bir düşməni var: yamsılamaq! Yaradıcılığın qəlbinə soxulmaq istəyən bir iblis də var: yaradılmışlara yarımaq...Sənət əzəmət və vüqar deməkdir. Əgər sənətin dediyin xırdaca bir söz özünəməxsusdursa, sən vüqarlı adamsan! Sənətin dediyin böyük söz başqasınındır, sən vüqarsız adamsan! Demək, sən sənətkar deyilsən" (160, 36). Dahi şairin bu fikirlərinə söykənib onun işığında fərdi üslubun orijinallıqlarla təzahür edən əlamətlərini müəyyənləşdirmiş, fərdi və zəngin üslub uğrunda mübarizənin əhəmiyyətini tutarlı dəlillərlə əsaslandırmışdır. Məsələyə düzgün və prinsipial mövqedən yanaşan müəllif fərdi üsluba nail olmağın bəzi şərtləri haqqında mühakimələr yürütmüşdür. Onun fikrincə, fərdi üslub və dil novatorluğu bədii dil yaradıcılığında həlledici amillərdəndir. Fərdi üslub şairin poetik şəxsiyyətidir. Bunun üçün də fərdi üslubun yüksək əhəmiyyət kəsb etməsi təbiiyədir. Müəllif inandırır ki, şairin orijinal üslubu onun imzasına şöhrət gətirən, populyarlıq verən başlıca göstəricidir. Çünki ancaq fərdi üslub söz sənətkarının təkrarolunmazlığı, şair şəxsiyyətinin orijinal ifadəsidir ki, bu da yüksək sənət dilinə yaxından bələd olan istedadlı şairlərə nəsib olur.

R.Məhərrəmov bədii dil problemləri ilə ardıcıl, səmərəli və məhsuldar məşğul olması ilə fərqlənən dilçi alimlərimizdən biridir. Etiraf etmək lazımdır ki, onun yaradıcılığında poetik dilin bir sıra, vacib tərəfləri, o cümlədən də şeir üslubunun mühüm problemləri geniş və dolğun şəkildə tədqiq edilmişdir. Onun bu sahədəki fəaliyyətini küll halında qiymətləndirərkən misilsiz şairimiz M.Ə.Sabirin dil sənətkarlığı ilə bağlı apardığı araşdırmaları, monumental monoqrafik tədqiqat işlərini ön plana çəkmək lazımdır. R.Məhərrəmovanın gərgin zəhməti sayəsində nadir istedadın dil orijinallıqlarında təsdiqlənən qüdrəti, onun təkrarolunmazlığı, poetik söz cəngavərliyi geniş filoloji aspektdə

işıqlandırılmışdır. Bir-biri ilə ayrılmaz tellərlə bağlı olan məsələlər-Sabir yaradıcının dil mədəniyyəti və ideya keyfiyyətlərinin yanaşı şərh və bu iki qütbün birinin digərini şərtləndirməsi faktının təkzib olunmaz arqumentlərlə əsaslandırılması R.Məhərrəmovanın təhlil üslubunda qabarıq sezilən cəhətlərdəndir. Dahi şairin dil və üslub göstəricilərini konkret detalları ilə saf-çürük edərək təhlildən keçirməklə R.Məhərrəmovə Sabirin poeziya dilinə gətirdiyi yeni ab-havanı bütün incəliklərinə qədər açıqlayır. Dil materiallarının poetik ünsiyyət alətinə çevrilməsində söz seçimi ilə bağlı üslubu əməliyyat, bədiiləşmə prosesinə məruz qalan linqvistik vahidlərin işlənmə ustalığı Sabir qələminin məhsulları əsasında şərh edilmiş, onun üslubundakı xəlqiliyi, aydınlığı, yığcamlığı xarakterik nümunələrlə nəzərə çatdırılmışdır. Yaradıcılıq diapozonunun genişliyində dil materiallarının, bədii təsvir vasitələrinin əlvanlığının rolu, şeirlərdə diqqəti cəlb edən ən başlıca leksik-semantik dil vahidlərinin üslubi xüsusiyyətləri, onların poetik nitq mühiti ilə bağlılığı poeziyanın ideya-estetik keyfiyyətlərini təyin edən faktorlar kimi nəzərə çatdırılmışdır. Sadalanan müəllif qənaətləri iki fundamental kitabda -"Sabirin satirik şeirlərinin leksikası" (sinonimlər, omonimlər, antonimlər) və "Sabirin dili" monoqrafiyalarında öz əksini tapmışdır.

R.Məhərrəmovanın bu böyük sənətkarın yaradıcılıq dili üzərindəki filoloji düşüncələri elmi ciddiliyi ilə fərqlənir. Sabirin şeir dili və üslubuna dair qiymətli mülahizələri, mündəricəsinin dolğunluğu cəhətdən şeirşünaslığımızın mühüm hadisələrindən sayılmağa layiqdir. Hər iki kitabın dəyəri yalnız Sabir sənətinin bədii-linqvistik faktlarını izah etmə nöqteyi-nəzərindən məhdudlaşmır, onlar şeir dilinin spesifik xüsusiyyətləri, konkret tarixi dövrün şeir poetikası haqqında canlı təsəvvür yaratma imkanlarına malikdir. Müəllifin XX əsrin əvvəllərindəki şeirimizin satirik dil mənzərəsini, aktual problemlərini əks etdirməklə yanaşı bunu Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin inkişafının

əsas istiqamətləri ilə bağlamış və göstərmişdir ki, Sabirin təmsil etdiyi zamanın şeir dili qarşısında qoyduğu çox ciddi tələblər ilə poeziya dilinə novator münasibətin daxili rabitəsi poetik dil yaradıcılığında bilvasitə iştirak etmişdir. Bu prosesdə sənətkarın istedad dərəcəsi və fəal estetik mövqeyi məsələsinə də müraciət olunur, konkret məqamlarda ondan bəhs edilir. Konkret dil faktlarının -Sabirin satirik şeirlərinin leksik-semantik söz qruplarının, lüğət tərkibinin, emosional-ekspressiv səciyyəli frazeoloji tərkiblərin izahı bizi maraqlı fikirlərlə tanış edir. Sabir şeirində göstərilən linqvistik vahidlərin məna sıqlətindən, təsir gücündən, üslubi kəsərindən danışarkən R.Məhərrəmovə poeziyanın dil problemlərində estetik tərəvətin əhəmiyyətini konkret detallarla şərh etmiş, şeirin daxilən yeniləşməsində dil faktorunun birinci dərəcəli rolunu qabarıq formada əyaniləşdirmişdir. Sabirin yaradıcılığındakı orijinallıq və yeniliyə əsaslanıb belə bir müddəə irəli sürülür ki, şeir sənətinin ifadə üsulları, bədii forma və komponentlərinin özünəməxsus funksiyaları konkret dövrə məxsus ədəbi prosesin sənətkarlıq keyfiyyətlərini, sənətkarın bədii sözə yiyələnmə qüdrətini açmaqla bərabər, bütövlükdə, zamanın estetik problemlərini, qələm sahibinin dünyagörüşünü, sosial düşüncələrini əks etdirir. Görkəmli söz sənətkarının dil problemi cəmiyyətin mənəviyyat probleminin tərkib hissəsidir. Sabir kimi böyük ədəbi şəxsiyyətlərin xidməti də bundan ibarətdir və xalq dilinin tükənməz zəngin xəzinəsindən öz fitri qabiliyyəti sayəsində elə istifadə etmişdir ki, bu ədəbi təcrübənin zənginliyi ədəbi-bədii dilimizin sonrakı hərtərəfli inkişafını təmin edir.

"M.P.Vaqif və XVIII Azərbaycan ədəbi dili", "Q.Zakirin əsərlərində leksik-semantik söz qrupları", "Azərbaycan sovet nəsrində bədii dil və stil məsələləri", "Uşaq şeirinin dilinin tədqiqi" və s. məqalələrində xüsusi aktuallıq və əhəmiyyət kəsb edən sahələrdən biri də bədii dil problemidir və əsərlərinin bu sıralanması göstərir ki, tanınmış dilçi alim poeziyamızın dil

problemləri ilə müntəzəm məşğul olmuşdur. Poetik dil sahəsində poeziyanın tarixi və müasir təcrübəsini ümumiləşdirmək, dil proseslərini daim hərəkətdə, dəyişməkdə olan cəmiyyətin mənəvi-sosial həyatı ilə əlaqədə, siyasi-iqtisadi münasibətlərlə təmasda araşdırmaq R.Məhərrəmovanın tədqiqat üslubu üçün əox əlamətdardır. Onun elmi düşüncə sferasında bədii dilin öyrənilməyi dövrün, sənətkarın ədəbi-bədii dil mənzərəsi, üslubi istiqamətləri, ən qabarıq cizgiləri tam dolğunluğu ilə canlandırılır. Poetik sözün zamanla, ictimai mühitlə səslənməsini təmin edən, söz sənətkarlarının poetik qavrayışlarının sosial ahəngini təzahür etdirən yaradıcılıq aktlarının mahiyyətini, şeir dilinin zamanla ünsiyyət şəraitini və bu situasiyalarda dilin aktuallaşdırılma istiqamətlərini, sözün təsir və əhatə dairəsini genişləndirmək səylərinin nəticələrini səciyyələndirmək baxımından da R.Məhərrəmovanın elmi qənaətləri zəngin təəssüratlar yaradır. Poetik dil proseslərinin inkişaf qanunauyğunluqlarının spesifik cəhətləri, poeziyamızın müəyyən təşəkkül mərhələlərində poetik dil meyllərinin aşkara çıxarılması, konkret tarixi məqamlarda, üslubi istiqamətlərinin və bədii dil proseslərinin öyrənilməsi də bu barədə xüsusi olaraq danışmaq ehtiyacı doğurur.

Dilin estetik imkanlarını hərəkətə gətirmədən, sözün poetik rənglərini aşkarlamadan sözün tam mənasında sənətkarlıqdan söhbət açmaq qeyri-mümkündür. Çünki dil gözəlliyi bədii yaradıcılığın ilkin şərti, canı, ruhudur. Son dərəcə aktual və dərin səslənən bu fikirlər görkəmli türkoloq-alim Müseyib Məmmədovun poetika və bədii yaradıcılığın dil və üslub problemlərinə həsr etdiyi çoxsaylı əsərlərinin əsas leytmotivini təşkil edir. M.Məmmədov bədii yaradıcılığın ən mühüm komponenti olan dil məsələlərinin, xüsusilə poetik-üslubi problemlərin araşdırılmasında Azərbaycan dilçilik elminin bir sıra qabaqcıl nümayəndələri ilə bərabər çox böyük fəallıq göstərmişdir. Ədəbiyyatımızın ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinin bədii dil sahəsinə dair yaradıcılıq siması, lingvistik poetikanın müxtəlif

problemləri, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə və s. kimi nəhəng ədəbi korifeylərin dil sənətkarlığı ilə bərabər müasir poeziyanın poetik forma qayğıları, xüsusilə üslubi problemləri də onun daim maraq dairəsində olmuşdur.

Şeir dilinin poetikasına, şeir üslubunun özünəməxsus əlamət və fərdi təzahür üsullara, müasir poeziyada üslubi meyllərə və s. dair fikir və mülahizələri onun araşdırmalarında aparıcı mövzulardan biri kimi həmişə təkrar olunmuşdur. Poeziyanın sənətkarlıq məziyyətləri və bədii sözdən ustalıqla faydalanma prinsiplərinin məna və əhəmiyyəti haqda düşüncələrini o, poetika və ədəbiyyatşünaslığın, bədii üslubiyyatın müasir nailiyyətləri prizmasından, bədii sözə dair estetik təfəkkürün qabaqcıl mövqeyindən izah etmişdir.

M.Məmmədovun qənaətlərinə görə, dil sənətkarlığından xali heç bir şeir yaradıcılığından, sənət hadisəsindən danışmaq mümkün deyil. Söz sənətkarının şeirdə ifadə temək istədiyi məzmun və ideyanı mükəmməl ifadə qəliblərində canlandırmaq, obrazlı şəkildə təcəssümünə nail olmaq bədii yaradıcılığın ən vacib tələbidir. Sənətkarlığın ən çox zəhmət və qayğı tələb edən komponenti də bədii forma və onun ən mühüm göstəricisi dil kamilliyidir. Dilin şeiriyyətini, ruhunu, musiqisini, incə poetik nəfəsini duymadan onun yaradıcılıq sirlərinə vaqif olmaq qeyri-mümkündür. Sözləri misaraların qəlibinə düzmək yaradıcılıq prosesinin zahiri görüntüsüdür. Mahiyyət isə dilin rəngarəng ifadəlilik imkanlarını, onun dilə yatımlı keyfiyyətlərini, estetik qüdrətini nümayiş etdirmək bacarığındadır; adi sözün poetik sözə, obraza çevrilməsinə nail olmaqdır – bu fikirlər M.Məmmədovun şeir dili haqqındakı düşüncələrinin məğzini təşkil edir. O, belə bir fikri əsaslandırmağa çalışır ki, mayası obrazlı sözlə yoğrulmayan, sərrast və yerində işlədilən sözün cazibəsindən kənar, dilin ifadə qüdrətinə möhtac olmayan şeir sənəti təsəvvür xaricindədir.

"Hər sözün öz yeri var" məqaləsində şeir dilinin bir sıra maraqlı tərəflərinə toxunulmuşdur. Məqalədə şeir dilinə məxsus dil və üslub məsələləri geniş aspektdə nəzərdən keçirilir. Şeir mətnini təşkil edən dil vahidləri sadəcə linqvistik hadisə kimi yox, mühüm ədəbi hadisə kimi vacib estetik, yaxud mədəni anlayışlar kontekstində təhlildən keçirilir.

Müəllif şeir dilinin ümumi nəzəri cəhətləri haqqında fikirləri fonunda ana dilinin şair qarşısında açdığı geniş imkanlarından söhbət açır, bu dilin canlı poetik xislətinə, rəvanlığına, həqiqi sənət dili üçün yararlılığına, ahəngdarlığına diqqət çəkir və göstərir ki, bədii forma şeirin daxili əlamətləri ilə möhkəm şəkildə qaynayıb-qarışmışdır; qarşılıqlı nüfuz etmə o dərəcə möhkəm və intensiv səciyyə daşmalıdır ki, onun estetik bütövlüyün yaranmasındakı rolu və əhəmiyyəti açıq-aydın hiss edilsin.

Bədii formaya, o cümlədən dil və üslub məsələlərinə laqeyd yanaşmaq, deyim orijinallığına etinasızlıq göstərmək şeirin bədii keyfiyyətini və sənətkarlıq səviyyəsini aşağı endirir. Forma yoxsulluğu da istər-istəməz fikir yeknəsəqliyinə səbəb olur, dil naqisliyi standart düşüncə tərzinin məhdudluğunun birbaşa nəticəsi kimi təzahür edir. Çünki fikrin, mündəricənin poetik və obrazlı təəcəssümünün başlanğıcı, poetik duyğu ilə düşüncənin orijinallığına, zənginliyinə əsaslanır. Şeir dilinin ümumi nəzəri cəhətləri haqqında bu cür maraqlı nəzəri fikirlər irəli sürən müəllif müasir poeziyanın dil xüsusiyyətlərinə obyektiv mövqedən təhlil vermiş, dilin bədii imkanlarından, zəngin söz ehtiyatlarından və onlardan istifadə məharətindən danışdığı kimi, yeri gəldikcə dilin estetik incəliklərinə etinasız münasibətin doğurduğu xoşagəlməz nəticələrdən də söhbət açır. Məsələn: "Hər sözün öz yeri var" məqaləsində müasir poeziyanın dillə bağlı vəziyyətinin bəzi məqamları nəzərdən keçirilərkən əsl sənət tələbləri ilə bir araya sığmayan qüsurlu cəhətlərə və onun doğurduğu təəssüf hissələrini də ön plana çəkir. Məqalədə

oxuyuruq: "Bəzi şeirlərdə sözə etinasızlıq, məna incəliyinə diqqət verilməməsi hallarına təsadüf edirik:

*Günlərlə yol gedirəm
Bir sözün sorağında
Tapdım mı? Yazım deyə
Qələmi qırıram mən
Sanki yerin üstündə
Bir ulduz tapıram mən. (Ə.Tudə)*

Sözü ulduza bənzədən və onun sorağında günlərlə yol gedən şair, bircə, sözü yerində işlətmədiyi üçün şeirin ahəngini pozmuş, heç bir şey "tapmamış", əksinə itirmişdir. Şair "tapıram" sözünə "qapıram" sözünün, adətən, mənfi münasibət bildirmək üçün işləndiyini nəzərə almamışdır.

Müasir şeirimizdə formaca kamil olmayan, dil və üslubca zəif, uydurma və qurama sözlərdən, bənzətmələrdən ibarət bu cür nümunələrdən çox göstərmək olar.

*Ax, zalım dostlar!
Zalım qardaşlar!
Kimin nə vecinə ki,
Bu gün mənim könlümdən
Bir zırpı döymək keçir!
Ya bir zırpı,
Ya bir boynuyoğun...
Görürsən ki, zırpı var,
Ətli, yağlı üzündə
bir yağlı sillə
durub gözlüyür səni.*

("Azərbaycan" jurnalı, 1978, №8, s.55.)

Gəlin sözə belə hörmətsizlik etməyək və onu ucuz tutub sağa-sola səpələməyək. Axı yazıçı üçün söz hər şeydən qiymətli olmalıdır. Yazıcının sözü onun daxili aləminin ifadəsidir" (169, 40-41).

Şeir dilinin estetik mahiyyəti və konkret ədəbi nümunələr əsasında geniş təhlili "Müasir poeziyanın dili" əsərində daha məzmunludur. Müasir poeziyanın dil xüsusiyyətləri və üslubi inkişaf mənzərəsinin şərhı bu məqalədə problem mahiyyətlidir və burada da dil məsələsi geniş estetik kateqoriya kimi götürülüb aydınlaşdırılır. Müəllif şeir dilinə günün estetik tələbləri mövqeyindən yanaşır, dildə sadəlik, aydınlıq, məntiqilik və s. məziyyətlərini, bədii dillə bağlı əsas yaradıcılıq prinsiplərini müdafiə və təbliğ edir. Poeziya dilinin ümumnəzəri aspektləri müəyyənləşdirilib inkişafının müasir mərhələsindəki təkamül meyilləri təhlilə cəlb edilməklə bərabər, təhlili də sənətkarlıq mövqeyi ətrafında mərkəzləşdirilir. Fərdi üslub, dildən istifadə bacarığının özünəməxsusluğu sənətkar dəsti-xəttinin bədii ləyaqəti kimi qiymətləndirilir. Şeir dilinin daxili ahəngi, onda cəmlənən dil gözəlliklərini şərtləndirən estetik meyarlar daim dəyişən, təkmilləşən və inkişaf edən sistem kimi alınıb onun ədəbi prosesdəki əhəmiyyətli və spesifik xüsusiyyətləri ümumiləşdirilir. Nümunəvi şeir dilinin estetik istiqaməti, bədii siqləti canlı yaradıcılıq prosesinin səviyyəsini təyin edən ən mühüm faktorlardan biri kimi dəyərləndirilir. Şeirin dil faktlarını təhlil edərkən müəllif birinci növbədə hər bir detallı linqvistik vahiddən daha çox, poetik fakt kimi görülüb şeir poetikasının ölçüləri ilə dəyərləndirməyə cəhd edir. Belə bir nəzəri fonda şeir və dil, şair və söz, söz və obraz və s. münasibətlərə də aydınlıq gətirir. Aşağıdakı tezislərdə söz sənətkarının qarşısındakı məsuliyyətini nəzərdə tutaraq yazır: "Şairlik müqəddəs sənətlərdən biridir. Şair sözü hikmətlər tacıdır. Şair sözü insan aləmini danışdıran, onu dilə gətirən, ona hərtərəfli təsir göstərən ən sehrkar qüvvədir" (170, 54). Məhz buna görə də şair tərəfindən seçilib bədii mətnə daxil edilən hər bir dil ünsürünə, hər bir kiçik detala belə böyük qayğı və həssaslıqla yanaşılmalıdır. Müəllifin qənaətlərinə görə, canlı danışq dilinin daxili məzmununda gizlənən incə çalarları duymadan, xalq dili mədəniyyətinin incəliklərinə dərinlən yiyələnmədən

nümunəvi üsluba, orijinal və fərdi dil mədəniyyətinə sahib olmaq olduqca çətindir. Bunun nəticəsidir ki, M.Məmmədov şeir dili ilə bağlı yaradıcılıq problemlərindən danışarkən sözün estetik imkanlarının aşkarlama üsullarına mühüm yer ayırır, qabaqcıl söz ustalarının nümunəvi əsərləri və təcrübəsi əsasında bədii dil məsələləri ətrafında geniş mühakimələr yürüdür, poetik linqvistikanın aktual problemləri işığında dərin ümumiləşdirmələr aparır.

M.Məmmədov şeir dilinin əsas ləyaqətini onun sadəliyi ilə meydana çıxan poetik vüsətinə görür, onu şeir sənəti üçün olduqca vacib məziyyət sayır və xüsusi olaraq vurğulayır ki, şeir sənətinin dil və üslubi səviyyəsinin yüksəldilməsi öz-özünə baş vermir. Bu, ciddi yaradıcılıq çətinlikləri ilə rastlaşır, gərgin axtarış və zəhmət tələb edir. Onun fikrincə, əsl qələm sahibi xalq deyim tərzindən, dilimizin tükənməz xəzinəsindən daim öyrənməli və ondan yaradıcılıqla elə istifadə etməlidir ki, şeirlərindən canlı danışq dilinin xoş ətri, təbii səslənmə keyfiyyəti duyulsun, sözlər tərəvətinə görə seçilsin, poetik-üslubi çalarlarla orijinal cəhətlər kəsb etsin, yeni uğurlu söz və ifadələrlə ədəbi-bədii dilimizi zənginləşdirməkdə yaxından iştirak etsin. Bütün hallarda şeir müəllifi ölçü hissini itirməməlidir: hər cür poetik əməliyyatı xalq dilinin sabitləşmiş daxili qayda-qanunları əhatəsində icra etməklə yeni bədii təsvir və ifadə vasitələrinin yeni mündəricəyə uyğunluq prinsiplərini əldə rəhbər tutmalıdır. Çünki poetik obraz və şəkilləri yeniləşdirmək zərurətini yeni, orijinal söz demək təşəbbüsü və cəsarəti doğurur.

M.Məmmədov 1960-1980-ci illərdə fəal yaradıcılıq yolu keçmiş ayrı-ayrı ədəbi nəslin nümayəndələri – O.Sarıvəlli, B.Vahabzadə, H.Arif, T.Elçin, C.Novruz, N.Həsənzadə, S.Rüstəmxanlı və başqalarının bədii sözlə dair obrazlı düşüncələri işığında xalq dilindən yaradıcılıqla faydalanmağın səmərəli nəticəsini konkret poetik dil materialları ilə əsaslandırmışdır. Poetik dil faktlarına diqqətlə, həssas tədqiqatçılıq duyğusu ilə yanaşan

M.Məmmədov əsas diqqəti poeziyada reallaşan dilin daxili potensiallarına, xüsusilə morfoloji üsulla yeni sözyaratma meyllərinin intensivləşməsinə, tərəvətli, obrazlı ifadələrin, parlaq və gözənilməz məcazların artmasına yönəlmişdir. O, şeir dilində get-gedə artan neologizmlərin mənbəyini bədii təfəkkürün yeni keyfiyyətlərində görür və bu sahədə əldə edilən uğurları təqdir edir. Müəllifin diqqətini daha çox poeziya aləminə yeni gəlmiş ədəbi qüvvələr cəlb edir və o, gənclərin əsərlərində işlənmiş tərəvətli, yaddaqalan və obrazlı bədii vasitələrə diqqət çəkərək qeyd edir ki, şeir dilindəki hər bir müqayisə və bənzətmələr sənətkarın yaradıcılıq özünəməxsusluğuna, fərdi dəsti-xəttinə zənginlik və poetik siqlət bəxş edən amillərdəndir. Şair istedadının apardığı səmərəli və intellektual axtarışları ilə bilavasitə əlaqəli yaranan hər yeni ifadə poetik nəfəsi müasirləşdirmək baxımından çox əhəmiyyətlidir. Müəllif uğurla səslənən tərəvətli ifadələrə dəyərli poetik kəşf kimi baxır, obrazlı sözün meydana gəlmə məqamlarına düzgün və prinsipial mövqedən yanaşır. M.Məmmədov müasir poeziyanın dil ləyaqəti haqqında mühakimələr yürüdərkən onun əsas çıxış nöqtəsi çağdaş şeirimizdən gətirilən dil materialları olur. Tədqiqatçının xüsusi diqqət yetirdiyi poetik vasitələr sırasında ayrı-ayrı fərdi üsluba malik olan şairlərdən nümunə üçün gətirilmiş təşbehlər də vardır və onlar geniş linqvopoetik təhlilə cəlb olunur. Müəllif aşağıdakı nümunələrdəki təşbehlərin uğurlu cəhətlərini şərh etməklə bərabər, dilin poetik qaydalarına laqeydlik göstərənləri də pisləyir.

Yollar qayçı kimi illəri kəsdi (N.Xəzri)

*O gecənin ulduzları salxım-salxım, çiçək-çiçək
(S.Məmmədov)*

*Burda durnalar kimi gecələyir bulaqlar
(T.Mahmud)*

*Şeir dedikləri bir dağ bulağı
Daşdan nə cür çuxur – özün bilirsən
Şeirin bulaq kimi saf olsun deyə*

Özün də görünür dağ olmalısən (X.Rza).

Yarpaqlar payızın zər biləkləri (M.Hüseynov) və s.

Göstərilən nümunələrdən çıxış edərək müəllif şeir dilinə sənətkar qaygısını, dilin bədii mətləblərə tabe etdirilmə sirlərini, sözdən obraza keçid qanunauyğunluqlarını, obrazlılığın mənbələrini ön plana çəkib incəliklərini açır. Bütün bunlarla yanaşı onu şeir dilinə etinasızlıq və biganə münasibət də dərindən düşündürür. Poeziya dilinin məziyyətli cəhətləri fonunda dil və üslubca sönük əsərlərə, poeziya dilinə dair bəsit təsəvvürlərə malik olan şairlərə də prinsipial bədii-estetik mövqedən qiymət verilir. Yüksək emosiyadan və ifadəli dildən məhrum olub heç bir poetik məna kəsb etməyən, sənət meyarlarına uyğun gəlməyən və bununla belə dövrü mətbuat səhifələrinə yol tapıb oxucularda təəssüf hissləri doğuran zəif şeir dilinin qüsurları tədqiqatçı münasibətindən kənarda qalmır. Belə bir ciddi fakt onun diqqətindən yayınmamışdır ki, kontekstdə yerinə düşməyən söz ilk baxışda solğun görünür, xalq dilinin qaydalarına uyşmayan ifadə bədii effektdə xələl gətirir. Təəssüflə bildirilir ki, şeir yaradıcılığında formaya etinasızlıq, dil gözəlliyinə həssaslığın zəifliyi, bədii mətnə nəzərə çarpan poetik əlamətlərin dayazlığı təsadüfi hal hesab edilə bilməz, bu, qələm sahibinin şeir sənətinə dair görüşlərinin məhdudluğundan xəbər verir.

Yeni, obrazlı söz demək, aydın üsluba yiyələnmək üçün xalqın milli sərvəti-dili üzərində gərgin əmək sərf etmək, hər cür dil vahidini ölçüb-biçmək, götür-qoy etmək söz yaradıcılığının ilkin və vacib şərtidir – müddəasını əsas götürən müəllif poetik əlvanlığa nail olmağın sirrini gənc şairlərin nəzərinə çatdıraraq yazır: "Xalq ifadələrindən, xalq zəkasının incilərindən istifadə özünü poeziyanın mayasında göstərməlidir. Poeziya dilinə xəlqilik mayadan, kökdən gəlməlidir. Sonra süni şəkildə onun gözüne qatılarda, calaq olanda dərhal hiss edilir. Klassiklərimizin zəngin xalq yaradıcılığı xəzinəsinə müraciət edərkən heç zaman folklor motivlərini sadəcə təkrarlamaq, xalq poeziyasının ayrı-ayrı

ifadələrini ölçüb-biçmədən öz əsərlərinə daxil etmək məqsədi güdməmişlər. Onlar xalq bədii təfəkkürünün dərinliklərinə vararaq xalq ruhunu, hissini, düşüncə və arzusunu, mill cizgilərini böyük sənətkarlıqla əks etdirmişlər" (170, 62).

Klassik şairlərin sənət təcrübəsini müasir poeziya dili üçün də örnek kimi təqdir edən tədqiqatçı köklü ənənədən uzaq düşməyin fəsadlarını xatırladır və belə hesab edir ki, şeirin dil sənətkarlığı baxımından uğursuzluqlarının başlanğıcında dayanan amillər içərisində keçmiş ədəbi təcrübəyə etinasızlığın böyük payı vardır.

M.Məmmədov şeir dilini ən mühüm estetik akt kimi, mündəricənin bədii ifadəsi kimi izah edir və həqiqi olaraq belə güman edir ki, ümumxalq danışiq dilinin zənginliyinə və rəngarəngliyinə istinad etmədən, dövrün estetik tələblərini xalqın zövqünə uyğunlaşdırmadan əsl sənət yolçusu olmaq mümkünsüzdür. Xalq söz və ifadələrinin necə gəldi işlədilməsi şeirin ahəngini pozur, bədii rəngini solğunlaşdırır. Bu da, təbiidir ki, bütövlükdə şeiri kamil ədəbi formadan və bitkin ifadə tərzindən məhrum edir. Nəticədə fikir kasadlığı, söz kasıblığı, məntiqsizlik və s. üçün münbit şərait yaranır. Sözün ucuz tutulması, onun poetik imkanlarından səmərəsiz bəhrələnmə şeiri quru təsvirçiliklə doldurur, adi söz yığınınə çevirir, lüzumsuz təkrarçılığa yol açır, poetik mətni yararsız hala salır ki, M.Məmmədov da məhz bu cəhətə xüsusi diqqət yetirir.

M.Məmmədov şeirə və şeir dilinə sırf yaradıcılıq və estetik mövqedən yanaşır, onun zahiri cazibədarlığı, forması ilə daxili mündəricəsinin, sanballı mənasının bir-birini tamamlamasını, sözün həqiqi mənasında, estetik bütövlük yaratmasını həlledici amil hesab edərək yazır: "Dil də ürək kimidir, o da təbiilik, saflıq sevir. Dünyada o şair xoşbəxtədir ki, onun dili təbiidir, səmimidir. Məzmun gözəlliyi kimi forma gözəlliyi də yarada bilən şairlərin əsərləri daha tez öyrənilir, uzun müddət yaddaşlarda qalır. Dilin, şeirin, musiqinin təbiətində bir vəhdət var. Bu vəhdətin əsasında zəriflik, həssaslıq, şəffaflıq durur. Şeirin də qanunları dilin

qanunları kimi müqəddəsdir. Bu müqəddəsliyi qorumaq hamının, o cümlədən, şairlərin də borcudur. Çünki dil qanunlarının pozulması şeirin ümumi gözəlliyini azaldır" (170, 63).

M.Məmmədov belə bir fikri də geniş şəkildə əsaslandırmağa çalışmışdır ki, şeir dili öz incəliyini, həssaslığını onda itirir ki, dil qaydalarına üslubi zərurətdən doğmayan müdaxilə edilsin, habelə şeir mətnini lüzumsuz yerə istehsalat terminləri və dialekt sözləri ilə doldurub anlaşılmazlıq, üslubi ağırlıq yaradılsın. Müəllifə görə termin və məhəlli sözləri şeirə gətirmək məqamlarını da duymaq və bacarmaq da yaradıcılığın mühüm şərtlərindəndir. Bədii zərurət olmadan poeziyada ədəbi dilimizdə qarşılığı olan dialekt və şivə sözlərin işlədilməsi şeir dilinin zərərinədir. Bu, onunla əlaqələndirilir ki, poeziyada əsasən şairin öz poetik "mən"-i danışır, onun təəssüm etdirməyə can atdığı poetik qayəni mənası çətin anlaşılan, bəzən də tamamilə başa düşülməyən *salğam, həvirləşmək, əsinəmək, səllim, fasıx-fasıx lağa qoymaq, tınaxmaq* kimi dialektizmlər bədii dilə səliqəsizlik gətirməklə oxucuda təəssüf hissləri oyadır.

"Müasir poeziyanın dili" məqaləsində diqqət çəkən bir cəhət də dil və üslubca poetik inkişafın aparıcı meyllərini təmsil edən, fərdi dəsti-xətti ilə müsbət təsir bağışlayan bəzi şairlərin yaradıcılıq özünəməxsusluğundan söhbət açılmasındadır. "Dil vahidlərindən, bədii ifadə vasitələrindən, sözün poetik imkanlarından istifadə üsullarına görə fərqlənən fərdi üslubları" (170, 64) səciyyələndirir. "Şeirin bir misrasında və ya bəndində eyni sözü müxtəlif mənə çalarlarında işlətmək" səriştəli B.Vahabzadənin, "hadisə və əşyaları təsvir və tərənnüm edərkən onun incə təfərrüatlarına varmaq məqsədilə qoşa sözləri silisilə" şəklində şeir mətninə daxil edən F.Qocanın, əsərin sonunda güclü antiteza yaratmaq məqsədilə zidd mənalı sözləri məharətlə poetikləşdirən N.Xəzrinin, təkrarların poetik imkanlarından ustalıqla faydalanaraq orijinal bədii intonasiya və pafos yaradan C.Novruzun adları xüsusi olaraq vurğulanır. Poeziyamızın dil-

üslub cizgilərinin uğurlu tərəfləri haqqında təsəvvürləri dolğunlaşdıran müəllif ayrı-ayrı şairlərə məxsus fərdi üslubu fərqləndirən əlamətlər fonunda poetik qavrayışın əlvan və özünəməxsus təzahür formalarını müəyyənləşdirir və təqdir edir. Üslub müxtəlifliyini forma yeknəsəqliyinin qarşısını alan bir faktor kimi ön plana çəkir və şeir dili qarşısında çox ciddi tələblər qoyur. Onun ən başlıca tövsiyəsi bundan ibarətdir ki, poeziya aləmində heç kimə bənzəməmək, ancaq özünə məxsus səsi, poetik nəfəsi olmaq fərdi üslubun ilkin atributudur və buna görə də fərdi dəsti-xətti elə formalaşdırmaq lazımdır ki, "onların (şairlərin – M.H.) öz poetik "mən"i olsun, dilimizin əlvan söz incilərindən hördükləri şeir, sənət çəlgələrinin hər birinin öz hüsnü olsun" (170, 65).

M.Məmmədov şeir dilinin problemlərindən danışarkən belə bir mülahizəni qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq istəyir ki, poeziyamızın ümumi ahəngində hər bir söz sənətkarının yüksək ustalığı, dil gözəlliyi, üslub aydınlığı, bir sözlə, forma mükəmməlliyi xüsusi yer tutmalıdır. Bu dil novatorluğa cəhd etməklə yanaşı öz milli köklərindən güc-qüvvət, tükənməz qüdrət almalıdır və belə olduğu təqdirdə tədqiqatçı əminliklə bildirir ki, "şairlərimiz söz üzərində işləməyi, sözü qiymətləndirməyi, onun qüdrətini duymağı, qədrini bilməyi, sonsuz imkanlarından düzgün istifadə etməyi öz sələflərindən öyrənəcək" (170, 66) və həyatı müqəddəs poeziyanın özünə layiq bir dildə əks etdirəcəklər.

1960-1980-ci illərdə Azərbaycan filologiyasında şeir dilinə olan marağın get-gedə daha artıq özünü göstərməsi bu məsələnin tədqiqinə meyl edənlərin sayını artırdı. Poeziya dili dilçilik elmində xüsusi tədqiqat obyekti olaraq ətraflı və dərinlən araşdırılmasa da, çox az ədəbi şəxsiyyət, ədəbiyyatşünas alim və dilçi mütəxəssis göstərmək mümkündür ki, həmin mövzuya toxunmasın, şeirin dil-üslub problemlərinin bu və ya digər cəhəti barədə müəyyən mülahizə yürütməsin. Başqa bir cəhət də əlamətdardır ki, göstərilən zaman hədudlarında yaranan

poeziyanın dil xüsusiyyətləri haqqında təsadüfdən-təsadüfə yox, ardıcıl və sistemli şəkildə bəhs etmə həm ədəbi tənqiddə, həm də poetik linqvistikada özünü büruzə verməyə başladı. Müşahidələrin nəticəsi kimi demək olar ki, bu sahədəki canlanmanın özü də ədəbi prosesdəki dinamizm və poetik vüsətlənmə ilə paralel şəkildə baş verirdi. Poeziyadakı yeniləşmə və keyfiyyət dəyişmələri onun sənətkarlıq məsələlərinə diqqət artırdı, şeir dilinin üslubi səciyyələrini müəyyənləşdirməklə hərəkət və fəallıq yüksəldi. Bir sözlə, poeziyada sözün siqləti artdıqca, poetika və ədəbi tənqiddə kəsərli, elmi-nəzəri mülahizələrə geniş meydan açıldı. Şeir dili daha çox günün estetik tələbləri səviyyəsindən qiymətləndirildi, sənət dilinin mühüm və başlıca prinsipləri müdafiə və onun təbliği geniş vüsət aldı. Sözarası demək lazımdır ki, ən əhəmiyyətli fakt kimi ədəbi tənqidə, poetik dilçiliyə yeni qüvvələrin gəlməsi və onların ədəbi prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi tək dəyərləndirdikləri bədii dili yeni aspektlərdən araşdırma meylləri xüsusi qeyd edilməlidir. Həmin dövr üçün gənc tədqiqatçı Musa Adilov şeirşünaslığın dillə bağlı konsepsiyalarının mühüm cəhətlərini işıqlandırma istiqamətində mühüm işlər görmüşdür. İlk qələm təcrübələri belə bir fikir irəli sürməyə əsas verir ki, Azərbaycan şeirinin zəngin dil materialları əsasında şairlərin sözə yiyələnmə səviyyəsi, ondan istifadə özünəməxsusluğu haqda M.Adilovun mühakimələri orijinallığa malikdir. Dərin filoloji fəhmin nəticəsidir ki, o, dil faktlarını, əsasən linqvistik dəqiqliklə qiymətləndirə bilir və şeir dilinin ayrı-ayrı problemlərinə dair tənqidi ruhda kəskin məqalələrlə çıxış edir. Heç təsadüfi deyildir ki, bədii dil, xüsusi olaraq poeziya dilinin yaradıcılıq problemlərinə dair yazılmış əsərləri nüfuzlu ədib və şairlərin də ədəbi ictimaiyyətin nəzər diqqətini özünə cəlb etmişdir. Məsələn, qüdrətli yazıçımız Mirzə İbrahimov "Ədəbi yaradıcılıq haqqında bəzi qeydlər" məqaləsində gənc dilçi-alimin bir məqaləsinə öz obyektiv münasibətini ifadə etmişdir, onun uğurlu və nöqsanlı tərəflərinə toxunmuşdur: "Gənc alim Musa

Adilov bədii dilin spesifikasi kimi maraqlı məsələlərə toxunaraq qiymətli fikirlər söylədiyi "Şeir dili" adlı məqaləsində ("Ədəbiyyat və incəsənət") poeziyadakı bədii ümumiləşdirmə ilə elmi ümumiləşdirmənin fərqi barəsində danışaraq yazır: "Şeirdəki ümumiləşdirmə ilə elmi ümumiləşdirmənin çox mühüm fərqi burasındadır ki, bu ümumiləşdirmə şeirdə qeyri-müəyyən, qeyri-dəqiq, elmi dildə müəyyən və dəqiq olur".

Bizə elə gəlir ki, bu fikir poetik ümumiləşdirmənin təbiətini, mahiyyətini və spesifikasiyasını o qədər də doğru açmır. Həqiqi sənət əsərlərinin gözəl məziyyətlərindən biri də "qeyri-müəyyənlikdən, qeyri-dəqiqlikdən" qaçmaq konkret hissi obrazlar vasitəsilə həyatın, varlığın doğru mənzərəsini yaratmaqdır" (140, 134).

M.Adilov elmi yaradıcılığında bədii dil sahəsi ilə bağlı fəaliyyəti müntəzəm şəkildə almışdır. Təsadüfi deyil ki, bədii dil və üslubiyyətə dair əsərləri sistem səciyyəlidir və ədəbiyyatımızın klassik nümayəndələri və müasir söz ustalarının dil problemlərinə çoxsaylı tədqiqat işləri həsr etmişdir. Həmin araşdırmaların mühüm bir qismi poeziyanın dil sənətkarlığına aiddir və onların əsas istiqaməti şairlərin poetik üslubunda xüsusi aksent yaradan linqvistik materialların poetiklik keyfiyyətidir. Ədəbi prosesin bütöv şəkildə öyrənilməsinə təmin edən üslubi aspektlərin araşdırılmasında M.Adilov böyük xidmətlər göstərmişdir. Klassik poeziyamızın, görkəmli söz ustalarının üslubi məziyyətləri, şeirimizin dil cəhətdən mənzərəsi onun yaradıcılığında özünəməxsus təhlilini tapdı. Dil məsələlərinin qoyuluşunda o, həmişə fəal estetik mövqedə dayanmış və dil sənətkarlığını bədii yaradıcılığın, söz sənətinin başlıca vəzifəsi, göstəricisi hesab edərək şeirimizin korifeylərinə, ədəbi prosesin tanınmış nümayəndələrinə xas olan üslubi cəhətlərə və ümumiyyətlə şeir dilinin əsas xüsusiyyətlərinə dair tutarlı fikirlər söyləmişdir. Şeir sənətinin üslubi siması, mükəmməllik ölçüsü doğru olaraq şairin dilə münasibəti və həmin münasibəti reallaşdıran dildən istifadə vərdişlərinin xarakteri ilə əlaqəli şəkildə götürülüb təhlil olunur.

Bədii yaradıcılığın, poetik dil və üslub ustalığının əlamət və keyfiyyət təminatı təmin edən, demək olar ki, bütün mühüm aspektlərə fəal estetik münasibət bildirilmişdir və "dil hadisələrinə çevik və praktik münasibət onun bütün tədqiqatlarında özünü göstərir" (165). Heç təsadüfi deyildir ki, M.Adilovun "dilə qeyri-adi həssaslığı" (211, 3)nin təfərrüatları incələyərkən M.Füzuli, Aşıq Ələsgər, M.Ə.Sabir, H.Cavid, M.Müşfiq, S.Vurğun, M.Şəhriyar və başqalarının şeir dili haqqındakı araşdırmalarına istinadən "bədii dilimizi öyrənməyin ən maraqlı yönlərindən biri Musa Adilovun araşdırma yoludur" (211, 4) deyərək onun poetik dilə orijinal yanaşma və tədqiqat üsulu diqqət cəlb edərək yüksək qiymətləndirilmişdir.

Azərbaycan poeziya sənətini ayrı-ayrı dövrlərdə və müxtəlif fərqli üslublarla təmsil edən görkəmli söz ustalarına həsr olunmuş və poetik aspektdən işıqlandırılmış tədqiqat əsərləri dilşünas alimin əsasən iki kitabında - "Sənətkar və söz" (1984) və "Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub" (1991) kitablarında toplanmışdır. "Müəllif hər sənətkara onun öz poetik dünyasının məntiqindən yanaşaraq standart formadan yayınmış, eyni poetik vasitənin Caviddə, yaxud Şəhriyada və ya Rəsul Rzada reallaşan spesifik rəngini, çalarını almağa çalışmışdır" (211, 4).

"Söz sənətinin qüdrəti sənətkarın dili ilə bağlıdır. Sənətkarlıq dildədir" (2, 218) tezi dilşünas-alimin hasil etdiyi bütün qənaətlərinin özülündə dayanır, şairlərin dilinin üslubi səciyyəsi həmin həqiqətin təsdiqinə xidmət edir (9, 218).

"Azərbaycan dilçilik elminin bir çox öyünməli tədqiqatçıları" (165) sırasında mühüm yeri olan M.Adilov şeir dilinin özünəməxsus əlamətlərini xalq yaradıcılığı və nəhəng sənət korifeyi M.Füzuli irsi ətrafında işıqlandırır. Xalq dilinin şeiriyyəti, şair təxəyyülünün obrazlı lövhələr yaratma imkanları, Füzuli dilində sözün heyvət doğuran ecazkar qüdrətinə aid ayrıca məqalə-çerklər yazmışdır. Müxtəlif münasibətlərlə yazdığı əsərlərində də dənə-dənə bu problemlərə toxunmuşdur.

Dahi şairə məxsus misilsiz şairanə təxəyyülün yaradıcı mahiyyəti "Füzuli yaradıcılığının bədi dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında" məqaləsində bütün dolğunluğu ilə əks olunmuşdur. Qərinələrin sınağından uğurla çıxan Füzuli irsinin sənətkarlıq sirlərinin bir sıra poetik detalları müəllifin fikirlərini məşğul etmişdir. M.Adilov Füzuli şeirlərinin ahəngi və onun meydana çıxma spesifikasi ilə bağlı axtarışlarında səs təkrarlarının emosional-ekspressiv cəhətlərini, səs naxışlarının estetik aspektlərini, poetik meyarlara uyğun şəkildə incələnməmişdir. Səs düzümünün canlı xalq dilindən qaynaqlanan tərəfləri, poeziya dilinin danışq təbiiliyi ilə əlaqəsi aydınlaşdırılarda da bilavasitə nitq elementlərinin şeir poetikasına hərtərəfli təsiri də əsas götürülmüşdür. Bu problemlərin qarşılıqlı əlaqəsinə kifayət qədər əhəmiyyət verən müəllif Füzulinin fərdi üslubi meyllərinin mühüm əlamətləri və ümumiyyətlə yaradıcılıq simasının müəyyənəlməsində söz və səs nizamının estetik əsaslarına aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Bu məsələ ilə bilavasitə bağlı "Xalq dilində və Füzuli dilində alliterasiya" adlı məqalə də yazmışdır.

Alliterasiyanın linqvostilistik mahiyyəti haqqında geniş təsəvvür formalaşdıran görkəmli dil nəzəriyyəçisi səs təkrarlarını dilə həssaslıq meyli ilə əlaqələndirir və bu fikri əsaslandırmağa müvəffəq olur ki, səs təkrarı sənətkarın estetik niyyəti ilə tənzimləndə dilin daxili poetik keyfiyyətlərini aşkarlama imkanı əldə edilir. Bu prosesin mənbəyində isə dilin poetik sirlərini maksimum mənimsəmə və ondan təkrarsız çalarlarla istifadə sənətkarlığı durur. Bu yönümdə müəllif alliterasiyanı dil gözəlliyinə xidmət göstərən ifadəlilik vasitələrindən biri kimi xalq dili qaynaqları fonunda götürüb tədqiqat obyektinə çevirir. Füzulinin şeir yaradıcılığına, ilk növbədə isə bədii dilinə də bu baxımdan nəzər salır. Məxrəclərinin eyniliyindən, yaxud da yaxınlığından doğan akustik qrupların yaratdığı estetik keyfiyyətlər, səs ahəngdarlığının cazibəsi konkret linqvistik

detallarla konkretləşdirilir və irəli sürdüyü mülahizələrdən aydın olur ki, Füzuli poeziyasına məxsus səs ahəngi, musiqi dahi şairin dilin fonetik imkanlarına yaradıcılıq münasibətlərinin ifadəsidir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, səs və söz təkrarları, klassik poetikanın tələblərindən doğan simmetrik misra quruluşu, alliterasiya prinsipləri ilə formalaşan birləşmələrin bədii dildə səciyyəvi təzahür şəkilləri M.Adilovun şeir dilinə aid tədqiqatlarının başlıca mövzudur. Vaqif, H.Cavid, M.Ə.Sabir, Aşıq Ələsgər, M.Müşfiq, S.Vurğun, M.Şəhriyar və başqa görkəmli söz ustalarının dilinə həsr olunmuş məqalə-öçerklərdə də şeirimizdə qafiyə zənginliyi, daxili qafiyələrin nizamı, misra quruluşu və bədii məntiq, xalq şeiri ənənələrinə bağlılıq və s. problemlərin şərhində müəllif təkrarları və sintaktik paralelizmləri mühüm bir üslubi kateqoriya kimi alıb bu dil faktlarının daxili məzmununu, onun ifadə etdiyi estetik təmayülləri açır.

M.Adilov doğru müəyyən edir ki, "Füzulinin əsərləri əsasında, ümumiyyətlə, Azərbaycan şeir dilinin üslubiyyatını yaratmaq mümkündür" (9,42). Bu qənaət dilşünas alimin müəyyənləşdirdiyi məziyyətlərdən -Füzulinin dilə həssaslığından, ifadə sərrastlığı və dəqiqliyindən, sadəlik və müdrikliyindən, lüğət ehtiyatlarının zənginliyindən, şeir dilinin xalq dilinə yaxınlığından, danışq dilinin incə və zərifliyini üzə çıxarmaq qabiliyyətindən, dilin daxili təbiətini və poetik qanunauyğunluqlarını maksimum dərəcədə duyma vərdişindən və s. qaynaqlanır. Səciyyəvi cəhət odur ki, M.Adilov görkəmli şairlərin dil xüsusiyyətlərini onların estetik konsepsiyasından təcrid etmir. Məsələn, Azərbaycan şeir dilinin milliləşməsinin əsas meylləri XVIII əsr realizm metodunun mənsub olan Vaqifin dilindəki təkamül "Bədii dildə realizm" məqaləsindəki təhlilin əsas problemidir. Xüsusilə şeir dilində realizm axtarışları, ədəbiyyat tarixində realizmin yaranması ilə milli ədəbi dil təması konsepsiyası, yeni bədii metodun şeir dilində əmələ gətirdiyi keyfiyyət dəyişikliklərinin mürəkkəbliyi müəllif tərəfindən qabarıq şəkildə diqqətə çatdırılır.

Onu daha çox Vaqifin dilində klassik estetikanın tələb etdiyi üslub məhdudluğunun pozulması halları, klassik dil ənənələrindən xilas olma əməliyyatında istedad fenomeni, dilin xəlqiləşməsində danışq dil ünsürlərinin şeir mətninə daxil etmə prinsipləri, məcazlaşma prosesində sözün mövcud real istinad nöqtələrinə bağlılığı və bunun söz sənətkarının estetik məqsədinə istiqamətləndirilməsi daha çox maraqlandırır. Həssas dilşünaslıq duyğusu Vaqifin dilindəki bədii təyin və metafora zənginliklərinin söykəndiyi xalq dilindən novatorcasına istifadə üsullarının, sözün estetik keyfiyyətlərinin leksik-semantik məzmun üzərində üstünlük qazanmasının, şair qələminin qüdrəti ilə isimlərin də təyin-sifət kimi funksional mənalarda çıxış etməsinin və nəhayət, milli sözlərin alınmalara nisbətən işlənilmə tezliyinə malik olmasının və bunun bədii dilimizdə böyük şairin tarixi xidməti olmasının aşkarlanmasını genişləndirən "Vaqifi geniş mənada müqayisə şairi də adlandırmaq olar" (9, 64) -deyən müllif ilk növbədə uzun əsrlər əruzun qəliblərinə uyğunlaşdırılmış məcazi tərkiblərin əruz inhisarından xilas olunmasında Vaqifin rolunu, onun fərdi yaradıcılıq məhsulu olan təşbehlərin şeir dilimizdə bədii təsvir vasitələrinin zənginləşdirməsindəki mövqeyini nəzərdə tuturdu. O, eyni zamanda kontekst və söz problemini də Vaqifin şeir dili nümunəsi əsasında qiymətləndirərkən meyar kimi estetik başlanğıcı əsas götürmüşdür. Düzgün müəyyən edilir ki, bədii dilin sərbəstliyi, bir çox hallarda ədəbi dil normalarına müdaxilə də estetik qanunauyğunluqlara malikdir. Ümumi dilə xas olmayan sözlər, birləşmələr çox vaxt şairə bir mühitin yaranması üçün vacib amilə çevrilir və estetik məqsəd izləyir. "Elə buna görədir ki, sənətkarın işlətdiyi söz ümumi mətnə bağlı olur, bunu mətndən ayırmaq, konkret işləndiyi şəraitdən çəkib ayırmaq mümkün olmur. Mətdən ayrılmış sözə poeziya da yoxdur" (9, 72).

M.Adilovun şeir poetikasına aid konsepsiyası konkret söz sənətkarlarına məxsus şeir üslubu ideya-mündəricə mənzərəsi fonuna uyğunlaşdırılır. Bu cəhət ona görə xüsusi olaraq qeyd

edilir ki, ümumi sənət qanunauyğunluğu kimi, şeir dili dövrün tələb və vəzifələrindən həmişə asılı olmuşdur. Bu və ya digər üslubi meyillərin fəallaşmasını nəzərə çarpdırmaq üçün tədqiqatçı zamanın irəli sürdüyü estetik prinsiplərə diqqət yetirir, müraciət etdiyi ədəbi şəxsiyyətin fərdi dəsti-xəttində konkret dövrün poetik dil mənzərəsi bütün təfərrüatları ilə əsaslandırılır. "M.Ə.Sabirin bədii dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında bəzi qeydlər" məqaləsində öz dərin elmi həllini tapan məsələlər də dahi şairin təkrar olunmaz bədii təcrübəsinə əsaslanır. Bu zəngin dil faktları Sabir üslubuna məxsus olan və şeirimizdə novator keyfiyyətləri təcəssüm etdirən əlamətlərin təfəsilatlı şəkildə təhlilinə imkan yaradır.

Məqələnin əsasında müəllifin diqqət mərkəzində Azərbaycan şeir dili mədəniyyətinin inkişafında Sabirin rolu, dil novatorluğunun bir sıra məsələləri: Şeirimizin dilində dahi şairə qədər açılmamış bəzi gizli xüsusiyyətlər, adi məişət leksikasının poetikləşdirmə üsulları, köhnə, vaxtı keçmiş dil ənənələrindən imtina etmə cürəti, şeir dilinin xəlqiləşmə və demokratikləşməsinə nail olma bacarığı və s. amillər dayanır. Burada həmçinin şairin bədii dil diapozonu, özünə qədərki poeziyamızda, demək olar ki, görünməyən külli miqdarda sözə poetik can verməsi, bədii ifadə vasitələrinin genişlənməsində yaratdığı ciddi dönüşlərin əhəmiyyəti, klassik poetikadan gələn üslubi fiqurlarla satirik məzmunu müvafiq kəskin deyim tərzinə nail olma yolları da nəzərdən keçirilir. Sabirin komizm tələblərinə uyğun ənənəvi məhdud üslub çərçivələrini dağıdıb satirik şeir dili üçün geniş meydan açması şairin nitqinə gözəllik verən poetik-üslubi vasitələr işığında aydınlaşdırılmışdır. Sabirin əksər tədqiqatçıların xüsusi diqqət yetirdiyi mühüm bir məsələ -xalq dilindən, folklorlardan dil vahidlərinin müxtəlif dil ünsürləri ilə ahəngdar qovuşuğu, ənənəvi forma aludəçiliyindən azad olma cəhdlərinin intensivliyi, canlı danışq dilinin şeiriyyətinin orijinal təzahür formalarının rəngarəngliyi və onun şeirin texniki

cəhətlərinə uyğunluğu da müəllifin əsas tədqiqat istiqamətlərindəndir.

Aşıq Ələsgər sənətinin seyrini M.Adilov doğru olaraq ilk növbədə doğma dil, xüsusilə poetik dil mövqeyindən dəyərləndirmişdir. Qüdrətli sənətkarın tükənməz söz ehtiyatı, lüğət zənginliyi birbaşa, yaxud da dolay yollarla, elmi cəhətdən dürüst və əsaslı şəkildə izah edib "dadını yalnız Azərbaycan dilindən halal süd əmmişlərin duyduğu sözlərin estetik köklərini aşkarlamışdır. Forma kamilliyi sənətkarlıq qabiliyyətinin təzahürü kimi Aşıq Ələsgərin irsi təmsalında incələnilir. Şeir dilinin yetkinlik səviyyəsi, bədii keyfiyyətləri və estetik təsirinin yaranmasında ustad aşığın söz sənətinin bütün incəliklərinə, poetik sirlərinə bələdliyinin əhəmiyyəti konkret və tipik nümunələrlə təqdim olunur. Həmin poetik dil faktlarından çıxış edən M.Adilova görə "xalqımızın ən əziz sözlərini, kimsənin ədəbiyyatda işləmədiyini doğma və heç bir dilə tərcüməsi mümkün olmayan" (9, 167) dil vahidlərini o səbəbə nümunəvi sənət amilinə çevrilə bilmişdir ki, onların gücü dahi ustadın bədii təfəkkür zənginliyindəndir. Onun təkrar olunmaz irsində sözün geniş və həqiqi mənasında sənətkarlıqdan azca da olsa uzaq düşən, ustalıqdan yayınan heç bir sözləşmə halları, poetik dilin estetik qaydalarına müdaxilə məqamları yoxdur. Tədqiqatın müsbət və uğurlu cəhətlərindəndir ki, sənətkarın dilində gerçəklənən ana dilimizin obrazlı mahiyyəti açılmağa daha çox cəhd edilir. Bu niyyətlə Ələsgərin üslubunda gizlənən və misraların güc-qüvvət mənbəyinə çevrilən məcazlaşdırma məharəti, yaxşı mənada müəmmalı nitqin gözəlliyinə rəvac verən sinonimlərin sadalanma keyfiyyətləri, təqti fərqləndirilməsindən doğan ritm-ahəng əlvanlığı, mətləbi dolay yollarla demək ustalığını, şeir dilinin poetikasında qafiyə, bölgü, vəzn və intonasiya uyğunluğundan yaranan estetik məziyyətləri və s. müəllif əsas düşüncə və təhlil predmeti kimi seçmişdir. Aşıq Ələsgər sənətinin seyrindən danışarkən istinad edilən şeir parçalarının təhlil və təfsiri qeyri-adi görünür, əksinə, sənətkarın

fərdi söz işlətmə tərzini, sözə hakim kəsilmə üsullarını üzə çıxarır. O, bu məqalədə bir daha belə bir məlum mülahizəni yenidən dərinləşdirir ki, əsl istedadın qələmində sözün həqiqi-əşyevi mənasını fərdi-estetik məzmun kölgədə qoyur, sözün məna dairəsi gözəlnilməz mütəhərriklik, çeviklik kəsb edir, dil qanunları bədiiliyə tabe tutulur.

M.Adilovun poeziyamıza öz fərdi üslubi xüsusiyyətləri, sənətkarlıq qabiliyyəti və bədii keyfiyyətləri ilə misilsiz xidmətlər göstərmiş M.Müşfiqin dilinə aid ayrıca bir məqaləsi vardır. "Söz vurğunu" adlanan bu məqalə M.Müşfiqin bənərsiz poeziyası təmsalında sözün məcazlaşma yollarının özünəməxsusluğu, konkret detallardan sərf-nəzər edərək ümumiləşdirilmə prinsiplərinin orijinallığı, dilin məntiqi və bədii cəhətlərinin kəşimə və qovuşma məqamlarının uğurları və şeir dilinin digər incəliklərini açır. Müəllifin estetik konsepsiyası bundan ibarətdir ki, Müşfiq poeziyasının uğuru, sirayətədiçi gücü hər şeydən öncə, onun ömrünü-bədii həyatını müəyyənləşdirən ifadə tərzinin tərəvəti, yeniliyi ilə əlaqədardır. Bu məqsədlə o, şairin özünəməxsus poetik dəsti-xəttinə nəzər salıb kommunikativ funksiya daşıyan adi danışmaq elementlərinin yeni ahəngdə işlənərək obrazlılıq, emosional-ekspressiv çalarlar yaratma imkanlarını təhlil edir. Dilin mövcud məntiqi qanunlarına mövcud qrammatik qəliblərə şair ilhamının müdaxiləsi nəticəsində bədii-üslubi gözəllikləri inandırıcı və əsaslı dəlillərlə təqdim edir. Qrammatik çərçivəyə uyğun gəlməyən sintaktik konstruksiya və təkrarların uğurlu poetik tapıntı səviyyəsinə qalxması bədii sənətin estetik prinsipləri ilə uyuşduğu üçün üslubi, poetik mövqə qazanır, əhatəsindəki bədii vasitələri tamamlayır.

M.Müşfiq poetik dilə, xüsusən də təqlidi sözlərə vurğu və intonasiyaya, sözün səs tərkibi ilə onun ifadə etdiyi anlayış arasındakı daxili bağlılığa müstəsna əhəmiyyət verən qüdrətli sənətkar kimi, poetik sözə hakim olan şair kimi təqdim edilir. Sözün fonetik cildinin varlığıla ahəngdarlığını duyub onu bədii

mətnə uğurlu şəkildə daxil etməkdə böyük şairin orijinal yaradıcılığının ən mühüm komponentinə toxunur. Məşhur "Yağış yağarkən" şeirinin xoşagəlimli poetik misralarına diqqət cəlb edib yazır: "Sözlər elə seçilmişdir ki, mənanı dərk etməklə yanaşı, şeiri oxuduqca real hadisəni əyani şəkildə qavramaq da mümkündür. Intonasiyası, sözlərin düzülüşü və təkrarlanması da şeirin bədii dəyərinə müəyyən təsir göstərir. M.Müşfiqin şeirlərində təkrarlanan fel semantikalarında bir sanbal, vüsət, sürət, hərəkət vardır. Intonasiya bütün sözlərin siqlətini bir vahidə toplaya bilir. Beləliklə, bir yerə cəmlənmiş fellərin ümumi qüvvəsi böyük obrazlılıq təsiri bağışlayır. Sözlər ilə ifadə olunan məzmun ahəngdar şəkildə birləşmiş olur. Müşfiq poeziyasını səciyyələndirən bu ahəngdarlıq yaratmaq keyfiyyəti sonrakı şeirimizə də müəyyən təsir göstərmişdir" (9, 192).

M.Adilov şeir dilinin musiqililiyini təmin edən fonoloji təkrarlar, xüsusilə alliterasiyanın yaratdığı səs ahəngdarlığından söhbət açarkən M.Müşfiqlə klassik ədəbiyyatımızın Füzuli, Aşıq Ələsgər kimi qüdrətli sənətkarları arasında yaxınlıq, varislik ənənələrini də müşahidə edir. O da nəzərdən yayınmır ki, ənənədən novatorcasına yararlanan Müşfiq səslərin harmoniyasına xüsusi aludəçiliyinə görə "bütün poeziyamızda fərqlənən" qüdrətli qələm sahibidir və musiqililik, səs düzümü onun şeirlərində estetik zərurət olaraq, sənətkarın realizmindən meydana çıxmışdır.

M.Müşfiqin yaradıcılıq təcrübəsinə istinadən M.Adilov şeir dilinin qidalandığı mənbələri müəyyənləşdirməyə səy göstərir və belə bir fikri əsaslandırmağa müvəffəq olur ki, fərdi-poetik metaforalar varlığı poetik dərkətmə baxımından olduqca uğurlu ifadə vasitələrindəndir. Şeirin ən mühüm və zəruri tərkib hissəsi olan emosiya əksər halarda məcazın bu növünün imkanlarına möhtac olur. Şair metaforalarla lirik-psixoloji təsvirin daha mükəmməl vasitələrinə nail olur. Müşfiq yaradıcılığındakı fərdi-poetik metaforalar da gerçəkliyi bədii şəkildə mənimsəmək tələbləri ilə bilavasitə bağlı olmuşdur. Ən ümdə və təqdirəlayiq

cəhət isə ondan ibarətdir ki, şairin metaforalarındakı məntiq, fikir ardıcılığı və poetik vəhdət sənətində ədəbi başlanğıc kimi bədiiliyin yetkinləşməsinə və dolğunlaşmasına xidmət edən bir estetik keyfiyyətdir.

Məqalənin son hissəsində Müşfiq şeirinin poetikasında çox vacib bir cəhət-poetik sintaksis ilə bağlı problemlər ətrafında mühakimə yürüdüldür. Ənənəvi ifadələri, köhnə obrazları yeni bədii mətləbə, yeni məzmunu müvafiq təbəddülata uğratmaqla sözlərin mənalərini müasirləşdirmək əməliyyatının mahiyyətinə aydınlıq gətirilir. Ümumiyyətlə, bu fikiri qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmağa cəhd göstərilir ki, Müşfiq yaradıcılığı ilə Azərbaycan şeir mədəniyyəti yüksək bir səviyyəyə çatdı və ondan sonrakı ədəbi nəslə də faydalı təsir göstərdi. Dil probleminə cəsarətli bədii münasibətdən qaynaqlanan bu keyfiyyət M.Müşfiqin ən böyük yaradıcılıq nailiyyətlərindən sayılmalıdır.

M.Adilov heç bir mübaligəyə yol vermədən S.Vurğunun, onun yorulmadan apardığı dil və üslub axtarışlarını, dil sənətkarlığı sahəsindəki novatorluğunu poeziyamızın misilsiz hadisəsi kimi dəyərləndirir. Keçən əsr Azərbaycan şeirinin ən görkəmli nümayəndəsinin poetik dil sahəsində qazandığı uğurların tədqiqinə linqvist-alim iki irihəcmli məqalə həsr etmişdir və hər ikisi də öz elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəkliyi ilə seçilir. Həm "Səməd Vurğun şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri", həm də "S.Vurğunun şeir dili" məqalələri ölməz şairin bədii üslubuna yüksək nəzəri baxışla diqqət cəlb etdiyi kimi, dil faktlarına müasir elmi-metodoloji münasibət də diqqətdən yayınmır. Bütövlükdə bu məqalələr S.Vurğun ədəbi irsi təmsalında poetik-üslubi kontekstin kamilləşməsi və fəallaşması istiqamətlərini, dilin dərin qatlarında təzahür edən emosional obrazlı keyfiyyətlərin güclənməsində sənətkarın təfəkkür orijinallığının həlledici rolunu ümumiləşdirmişdir. S.Vurğunun zəngin sənət təcrübəsi linqvistik poetika, fərdi üslub və ədəbi prosesin qarşılıqlı əlaqələrinin nəzəri

məsələlərini, poetik dilin inkişafında mövcud qanunauyğunluqları araşdırmağa geniş imkanlar açmışdır.

M.Adilovun qeyd etdiyi kimi, çox mürəkkəb məsələ olan bədii sənətkarlıq sirlərinin düzgün qiymətləndirilməsi və başa düşülməsi olduqca vacibdir. Söz sənətində fərdi üsluba yiyələnmək sənətkarlığın ilkin şərtidir. Fərdi üslub tarixi bir məsələ kimi sənətkarın imzasını əvəz edə biləcək poetik ləyaqətdir və fərdi üslubun linqvistik səviyyəsi bu və ya digər dil vahidlərini bədii mətnə geninə-boluna doldurmaqla müəyyənləşmir. "Bütün bu süni cəhdlər nəticəsində fərdi üslub yarana bilmir və bilməz də, "süni dildə üslub yaratmaq cəhdi həmişə üslubsuzluqla nəticələnmişdir. Üslubunu söylə nəzərə çarpdırmağa çalışmaq özü üslubsuzluqdur, sənətkarlıq zəifliyidir" (9, 196). Deməli, fərdi üslub yaratmaq cəhdinin özü sənətkarlıq cəhətdən uğursuzluğun başlanğıcıdır. Söz sənətində "mümkün olmayanı mümkün etməyə qadir" olan S.Vurğunda, tədqiqatçının göstərdiyi kimi, öz təkrarsız dəsti-xəttində qondarma əlamətlər, süni cəhdlər yerli-dibli müşahidə olunmur. Bütün dil vahidləri və ifadə vasitələri təbii üsullarla şairin üslubuna nüfuz etmiş, xalq dilinin obrazlı mahiyyətini özündə hifz edərək şairanələşmişdir. M.Adilov təhlillərində fərdi üslub anlayışının geniş estetik kateqoriya kimi nəzərdə tutur, S.Vurğunun yaradıcılıq simasını, onun sənətkarlıq yönümünü, üslubi istiqamətlərini bu zəmində qiymətləndirir. Bu konsepsiyaya əsaslanaraq belə hesab edir ki, S.Vurğun yaradıcılığı fərdi üslub yaratmaq qəhrəmanlığının bariz nümunəsidir. Həmin mülahizəni isə şairin dəsti-xəttinə xas olan konkret üslubi detallarla, ciddi meyarlarla izah edir və böyük sənətkarın sözə yeni mövqedən yanaşma meylini, poetik dilə yeni baxışlarını məqalənin təhlil obyektinə çevirir.

M.Adilov S.Vurğunun Azərbaycan şeir sənətinin poetikasının ənənəvi dairəsini genişləndirməsi ilə bağlı xidmətlərini daha çox bədii sözə novator münasibətlə, şairin dilin hədsiz imkanlarından istifadə bacarığı ilə izah etməkdə tamamilə haqlıdır. Klassik və

xalq şeirinin sinkretizminə əsaslanan bu şeirin əsas məziyyəti estetik ləyaqət səviyyəsinə qalxmış təbiiliklə sadəlikdədir.

"S.Vurğunun dilinin sadəliyi böyük istedadın sadəliyidir. Dil üzərində çəkilən ağır zəhmət bahasına başa gələn dərinlikləri olan sadəlikdir" (9, 214). -deyən müəllif şairin zəngin irsində dil faktlarının ümumi və xüsusi tərəflərini, tərif-tərənnüm məqamlarında linqvistik vahidlərin işlənmə tənəsübünü, sözün emosional-hissi cəhətlərinin əqli-məntiqi cəhətlərini üstələyərək poetik baxımdan xüsusi bir sanbal qazanma prinsiplərini, dil faktlarındakı ahəng və obrazlılığın vəhdətini -bir sözlə, poetik dilinin bir sıra vacib komponentlərinin şərhini verir və hiss olunur ki, bədii vasitələr sistemi geniş miqyasda götürülərək diqqət çəkən hər bir poetik dil ünsürünün əhatə dairəsinə də nəzər yetirilir. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, S.Vurğunun qələmi qeyri-poetik vahidləri belə poetik enerji ilə yükləməyə qadirdir. Şairanəlik məziyyəti sözün seçilməsindən daha çox onların yeni tərzdə birləşməsindədir. Sözü cılızlaşmaqdan, sönükləşməkdən qorumağın ən uğurlu üsulu üslubi çalarlarını nəzərə alıb onu münasib birləşmələr tərkibinə sənətkarlıqla uyğunlaşdırmaqdan ibarətdir. Məhz bunun nəticəsində bütün sözlər şairanəlik keyfiyyəti kəsb edir. "S.Vurğunun şeir dili qızıl bayraq kimi dalğalanır, bəlkə daha doğrusu, dəniz kimi təlatümə gəlir, gah şahə qalxıb ali, təntənəli üslubi sözləri alır, gah da aşağı enib adi, neytral və ya sırf danışq sözlərini onlara qoşur" (9, 201) kimi obrazlı fikirlər S.Vurğun yaradıcılığına, xüsusən onun dillə bağlı sənətkarlıq qüdrətinə verilən qiymət kimi başa düşülməlidir.

M.Adilov S.Vurğunun özünəməxsus parlaq bədii fərdiyyətini ədəbi-bədii dilimizin, milli poetikanın nailiyyətləri fonunda açıb göstərəkən bu cəhəti nəzərdən qaçırmır ki, şairin üslubu romantik şeirlə xalq şeirinin əsas keyfiyyətlərindən yaranan sinkretizmə əsaslanır. Dilimizin bədii ifadə imkanlarının tükənməzliyinin təsdiqi kimi S.Vurğunun ana dilinə sənətkaranə müraciətinin əhəmiyyətini, sözdən istifadə məqamlarında ölçü hissəsinə ideal

miqyasda əməl etməyin fəal rolunu göstərir. Bədii dilimizin hadisəsi kimi S.Vurğun üslubu dərin fəlsəfi mükəllimələrin, incə duyğuların zərif ifadəsinə qadir olan, danışq dli səviyyəsinə enməyib həmişə onun fəvqündə dayanan fakt olaraq gətürülərkən dil sənətkarlığının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir. Demək lazımdır ki, şairin fərdi sözişlətmə özünəməxsusluğu müəyyənləşdirilərkən bütün məqamlarda ciddi elmi prinsiplərə əsaslandırılmışdır. Sözlərin S.Vurğun tərəfindən yeni mənələrdə və funksiyələrdə işlədilməsi, dil vahidlərinin bir-biri ilə birləşmə və əlaqələnmə üsullarındakı yenilik, poetik mətnin hasilə gətirilməsində adi neytral sözlərin də bədiiləşdirmə məqsədinə tabe tutdurulması, sintaktik ifadə üsulları, xüsusilə ritmik-kompozision ahəngdarlıq vasitələrinin sistemi haqqında fikirlərini müəllif elmi-nəzəri müddəələrlə bağlayır.

Alim, S.Vurğunun sənət dilinin ümumi mənzərəsini canlandırmaqla bərabər daha çox onun ən səciyyəvi, ən mühüm cəhətlərini aşkara çıxarmağa meyllənir, diqqəti dil materiallardan səmərəli faydalanmağın prinsiplərinə və sifə fərdi dəsti-xətt əlamətlərinə yönəldir. Məsələn, bir sintaqm daxilində mücərrəd və konkret mənalı sözləri yanaşı işlənməsindən doğan bədii effektin çalarlarını, üslubi siqlətini indi hamı tərəfindən təqdir olunan bir poetik hadisə kimi aydınlaşdırır. *Könlümün evi, zamanın qəlbi, vətən mülkü, göyün gözləri, ölümün gözü* və s. ifadələri sözlərin sadəcə mexaniki birləşməsi kimi deyil, mükəmməl üslubi-estetik birlik forması kimi təqdim edir və şeir dilini adi danışq dilindən fərqləndirmək prinsipinə üstünlük verən söz ustadının mücərrəd məzmunlu kəlmələrin poetikləşdirmə imkanlarından faydalanma məharətini konkret nümunələrlə əyaniləşdirir. Ali, təntənəli üsluba aid sözlərlə adi məişət sözləri eyni birləşmədə yanaşı işlətməyin yaratdığı yeni emosional keyfiyyətləri S.Vurğun üslubunun ana xətti kimi əsaslandırmağa müvəffəq olur. "Şeir tariximizdə bu üslub S.Vurğunun adı ilə bağlıdır" (12, 83) hökmünü müəllif gətirdiyi əsaslı arqumentlərlə doğruldur. M.Adilov şairin

özünəməxsus dil sənətkarlığı sırasına, digər üslubi keyfiyyətləri də əlavə edir, S.Vurğun irsində mütəmadi və ardıcıl şəkildə təsadüf edilən, "üslubi möhür" səciyyəli bədii-üslubi formalardan da söhbət açır. Müəllif fikrinin mərkəzində S.Vurğunun şeir dilinin daha geniş mənzərəsi -xitabların, xüsusən təyinlənən xitabların müraciət obyektini şairənə tərzdə səciyyələndirməsi, sual və nidlər yeni poetik çalarları, bir qism şəkilçi morfemlərin geniş miqyasda və sistem halında işlənərək mətnin hissi təsirini yüksəltməsi, sözə qənaət, yığcam yazmaq ustalığı, misraların musiqi bəzəyi olan qafiyə, ritm və intonasiya əlvənliyi, sözün poetik enerjisini vüsətləndirən metaforik perifrazalar, isimlərin təkrarlanaraq metaforikləşməsi hadisəsi, aforistik təfəkkürün məhsulu kimi meydana çıxan ifadələrin zənginliyi, onların struktur-quruluş cəhətləri və s. dayanır.

R.Rzanın dilindən danışarkən tədqiqata tipik nümunələr gətirə-gətirə şeir dilimiz üçün, ədəbi-bədii dilimizin tarixi üçün maraqlı faktlar fonunda təhlillər aparır. R.Rzanın şeir dilinə məxsus bədiilik vasitələri, üslubi keyfiyyətlər, obrazlılıq imkanları, dilin daxili enerjisinin təzahüretmə üsullarının orijinallığı "R.Rzanın dili və üslubu" məqaləsində sistem şəklinə işlənməmişdir.

Bədii sözdə bədiilik qanunlarının ideyaya uyğunluq prinsipinin bir sənət meyarı kimi bütün vacib əlamətləri R.Rza yaradıcılığı timsalında ətraflı aydınlaşdırmışdır. R.Rza poeziyasının bədii-emosional məğzi, şairin sevdirməsində həlledici rola malik şeiriyyət və obrazlılıq, təsirlilik və poetik forma üstünlüyü burada sadəcə sadalanmır, şeir dilinin başlıca məziyyəti konkret və zəngin bədii fəaktlarla qabarıq formada nəzərə çatdırılır. Bu poetik ləyaqət təkcə sadalananlardan ibarət deyil, onun şeir dilinin funksiyası və bədii əhəmiyyəti, hər şeydən öncə, fikir və duyğular aləminin zahiri görkəminə, ifadəli-obrazlı qiyafəsinə yaraşmasındadır, poetik inikasın ideya-estetik qüvvəsindədir, bədii vüsətin əhatəliyindədir. Şairin dil faktlarının təhlili göstərir ki, onun söz aləmindəki yeri ona görə yüksəkdir, ona görə təsirli və

estetik cəhətdən qiymətlidir ki, R.Rzanın sözə sahib olmaq səlahiyyətinə aparan yol ilham və istedadından keçmişdir, söz əzabı ilə müşayiət olunaraq inkişaf etmişdir. Poetik hiss və düşüncələri canlandıran sözlərin obrazlara keçid prosesində sənətkar məsuliyyətini, ölçü hissəsinin dəqiqliyi, çəkilən əməyin ağırlığını R.Rza yaradıcılığını izləməklə M.Adilov dil və üslub sənətkarlığının ən mühüm komponentlərini elmi-nəzəri müddəalarla əlaqələndirməyə nail olmuşdur.

Dilşünas alimin qənaətinə görə, R.Rzanın poetik dil xüsusiyyətlərindən ən önəmlisi odur ki, şair yaşadığı hissləri dərinlən-dərinə təfəkkür və duyğu süzgəcindən keçirdiyi kimi, süzgəcdən keçmiş duyğu və düşüncələrin ifadə vasitələrini də ana dilinin təbiiliyinə, deyim qaydalarının ilkinliyinə tabe etdirmişdir. Bunun nəticəsidir ki, istedadlı şairin yaradıcılığı söz bolluğu, dilin müxtəlif və rəngarəng üslubu istiqamətləri ilə səciyyəvidir. Dil baxımından R.Rza yaradıcılığında maraqlı meyllər mövcuddur və bu meylin ümumi mənzərəsini, xüsusi tərəflərini şairin yaradıcılıq yolunu izlədikdə aydın görürük. Görkəmli söz ustasına məxsus mühüm bir cəhət vardır ki, onda həqiqi poeziyanın qənimi hesab edilən sözcülük və ritorika demək olar ki, yox dərəcəsidir. Şairin fərdi dəsti-xətti çox aspektli olduğu kimi, həm ümumi, həm də spesifik cəhətlərə malikdir. Bu xüsusiyyətlər şairin fərdi, bənzərsiz keyfiyyətlərini ortalığa çıxarır və müəyyən dövr poetik dilimizin ümumi cizgilərindən də danışmağa imkan yaradır. Tədqiqatçı müəyyənləşdirir ki, R.Rza dilinin ən güclü tərəfi poetik düşüncələri, ideya məzmununu əks etdirən linqvistik vahidlərin obrazlı lövhələr yaratmaq imkanlarının düzgün duyumunda, söz və məna vəhdətinə dəqiq əməl edilməsindədir. Bu münasibətlə irəli sürülmüş fikirlər fonunda "dil və ədəbi şəxsiyyət" probleminin bir sıra mühüm tərəflərinə də toxunulur. O, poeziya dilində novatorluq məsələlərindən söz açır və R.Rzanın təmsalında məsələnin bu cəhətinə diqqət yetirir ki, şeirdə novatorluğun yeni söz yaratmaq cəhdi ilə bağlılığı yoxdur; novatorluq dildəki

mövcud sözləri yeni şəkildə, orijinal tərzdə, yazıldığı zamana qədər oxşarı olmayan formalarda istifadə etmək bacarığıdır.

Poetik forma ünsürlərinin funksiyasından, yaradıcılıq poetikasından, xüsusən də R.Rza şeirlərinin üslubi təmayülündən danışarkən obrazın poetik ştrixlərlə canlandırılmasının zəruriliyi və əhəmiyyəti haqqında fikirlər dönə-dönə təkrar olunur, belə bir müddəə xüsusi olaraq nəzərə çatdırılır ki, "söz sənətkarı isə obyektin bir neçə ştrixini verməklə kifayətlənir. Söz sənətində durğunluq, təfərrüat mənfi hesab olunur, burada hərəkət, daim hərəkət zəruridir" (12, 93). Bu cəhətdən məcazi sözlərin üslubi keyfiyyətləri, əşya və hadisənin ən vacib əlamətlərini canlandırma imkanları çox önəmlidir.

R.Rza şeir dilinin məziyyətləri müəllifin sadaladığı bütün detallarda -ən kiçik linqvistik vahidlərdən tutmuş bütün mətnlərə qədər təzahür olunur. Bütün hallarda təravət və təzəlik şairin fərdi üslubuna ləyaqət bəxş edən əlamətlər kimi diqqət mərkəzində saxlanılır. Həmin detalları müəllif sadəcə təsvir etmir, onların köməyi ilə oxucu təxəyyülündə canlanan bədii mətləbin poetik həllindəki rolu inandırıcı arqumentlərlə şərh olunur. Poetik formalara münasib gələn məzmunun mənalandırılma miqyası geniş vüsət alır, hər bir söz və ifadənin semantik tutumluluğu şeirin ideya istiqaməti ilə şərtləndirilir. Poetik hiss və düşüncələrin predmeti, şeirin ideya mətləbi üçün stimulyer, özül kimi çıxış edən şeiriyyətin, obrazlılığın sanbal, əhəmiyyət və qiymət kəsb etmə vasitələrinin geniş və müfəssəl izahatı verilir. Belə bir cəhətə xüsusi diqqət yetirilir ki, R.Rza poeziyasında lirik qavrayışın əlvanlığı bədii təsvir və ifadə vasitələrini yeknəsəqlikdən, bədii boyasını itirmiş müqəyyəd məcazlardan xilas edir, ifadə sərbəstliyi şairin üslubi fərdiyyətini, poetikasını təyin edir. M.Adilov şairin məcazi sözlərdən istifadə bacarığını yüksək qiymətləndirərək onun fərdi üslubunda bədii təsvir vasitələrinin, o cümlədən epitet, təşbeh və metaforaların mövqeyini xüsusi qeyd edir və göstərir ki, R.Rza üslubunda diqqət çəkən əlamətlərdən

biri də obyekt və hadisənin canlı təsviri üçün, yüksək obrazlılığa, bədiiyyə nail olmaqdan ötrü sözə yeni ruh, orijinal rəng vermək bacarığıdır. Dövrün aktual və müasir problemlərini, dünyanın təzadları, hadisə və həyəcanlarını nümunəvi sənət dili ilə mənalandırmaq, bu məqsədlə Azərbaycan dilinin ifadəlilik imkanlarını səfərbər edərək fikri obrazlı şəkildə ümumiləşdirmək keyfiyyəti R.Rza poeziyasına da xasdır. Şair yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan dərin məzmunu yüksək bədii formada təqdim edir. Onun dilində poetik rəngdən məhrum olan adi sözlər belə şairənə keyfiyyət, obrazlılıq qazandır, şeir dilinin ən mükəmməl bədii vasitələri sırasına daxil olur. Əksər hallarda da şairin dilində söz minə ilə bağlanır və bu vəhdətin bilavasitə nəticəsidir ki, onda minadan təcrid olunmuş, poetik qayədən ayrılmış söz demək olar ki, yoxdur, bu səbəbdən dil faktı mətn mühitində heç vaxt süniləşmir, bayağı təsir bağışlamır. Sözü ləksik-semantik və poetik mənalarından istifadə şeir dilinin təbiiliyinə əsaslanır, ifadələr xalqın təfəkkür tərzilə səsləşir. Bu həmahənglikdən çıxış edən müəllif belə bir fikrə toxunur ki, R.Rza dilinin xalq ədəbiyyatının dilinə yaxınlığı, fərdi üslubda sadəliyə yol açan bir məziyyət kimi qeyd edilməlidir.

Səciyyəvi şeir parçalarına istinad edərək R.Rzanın dilində özünü göstərən sadəlik və yığcamlığın səciyyəvi əlamətlərinə diqqət yetirən müəllif onun şeir poetikasının tələblərindən irəli gəldiyini, məzmunun bədii ifadəsinə nail olmağın, mövzunu təsirli və əlvan boyalarla qələmə almaq meylləri əsas tutmağın zəruriliyini də dönə-dönə xatırlatmışdır. Şeir dilindəki bu spesifik meyllə birbaşa əlaqəsi olan lakonik biçimlərin R.Rzanın ədəbi təcrübəsində müəyyənləşdirilməsi, xüsusilə ixtisar növlərinin bədii kontekstdə yaratdığı bədilik meyarlarının gözlənilməsi M.Adilovun xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Şəkilçi və sözlərin, cümlə üzvlərinin ixtisarının yaratdığı ellipsiya, ellipsiyadan törənən güclü vurğu çalarları, adlıq cümlələrin misralarda fəal mövqeyindən doğan poetik mətnin bəzi qrafik

cəhətləri, durğu işarələri, xüsusilə tirenin işlənmə məqamları - bütün bunlar bir yandan metaforaların sıxlaşması və zənginləşməsi üçün münbit zəmin hazırlayırsa, digər tərəfdən maksimum yığcamlığa səbəb olur. Nəzərə alanda ki, R.Rza çeynənmiş və müqəyyəd metaforalardan qaçıb yeni, gözlənilməz məcazi sözlər işlətməyin böyük ustasıdır, onda işlənmə tezliyi qazanan metaforik vahidlərin məzmunu dərinləndirən dərk olunub mənalandırılmasındakı, bədii kontekstinin əhəmiyyətli dərəcədə dərinləşməsindəki rolunu təsəvvür etmək çətin deyildir. Odur ki, müəllif "...metaforalarının əksəriyyəti yenidir, orijinaldır, metaforalarında şairin yaradıcılıq zəhmətini, cəsarət və novatorluğunu görmək mümkündür" (12, 98) dedikdə R.Rzanın sözləri metaforikləşdirmə bacarığını və onun üslubi siqlətini nəzərdə tutur.

R.Rzanın qələm təcrübəsində sözü intensiv hərəkəti, obrazlı təfəkkürünün sözlə reallaşma imkan və istiqamətləri ədəbi prosesin bütöv mənzərəsi fonunda işıqlandırılır, bədii söz materialları hərtərəfli, daxili şaxələrlə araşdırılır. M.Adilovun təhlil üsulunda dil faktlarının sadəcə təqdimi yox dərəcəsidir. Şairin üslubuna xas olan ən mühüm təsvir və ifadə vasitələrinin estetik şərh və təfəsilatı onun tədqiqat üsulunda aparıcı cəhətlərdəndir. Doğrudan da, R.Rzanın poetik dil mədəniyyətini açıb göstərilərkən onun ayrı-ayrı detalları ilə bağlı mühakimələr yürüdür, nəzəri problemləri ümumiləşdirir, bütün hallarda bədii sözü vəzifə və spesifikasiyasını əsas tutur. R.Rzanın şeir dilində işlənmə intensivliyinə görə diqqət çəkən təkrar və qoşa sözlər, onların mətn mühitindəki rolu məhdud və qapalı miqyasda yox, əsl sənət prinsipləri ilə sıx əlaqədə mənalandırılır. Tədqiqçi göstərir ki, R.Rzanın dilində təkrarlanan epitet, sifət, zərf və digər nitq vahidlərinin söykənəcəyi dilin xalqiliyidir, onlar el ədəbiyyatından, danışq dilindən qaynaqlanır. Əgər onların kökü folklorla bağlıdırsa, deməli, emosional keyfiyyətlərdən xali deyil və obrazı, şairin düşüncələrini əyaniləşdirmə, konkretləşdirmə

vasitəsi kimi misilsizdir. Ümumiyyətlə, təsvirin səciyyəsinə, ruhuna uyğun gələn bədii lövhə və obraz uğurlu işlənmə məqamlarında sintaktik paralellərin, müvazi tərkiblərin ifadə imkanlarına əsaslanır. Bu məsələləri R.Rzanın poetik təcrübələri əsasında aydınlaşdıran müəllif xüsusi olaraq diqqətə çatdırır ki, təkrarları və qoşa sözləri işlətmə tərəvətində novatorluq elementləri çox güclüdür. Xalq dili intonasiyası üzərində qurulmuş təkrarlarda sözə qənaət təbiidir və müəllifin fikrinə görə, bu qənaətlə yanaşı o da estetik bir ehtiyacdır ki, dilimizin qədim tarixi kökünə, qrammatik quruluşuna əsaslanan təkrarın müxtəlif tipləri müasir şəraitdə davam və inkişaf etdirilir. Xalq dilinin təbii əsaslarına istinad edən təkrar biçimləri R.Rza üslubunda öz imkanlarını qüvvətli şəkildə hiss etdirərək yeni istiqamətlərə yönəldilmişdir. Təkrarlar ümumi təcrübə ilə şairin şəxsi təcrübəsinin sintezi kimi meydana çıxmışdır. Xalq dili ifadə formalarının şəxsi yaradıcılıq dəsti-xətti ilə birləşdirilərək şeirə gətirilmə nümunəsi müəllif tərəfindən R.Rza timsalında göstərilmişdir.

M.Adilov R.Rza şeirinin qidalandığı mənbələri nəzərə almaqla təkrarların bütün linqvistik səviyyələrdə əhəmiyyətini və tutumunu xüsusi olaraq diqqət mərkəzinə çəkir. Məsələn, fel təkrarında aşkarlanan hərəkətin sürəkliliyi, ismin təkrarında meydana çıxan çoxluq, topluluq və təkidlilik anlayışları mühüm cəhətləri ilə təhlildən keçirildiyi kimi, alliterasiya, təqlidi sözlər, sözlərin ritmik düzülüşü və s. də poetik ifadə forması, hiss və düşüncələrin, həyəcan və təfəkkürün təzahür vasitəsi kimi dolğun, əhatəli və müfəssəl şəkildə təqdim olunmuşdur. Müəllifin fikrindən məlum olur ki, türkdilli xalqların şeirində alletirasiyanın qədim tarixi, poetik mənası və estetik təsir gücü vardır. Xalq dilindən gələn səs emosionallığı şeirin aparıcı ifadə vasitəsinə, poetik qüvvəsinə çevrilir. R.Rzanın alliterasiya üzrə yazdığı şeirlər obyektiv varlığı səs düzümü ilə canlandırmaq vasitəsidir. Səs-söz

musiqisi, onun məna sanbalı ilə estetik təsirə bağlılığı şeirə əbədiyaşarlıq verir.

Müəllif müxtəlif semantik-məna dairəsinə daxil olan sözlərin yanaşı işlədilməsi və onları məcazlaşdırma yolu ilə həmcinslik yaratmağında iştirak edən bədii təxəyyülün orijinallığını da nəzərdən qaçırmır. Semantik cəhətdən uzaq olan, lakin obrazlı-məcəzi məna dairəsində eyniləşdirilən leksik vahidlərin obraz yaratma prosesinin mürəkkəbliyi, R.Rzanın klassiklərdən əxs etdiyi bu üslubi əməliyyata fəal müdaxiləsi, şairin doğma sözlərə, ənənəvi təsvir üsullarına vurğunluğu da ifadə olunur və xüsusi olaraq qeyd edilir ki, istedadın orijinallığı olan yerdə dilin ümumi qaydaları çərçivəsindən kənara çıxmaq təbii haldır və bu faktın özü fərdi yaradıcılıq məhsulunun meydana çıxması üçün çox önəmlidir. Fərqləndirici bir cəhətdir ki, R.Rza ən mühüm ictimai məsələləri, dərin fikir və hissləri imkan daxilində yığcam, lakonik və ekspressiv ifadə etməyə çalışır. Fikir üfəqləri genişləndikcə, məzmun dərinləşdikcə dil vahidləri də orijinal cizgilərə yiyələnir, R.Rzanın şeirinin formaca bədii imkanlarına və vasitələrinə görə yeni dəyərlər qazanır. Bu mənada şeirimizin böyük ənənələrinə bağlı olan bir sıra sintaktik ifadə qaydalarının, məsələn, əlavələrin yeni çalarlarla bədii mətnə daxil edilməsi bunu deməyə imkan verir ki, şeir dilinin estetik prinsipləri klassik və müasir poeziyanın sağlam milli əsasları üzərində yüksəlir. Əlavələr şairin novator-poetik amillərdən qidalanma üsulunun yeniliyini nümayiş etdirir. M.Adilovun istinad etdiyi şeir fraqmentləri söyləməyə əsas verir ki, əlavələr R.Rzanın şeir yaradıcılığında olduqca önəmli dəqiqləşdirmə, aydınlaşdırma, konkretləşdirmə və ən nəhayət, əyaniləşdirmə vasitəsidir. Sadalanan əlamətlər əlavələrin şeir dilində yaratdığı bədii keyfiyyətləri tam əhatə edə bilmir. Əlavə eyni zamanda şeir üçün olduqca mühüm dəyər olan bədii intonasiyaya xüsusi effekt verir, yığcamlığın təminatçısı olur.

M.Adilovun müşahidələrinə görə, poeziyanın dil problemlərinin cövhəri ondan ibarətdir ki, gərək şeir müəllifi onu

formalaşdırıran, münasib biçimlərə salan dilin hər incəliklərini bilsin, əlinə qələm alıb şeir yaradıcılığına səy göstərəndə onun məsuliyyətini varlığı ilə duyub janrın bütün estetik mahiyyətinə, dilin xüsusi roluna dərinlən vəqif olub yaradıcılığa girişsin. Burada şeiri formalaşdırıran hər bir atribut olduqca önəmlidir. Biz bunu R.Rza şeirində qafiyə məsələsinə həsr olunmuş səhifələrdə dərinlən duyuruq. Müəllif göstərir ki, qafiyə seçilməsində R.Rza xüsusi poetik fəhm sahibi olması ilə fərqlənir. Odur ki, bəzən qafiyəsizliyi R.Rza şeirinə irad tutanlara cavab olaraq bildirir ki, "...orijinal, yeni qafiyələr axtarır-tapmaqda, onları çox təbii işlətməkdə R.Rza birincilər sırasındadır" (12, 108). Bununla belə görkəmli şairin qafiyəpərdazlığa sənətkarlıqla heç bir əlaqəsi olmayan fakt kimi münasibət bildirməsini təqdir etmiş və əsaslandırmışdır ki, "şeyrdə qafiyə lazımdır, olmalıdır, lakin həlledici deyildir" (12, 108). Sənətkarlıq hünərindən uzaq, dönə-dönə deyilmiş, çeynənmiş və şit qafiyələr şeyrə heç bir yeni keyfiyyət aşılama bilmir. Şeiri "qafiyə əsarəti"ndən xilas etməyin özü də, əslində poetik istedadın təzahür etdirmə vasitəsidir. Bu münasibətlə M.Adilov belə bir faktı xatırlatmağı da unutmamışdır ki, şeyrdə qafiyəni həlledici əlamət sayanlar, şeiri qafiyədən asılı hesab edənlər H.Zərdabi, Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə kimi görkəmli şəxsiyyətlər tərəfindən istehza ilə qarşılanmışlar. Digər bir danılmaz fakt da ondan ibarətdir ki, qafiyəsiz şeir tarixən də olmuş və onun xarakterik nümunələrinə monumental "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanından tutmuş dahi söz ustası M.Ə.Sabirin yaradıcılığında da təsadüf edilir. Məhz bu faktlara söykənən M.Adilov "...şeyrdə qafiyə əsas deyil. əlavə, köməkçi vasitədir. Həmişə şeirimizdə qafiyə xatirinə dil, söz əziyyət çəkmişdir. Başqa sözlə, şeirin formasına onun materialı tabe tutulmuşdur" (12, 109) deyərək ilk növbədə qafiyədən kor-koranə asılı qalmağın fəsadlarını nəzərdə tutur. "Sərbəst vəzn" yoxdur, şeirin sərbəst şəkildə yazılışı var" (12, 109) qənaətini müəllif canlı danışq dilinin qafiyəsiz, yaxud seyrək qafiyəli şeyrdə

intonasiyanın, ritm və ahəngin aparıcı mövqe qazanması ilə əlaqələndirir. Bu cəhət də unudulmur ki, qafiyəsiz şeir yaradıcılığında klassik Azərbaycan şeir ənənələri, dünya poeziyasının zəngin təcrübəsi faydalanma qaynağı olmuş, sərbəst vəzn şeyrə danışq tonu, sadəlik, canlılıq, obrazlıq, ekspressivlik kimi keyfiyyətlərin zənginləşməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Ən önəmli cəhət isə orasındadır ki, qafiyəsiz misraların ritmi, sərbəst şeir ahəngi qondarma təəssüratı yaratmır, çünki onlar da ana dilinin doğma intonasiya zənginliklərinə əsaslanır, onun şeiriyyətdən, akustik imkanlarından nəşət edir. Onun poetik vurğusundan, ritm əlvanlığından güc-qüvvət alır. Deməli, "dilin ritmi, ahəngi, sözlərin vurğusu, intonasiya R.Rza şeirinin əsasıdır, bel sütünudur" (12, 111). Maraqlıdır ki, şeirin qafiyəsizliklə bağlı probleminə M.Adilov ilk növbədə poeziyanın bədii dil və sənətkarlıq cəhətlərinə diqqət çəkir, bütün hallarda o, forma, vəzn problemini bədii dil problemindən təcrid etmir, əksinə, göstərməyə çalışır ki, müasir poeziyada sərbəst vəzn də daxil olmaqla ən mühüm yaradıcılıq problemlərinin biri də məzmun-ideya və bədii dil arasında harmonik vəhdətə nail olmaqdır.

M.Adilovun "Hüseyn Cavidin bədii dili və dram sənətkarlığı" məqaləsində sənətkarlıq məsələlərinə aid çox mühüm məsələlərdən tutmuş bədii dilin, o cümlədən də şeir üslubunun bir sıra nəzəri və təcrübi problemləri ilə qarşılaşırıq. Məqalədə H.Cavid üslubunun özünəməxsus cəhətlərinin, onun spesifik sözləşmə tərzinin təhlili fonunda milli şeir dilinin dahi şairin poetik təcrübəsində özünü göstərən və şeir tariximizdə yeni hadisə kimi dəyərləndirilən bəzi keyfiyyətlər aşkarlanır, təbii nitqin şeyrə gətirilmə faktları xüsusilə fərqləndirilir. Müəllif, H.Cavid şeir dilinin zənginliyini həm onun lüğət tərkibinin genişliyində, ehtiva dairəsinin tutumunda, həm də sintaksisinin çevikliyində görür.

Linqvist alim şeir dilinin müxtəlif tərəflərinə toxunmuş və H.Cavid üslubunun diqqət çəkən detalları təfərrüatı ilə şərh etmişdir. Bununla belə əksər mülahizələr təkcə H.Cavid yara-

dıcılığına aid fikirlərlə məhdudlaşmayıb dərin elmi-nəzəri ümumiləşdirmələr də aparılmışdır ki, burada da filologiyamız, xüsusən dilçiliyimiz, poetik dil mədəniyyətimiz üçün çox əhəmiyyətli fikir və mülahizələr vardır.

Beləliklə, M.Adilov H.Cavidin şeir dili haqqında bir çox cəhətdən orijinal və obyektiv müddəalarla çıxış edir. müəllifin heç bir etiraz doğurmayan aşağıdakı fikirləri ilə tam həmrəy olmaq mümkündür ki, "Azərbaycan ədəbiyyatında prozaik şeirin ən görkəmli nümayəndəsi və banisi H.Caviddir" (12, 13), "Ədəbiyyat tariximizdə ilk dəfə H.Cavidin əsərlərində avtologiya üslubunda yazıya təsadüf olunur" (12, 12). "Ədəbi-bədii dilimizin tarixi faktı kimi seqmentasiya hadisəsi və ya seqment cümlələrin işlədilməsi H.Cavid irsi ilə əlaqələndirilməlidir" (12, 42). "Bədii dildə ümumiləşdirmə baxımından H.Cavidin irsi bütün ədəbiyyatımızda fərqlənir" (12, 17) və s. Şairin dil və üslub xüsusiyyətlərindəki yeniliklərə diqqət yetirən müəllifin müşahidə obyektini əsasən aşağıdakı problemlər olmuşdur. Anjambeman poetik üslubunun şeiri yeknəsəq ritmdən xilas etməsinin formal-poetik tələblərdən asılılığı, ritmi tənzimləmə vasitələrinin əsas komponentləri poetik baxımdan təhlil etməyə təşəbbüs göstərmişdir. Müəllif bu nəticəyə gəlir ki, anjambemandan uğurlu istifadədə əsas səbəb dilin inersiyasını qırmaqdır. Bədii nitqdə tərəvətə nail olmağın, intonasiya sərbəstliyinin səbəbi də bir çox cəhətdən bununla bağlıdır. Belə ki, orijinal poetik səslənmənin misradaxili bölgünü üstələməsi ilə kəmiyyət vahidləri keyfiyyət vahidlərinə keçir. Müəllif intonasiya çalarlarına görə Azərbaycan şeirini mahnı-şeir və ritorik-şeir qruplarına təsnif edib musiqili, yaxud da məntiqi intonasiyanın vəznə bağlı işlənmə nisbətini müəyyənləşdirməklə bərabər dil vahidlərinin quruluşunun da intonasiyadan asılılığı prinsiplərini şair təfəkkürünün aşkara çıxarılması mövqeyindən qiymətləndirmişdir.

M.Adilov H.Cavid üslubunun təbiiliyində xüsusi əlamət kimi şeir dilinin orijinallığını və ifadə özünəməxsusluğunu qabarıq

şəkildə önə çəkir, gözəl bədii formada yazılmış şeirlərindən xarakterik nümunələr verir və belə hesab edir ki, ulu sənətkarın poetik dilinin vacib ünsürü kimi ifadədə yığcamlığının fikir genişliyinə rəvac verməsi ən başlıca məziyyətdir. Bu, poeziyanın ədəbi ehtiyacı və son məqsədidir. H.Cavidin poetik sözünün ləyaqət ölçüsü də məhz bu keyfiyyətlərdən vüsət alır. Həssas tədqiqçi duyğusu ilə M.Adilov H.Cavidin bəzən polemikaya səbəb olmuş dili məsələsinə münasibətdə obyektivliyə və yeniliyə əməl edərək problemi geniş ədəbi-tarixi zəmində qoyur. H.Cavidin şeir dilinin təkamülü şairin yaradıcılıq dövründəki ədəbi prosesin hərəkət istiqamətləri, ədəbi-bədii dilin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı formada götürür və təbiidir ki, şairin dilinə təsir göstərən, onu qidalandıran əsas qaynaqları da göstərməyi lazım bilir. XX əsrin 30-cu illərində M.Rzaquluzadə H.Cavidin dili haqqında "onun bütün əsərləri... qarmaqarışıq osmanlılaşmış azəri, yaxud azəriləmiş osmanlı dilinin bir nümunəsidir" (201, 58) fikrinin əksinə olaraq, M.Adilov olduqca tutarlı dil faktları ilə belə bir həqiqəti aşkarlayır ki, "H.Cavidin dili xalq dilinin köklərinə bağlıdır".

M.Adilov məqaləsində H.Cavid üslubunda daha qabarıq görünən poetik vasitələrin müxtəlif və rəngarəng nümunələri üzərində dayanır. Şəxs əvəzliliklərinin təkrarlanması ilə bağlı üslubi keyfiyyət, oksümoronda sözün leksik birləşmə qabiliyyəti, müxtəlif nitq şəraitində sözlərin assosiativ əlaqələr zəminində semantiki kontaminasiyaya (antonimləşməyə) uğraması, "hər" əvəzliyinin anafirik təkrarının yaratdığı bədii siqlət, cəm şəkilçisindən uğurlu istifadənin üslubi əhəmiyyəti, sözlərin məcazi-rəmzi mənasına üstünlük verilməsinin poetik tələblərlə bağlılığı və s. H.Cavidin poetik irsində oynadığı tutarlı rol, obrazlı səciyyəsi açıılır.

"Cavidin əsərlərində hazır xalq ifadələrindən-atalar sözü və məsəllərdən, frazeoloji birləşmələrdən demək olar ki, istifadə olunmamışdır. Bu faktı necə izah etməli?" (12, 45) sualı

sözişlətmə üsulu, dildən istifadə məharəti, sənətkarlıq, yaradıcılıq qabiliyyəti ilə əlaqələndirilərək cavablandırılır. Xalq ifadələrindən yararlanmada aktuallaşma meyli, müəllifin fikrincə, ona görə güclüdür ki, şair üçün xalq ifadələri qəliblərinə uyğun hikmətamiz səciyyəvi sentensiyalar yaratmaq daha önəmli yaradıcılıq vasitəsidir. Odur ki, yeni fərdi-poetik ifadələr H.Cavidin şeir dilində üstünlük təşkil edir və onlar şairin sənətkarlıq prinsiplərinə, poetik üslubuna uyğun gəlir.

"Ustad Şəhriyarın şeir sənətinin sirləri soragında" məqaləsi "Azərbaycan dilinə şairanə dil deyirlər" cümləsi ilə başlanır. Sonra bunun birtərəfli fikir olması, naqisliyi açıqlanır və belə bir ümumiləşdirici qənaət hasil edir ki, istənilən dilin şairanəliyi həmin dilin poetik qüdrətini nümayiş etdirməyə qadir olan söz sənətkarlarından, onların istedad dərəcəsindən asılıdır. Dilin nominativ-kommunikativ funksiyası ilə yanaşı onun poetikliyini, şairanəlik məziyyətini təmin edən amillərin bir qismi sadalanır və ilk olaraq alliterasiya, onun dünya ədəbi təcrübəsində işlənmə miqyası və rolu nisbətən əhatəli şəkildə diqqətə çatdırılır. Dünya ədəbiyyatının Ə.Firdovsi, V.Şekspir, A.S.Puşkin, M.Y.Lermontov kimi azman nümayəndələrinin yaradıcılığında alliterasiya bolluğunun sirlərini, keçən əsrin rus poeziyasında, xüsusən S.Yesenin, V.Mayakovski, Y.Yevtuxenko, R.Rojdestvenski və başqalarının şeir dilinin zənginləşməsində, ahəngdarlığının keyfiyyət artımında bu üslubi vasitənin daxili imkan və potensialını xatırladan müəllif belə hesab edir ki, "alliterasiya hadisəsi yaranışından poeziyaya bağlı olmuş və onunla birlikdə inkişaf etmişdir" (12, 156). Azərbaycan dili də daxil olmaqla iltisafı dillərdə şeirə qafiyənin gəlməsindən əvvəl qafiyənin musiqi və ahəngdarlıq yaratma vəzifəsini alliterasiyanın yerinə yetirməsi də bu hadisənin (alliterasiyanın) şairanəlik yaratma sirləri, xassəsi ilə bilavasitə bağlı olması fikrini irəli sürür və onun xalq ədəbiyyatımıza, Nəsimi, Füzuli, Aşıq Ələsgər kimi bədii söz nəhənglərinin bənzərsiz misralarına bəxş etdiyi milsilsiz səs

gözəlliyini, akustik sanbal əmələ gətirməkdəki mövqeyini qeyd edəndən sonra M.Adilov "Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında alliterasiyalı şeir müəllifi kimi şanlı-şöhrətli şairimiz Şəhriyarın müstəsna xidməti qeyd olunmalıdır" (12, 158) fikrinin təfərrüatına keçir və tipik misallara, nümunələrin ümumnəzəri şərhinə əsaslanaraq onu Şəhriyar sənətinin başlıca keyfiyyəti tərkibində xarakterizə edir.

M.Adilov başqa dillərin tədqiqatçılarına istinadən belə bir mülahizəni yada salır ki, guya dildə mövcud olan səslərin hamısı yox, ancaq qrup təşkil edən bəzi səslərin alliterasiyalı düzümləri bədii effektə malikdir. Şəhriyarın şeirlərində bütün fonemlərin alliterasiyasının mövcudluğunu müəyyənləşdirməklə müəllif bu qənaətin üstündə möhkəm dayanır ki, Azərbaycan dilində istisnasız olaraq bütün səslərin alliterasiyasında gözəl səslənmə keyfiyyəti və poetik mənə vardır. Bunun nə dərəcədə uğurlu alınması isə yalnız mühüm bir prinsipə bağlıdır: sözün səs tərkibi onun fikir tutumu ilə üzvi surətdə əlaqələnməli, uyğunlaşmalı və bir-birini tamamlamalıdır. Deməli, "Əsas məsələ materialda deyil, bu materialdan istifadə edən sənətkardadır" (12, 158). Şəhriyarın bir sənətkar kimi səs uyarlığına həssas münasibəti və bu sahədəki heyranəmiz qələm təcrübəsi alliterasiyalı şeirə, onun yeni çalarla, yeni incə nüanslarla zənginləşməsinin səciyyəvi təzahürlərindəndir. Alliterasiyalaşan vahidlərin kəmiyyət həddi və ondan maksimum dərəcədə faydalanma, eyni, yaxud da yaxın məxrəcli səslərin misralarda sözlərin say nisbətinə müvafiq yerləşdirilməsi ümumilikdə şairin qələmində diqqətçəkən tutumluluq qazanmışdır. Şəhriyarın yaradıcılıq təcrübəsindən çıxış edərək M.Adilov misralarda söz tutumunun kəmiyyət və keyfiyyətcə fərqlənən əlamətləri, misra təşkilində iştirak edən azhecalı sözlərin - ana dilinə məxsus leksik vahidlərin sayca üstünlüyündən doğan semantik konkretliyi mühüm şairanəlik məziyyəti hesab edir. Şəhriyarın şeir dilində sözlərin mənə dəqiqliyi və koloritlik meyarları müəyyənləşdirilərkən müəllifin

təhlilində estetik və elmi təfəkkür bir-birini tamamlayır. Onu ritmik ölçülərdə, nitq ahəngdarlığına səbəb olan xarici alliterasiya - sözlərin ilk səsinin təkrarında, yaxud daxili alliterasiya - sözdaxili səslərin təkrarlanmasında daha çox dil faktlarının daxili məzmunu, faktlarda təzahür edən poetik mənə maraqlandırır, forma qəliblərinin mənə tutumunu tamamlaması cəlb edir. Şəhriyarın alliterasiyalasdırma məharətinə bu baxımdan yanaşır. Misra daxilində ardıcıl gələn eynicinsli səs, beytin bütünlükdə eyni fonemin ahəngdarlığı üstündə köklənməsi, eyni və yaxın məxrəcli səslərin işlənmə tezliyi, alliterasiya axtarıcılığının uğurlu nəticələri və s. qiymətləndirilərkən sənətkarlıq prinsipi əsas götürülmüşdür və belə qənaət hasil etmişdir ki, Şəhriyarın sənətkarlıq məharəti nəticəsində səs təkrarlanmasında süniliyə yer qalmır, təbii səslənmə məzmun siqləti ilə qovuşur, onun şeirlərində vəzn və qafiyyə xatirinə alliterasiya səciyyəli səs uyğunluqları tapmaq mümkün deyil. Belə olduğu üçündür ki, Şəhriyarda alliterasiya axtarışı, qafiyyə axtarışında olduğu kimi, əksər hallarda gözlənilməz tərəvətli ifadələrin yaxınlaşması, yeni və orijinal deyim formalarının meydana çıxması ilə sonuclanır. Alliterasiya uğurlu poetik ifadələrin bədii mətnə daxil olma səbəbi kimi stimül rolunu oynayır.

M.Adilov assonansın, həm saitın, həm də samitin həmcinsləşdirilməsini, sözün bir hissəsinin eyni misra daxilində başqa leksik-semantik mənə çalarlarında işlədilməsini, omonimlikdən faydalanmanı misralarına diplosis üsulu ilə cəmlənməni və s. Şəhriyar şeiri üçün fərqləndirici əlamət, səciyyəvi cəhət kimi nəzərdən keçirir, xalq şeirini, klassik poeziyamızı bu cür sözləşmə üsulunun qaynağı sayır, təhlilini verdiyi bu sənətkarlıq faktlarını həmin qaynaqların davamı və inkişafı kimi xarakterizə edir.

Şəhriyar poeziyasının başlıca məziyyəti kimi, dil sadəliyi, həm də istedad orijinallığından qaynaqlanan sadəlik üzərində estetik dəyərlər kəsb etməsi, fonetik və morfoloji dialektizmlərin də bu

sadəliyə arxalanması ilk növbədə xalq məişəti və xalq təfəkkür tərzinə bağlılıqla əlaqələndirilir. Şeirinin leksik zənginliyi, lüğət tərkibinin milli həyat təzi ilə əlaqəsi baxımından təhlili - M.Adilovun əsas tədqiqat istiqamətlərindəndir. Bu istiqamət müəllifə şeirlərin dil materialının genişliyi ilə bəhəm mənə gözəlliyini, indiyə qədər heç bir söz ustası tərəfindən işlədilməmiş, hətta lüğətlərə belə düşməmiş söz və ifadələrin poetik deyim rənglərini, aforistik ifadələrindəki ümumiləşdirmə qüdrətini, lirik tərənnüm və hissi təsir gücünü, bədii obrazlı ümumiləşdirmə üsullarını müfəssəl və ətraflı göstərmək imkanı vermişdir. Bunun birbaşa nəticəsidir ki, canlı danışiq ünsürlərinin şeirə güclü axını və obraz yaratmaqda fəal və aparıcı olması faktı əsaslandırılmışdır. Müəllif yazırdı: "İlk dəfə Şəhriyar şeirində sözlərin gizli qalmış xəlqi mənaları aktuallaşır, ilk dəfə burada xalq dilinə məxsus frazeologizmlər özünə geniş yer tapır, külli miqdarda yeni sözlər, həm də ümumiyyətlə, yazıdı ədəbi-bədii dilimizdə əks olunmayan sözlər işlənir" (12, 170).

Şeirin obrazlı dayaqları - metafora, perifrəz, epitet, rəmz və digər məcazi sözlər də müəllifin Şəhriyarın dil sənətkarlığı ilə bağlı tədqiqat dairəsinə daxildir. Sözün məcazlaşaraq öz leksik-semantik mənə hədudlarını, üslubi rəngini dəyişərək dərin obraz yaratma imkanlarına və imtiyazlara sahib olması barədə də maraqlı fikirlərlə tanış oluruq. Müəllif konkret şer materiallarının bədii-estetik incələmələri fonunda dilin daxili ehtiyat qüvvələrinə vafiq olmağın, onu böyük cəsarətlə şeirə gətirməyin, yeri gəldikcə ədəbi dil sərhədlərindən kənara çıxmağın - bir sözlə, dilə şüurlu sənətkar münasibətinin əsas aspektlərini açmağın sirlərini göstərmiş və yaradıcılıq prosesində şair tərəfindən formalaşdırılan məcazi birləşmələrə üstünlük verərək bu bədii dil məziyyətinə şairin sənətkarlıq qüdrəti və fəziləti kimi dəyər vermişdir. Bu problemlərə M.Adilov V.Mərdanovla şərikli müəllifi olduğu "Uşaq və şeir" kitabında da toxunmuşdur. Azərbaycan uşaq şeirinin forma və dil xüsusiyyətlərinə, üslubuna aid mülahizələri

konkret faktlara - uşaq şeirlərini seçmə şeir materiallarına söykənir. Uşaq şeirin başlıca forma əlamətləri, üslubi əlamətləri araşdırılıb üzə çıxarılır: "Söz və forma" adlı birinci hissədə ritm, qafiyyə, sadalanma, alliterasiya məsələlərinin dərin elmi ümumiləşdirmə yolu ilə geniş izahı verilmişdir. Diqqət çəkən cəhət odur ki, dil faktları, şeirin strukturu və onun təşkilindəki bütün detallar geniş estetik zəmində qoyulur. Ritm, qafiyyə, sadalama və səs təkrarlarının bədii-estetik vüsətini müəllif diqqətdən kənarda qoymur, onun üslubi imkanlarına ciddi fikir verir. Vokativ sözlər, nidalar, təqlidi sözlər, uşaq sözləri də bu baxımdan xarakterizə edilmiş, uşaq təfəkkür tərzinə uyğun bədii təsvir və ifadə vasitələrinin estetik mahiyyəti, obrazlı xüsusiyyəti spesifik əlamətləri ilə fərqləndirilmişdir. Müəlliflər təkrarlar, qoşa sözlər, sözdüzəltmə vasitələri, dialektizmlər kimi bədii təsvir vasitələrinin qrammatik xüsusiyyətləri ilə üslubi keyfiyyətləri müvazi şəkildə götürüb təsirli nitq yaradıcılığındakı rolunu qabarıq formada göstərirlər. Uşaq şeirlərinin dil məziyyətləri sırasında mühüm yer tutan çoxmənalılıq, omonimlik, müxtəlif qrammatik mənalı söz qrupları, onların obrazlılıq və bədiilik yaratma üsulları, frazeoloji birləşmələrin poetik imkanları, onomastik vahidlərin, məcazların, xüsusilə metafora, sineqdoxa, təşbeh və epitetlərin zəngin linqvistik material olma faktları da müəlliflərin diqqətindən yayınmamışdır.

Cənubi Azərbaycanda bədii dil prosesləri, xüsusilə İran inqilabı dövründə inqilabi əhvali-ruhiyyəsinin dildəki əksi filologiyamızın diqqətini cəlb etmişdir. Dilin fəal və təsirli silaha çevrilməsində Cənubi Azərbaycandakı siyasi ab-havanın rolu, ədəbi dilin, o cümlədən də şeir dilinin yüksəlişinə təkan verən ictimai amillər elmi təhlil və poetik nümunələrə istinadən ifadə olunmuşdur. Görkəmli şairimiz N.Həsənzadənin ön sözdə "böyük tədqiqatın böyük başlanğıcı kimi ədəbi-bədii hadisə" tək səciyyələndirdiyi "Cənubi Azərbaycanda ədəbi-bədii dil: normalar, üslublar" (46, 3) monoqrafiyasında aparılan bu istiqamətdəki axtarışlar öz

aktuallığı ilə seçilir. Kitabın müəllifi Nizami Cəfərov Cənubda yaşayıb yaradan soydaşlarımızın bədii təfəkkür məhsullarının - bədii ədəbiyyatının dili ilə bağlı filoloji qaynaqları aşkarlayaraq buradakı dil proseslərini geniş sosial-siyasi reallıqlar zəminində misilsiz tarixi əhəmiyyətə malik hadisə səviyyəsində nəzərdən keçirir. "Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil norması heç zaman Şimali Azərbaycandakından keyfiyyətə fərqli olmamışdır" (46, 8) deyən müəllif ekstralingvistik və linqvistik faktorların nəticəsi olaraq, belə bir fikri geniş nəzəri kontekstdə əsaslandırır ki, şimal və cənubda özünü göstərən fərqlər funksional planda mövcuddur, o, milli ədəbi dilin tələbindən uzaqdır, dəqiq desək, ekstralingvistik amillərin, birinci növbədə, ictimai-siyasi mühitlə şərtlənən hadisədir. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, tarixi taleyi cənublu azərbaycanlılara dilinin təkamülünə imkan verməmiş, bu məhrumiyyətlər burada həm şeir, həm də nəsr dilində durğunluğa, arxaizm-dialektizm faktlarının işləklik miqyasının genişliyinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin görkəmli tədqiqatçısı prof.T.Hacıyevin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, "Cənubda yazanların dilində nəinki klassik ədəbi dil normasında, təkmilləşmə aparır, hətta bu əsnə məhəlləçilik elementlərinin doldurulması ilə xeyli zəiflədir. Artıq bu zaman cənub norması özü üçün istinadgah dialekt seçir, öz koynesi ilə fəaliyyət göstərir" (T.Hacıyev. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II c., səh.201). Bu mühakimələrin işığında N.Cəfərov Cənubi Azərbaycan ədəbi-bədiiliyinin müəyyənəddici əlamətlərini xüsusi dəqiqliklə müəyyənləşdirir, şeir üslubunun, onun ifadə ünsürlərinin bütün təfəsilatlarını aşkarlayır və göstərir ki, 1970-1980-ci illərdə Cənubi Azərbaycanda ədəbi-bədii dilin funksional imkanlarının genişlənməsi, onun nümunəvi söz sənəti səviyyəsinə yüksələn keyfiyyəti mürəkkəb sosial-ictimai proseslərin qanunauyğun törəməsidir, estetik zövqün müasirləşməsi, ədəbi-bədii təfəkkürün təkamülü də ictimai təbəddülatların yaratdığı zəmin üzərində yüksəlir.

Cənublu şairlərimizin şeir dilinə gəldikdə isə canlı danışq elementlərinin aparıcı mövqeyi, folklor deyim tərzinin üstünlüyü və məhəlli nitq ünsürlərinin - dialekt səviyyəsində linqvistik vahidlərinin fəallığı müəllifin müşahidə və müləhizələrinin əsasında dayanır. Belə deməyə əsas var ki, folklor dilinin improvizasiyasına, cənub ləhcəsinin şeir misralarında işlənmə sıxlığına sənət faktı mövqeyindən yanaşılır. Folklor ifadə tərzinin təsirinə məruz qalan şeir dili bədii ifadə mədəniyyəti haqda N.Cəfərovun fikirləri "Cənubi Azərbaycanda şeir dilinin xarakterini məhz improvizasiya elementlərinin bolluğu təşkil edir, -həm də bu, klassik tipdə improvizasiyadır" (46, 73) tezisləri ətrafında gözdən keçirilir. Şeir dilinin estetikləşməsi ilə ictimailəşmə meyllərinin dəyişmə nisbətinin sosial reallıqdan asılılığı, "coşdura-coşdura düşündürən, düşündürə-düşündürə mübarizəyə səsləyən dil"in (46, 89) ictimai məzmununu, siyasi kəsərini istiqamətləndirən elmi mühakimələr məntiqi dəlillərlə sübuta yetirilir.

Poetika elminin ümumi inkişafı bütün ədəbi növlər kimi, şeir poetikasının da prinsip və xüsusiyyətləri dövrün sənətkarlıq tələbləri səviyyəsində araşdırılmasında bir intensivlik duyulurdu. 1960-1980-ci illərə məxsus şeir təcrübəsi ətrafında mərkəzləşmiş bu təşəbbüslər Azərbaycan poeziyasını ya bütövlükdə, ümumiləşdirmələr şəklində təhlilə cəlb edir, ya da ayrı-ayrı söz sənətkarlarının üslubunu, poetik ovqatın nümunəvi ifadəsinə səbəb olan dil materiallarını sistemli formada alıb araşdırmağa səy göstərilmişdir. Linqvistik poetikanın, ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslığın 1960-1980-ci illərə aid bütün inkişaf pillələrində dil sənətkarlığına münasibət prinsiplial və aktual mövqedə dayanmışdır. Göstərilən zaman həddlərində bədii dil problemlərinə, o cümlədən də şeir dilinə həsr olunmuş elmi əsərlər məhz bu münasibətin ən bariz təzahürlərindəndir. Şeir poetikasının müxtəlif aspektlərinə həsr olunmuş əsərlərin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət göstəriciləri diqqətdən belə bir faktı

yayındırmır ki, filoloji tədqiqatlarda dilin estetik problemlərinin yeni mövqelərdən şərhə get-gedə canlanmış, üslubi təhlil dərin nəzəri əsaslar prizmasından nəzərdən keçirilmişdir. Bu, bir də onunla əlamətdardır ki, bədii yaradıcılıqda sözün estetik təbiətinə diqqət və bu istiqamətdə araşdırmalar təsadüfdən-təsadüfə meydana gəlməmiş, ardıcıl şəkil almışdır. Özü də şeir dilinin aktual problemləri geniş ədəbi-estetik zəmində qoyulur. Poeziyada dil materiallarının uğurlu işlədilməsi özünəməxsus poetik hadisə kimi götürülərək onun daxili, spesifik əlamətləri geniş ölçülər həddində təhlil etməyə təşəbbüs götərilir.

Bir hal da maraqlıdır ki, 1960-1980-ci illəri əhatə edən poetik yaradıcılıqda görünən orijinal inkişaf meylləri və novatorluq keyfiyyətləri poeziyanın dil və üslubuna da təsirsiz qalmırdı. Bunun üçün də dil sənətkarlığı geniş filoloji vüsət alırdı ki, bu da dilçilik, ədəbi-tənqid və ədəbiyyatşünaslıq aləminə gələn yeni nəsl nümayəndələrinin yaradıcılıq obyektinə çevrilirdi. Dövrün ədəbi faktları, sözün obrazlı toxumasındakı orijinallıqlar, yeni üslubi meyllər müasir mövqedən qiymətləndirildi. Dil problemlərinin hərtərəfli təhlili və müxtəlif yönümdən dəyərləndirilməsi intensivləşdikcə məsələyə münasibət yeniliyi də diqqət artırılırdı. Əlbəttə, bu sahədə bütün tələblər tam və bütöv şəkildə ehtiva olunmasa da, linqvistik poetika ilə bağlı nəzərə çarpan irəliləyişlər baş vermişdir.

Müasir dilçiliyimizdə poetik dil və onun bədii ünsürlərinin mürəkkəb təkamül prosesi, şeir dilinin ifadə əlvanlığı və təmayülü, poeziyamızda dil və üslub mənzərəsi və onun müxtəlif nəsilələrindən olan nümayəndələrinin yaradıcılığındakı təzahür formaları haqqında fikir və müləhizələri ilə diqqəti cəlb edən tədqiqatçılar içərisində K.Vəliyev, K.Abdullayev, S.Abdullayev və s. xüsusi qeyd etmək lazımdır. Göstərilən problemləri, şeir dilindəki üslubi meylləri öz əsərlərində qabarıq təmsil edən Kamil Vəliyevin "Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi" (1981), "Dastan poetikası" (1984), "Sözün sehi" (1986) kitablarında şeir dilinin

spesifik cəhətləri barədə yeni məzmununda söhbət gedir. Azərbaycan şeir dili inkişafının bəzi sinxronik və dioxronik səpkilləri üzərində ayrıca dayanılır. Bu cəhətdən "Dastan poetikası" monoqrafiyasına daxil edilmiş "Folklor və müasir ədəbi proses", "Folklor gücündə şeir sorağında" məqalələri xüsusi qeyd edilməlidir. Bədii dilin strukturu və sisteminin təhlili fonunda müəllif belə bir hökmü əsaslandırmağa xüsusi səy göstərir ki, "Bədii sözün həqiqəti dilin həqiqətidir, bədii əsərin sirri - dilin sirridir. Bu mənada bədii dilin yaddaşının ilk əvvəllərinə getdikcə dil sisteminin qanunauyğunluqları ilə, xalqın təfəkkür tərzinə uyğun poetik mənzərə yaradan dil sistemi ilə rastlaşırıq (208, 37).

Tarixi baxımdan Azərbaycan şeirinin inkişaf mənzərəsi poetik təkamülü və mərhələləri ilə bağlı götürülüb təhlil edərkən müəllif dil materiallarının bədii mətnə oynadığı rola düzgün elmi mövqedən yanaşır və haqlı olaraq israr edir ki, "Dil bədii əsərin elə bir komponentidir ki, ona ayrıca qiymət vermək, əlahiddə götürüb dəyərləndirmək çətindir. Bədii əsərin bütövlüyü içərisində bədii dilin funksiyası, estetikası, poetikası ortaya çıxır. Bu bütöv sistemin bütün tərəfləri ilə birgə yaşayan, fəaliyyət göstərən dil yalnız və yalnız o zaman gözəldir, böyükdür ki, bədii əsər bütövlükdə gözəldir, böyükdür. Məhz bu mənada biz "yaxşı bədii əsərin yaxşı dili ola bilər" aksiomunu qəbul edirik, bədii gücü, xarakterləri, həyatda bağlılığı poetik sistemi mükəmməl olan bədii əsərin dili zəif ola bilməz; spesifik ənənəvi və ya novator ola bilər" (208, 173). Poetik dil haqqındakı bu fikirlər olduqca müasir səslənir. Forma kamilliyindən danışanda məsələ geniş planda götürülür, problemin fonu genişləndirilir. Doğrudan da, poetik linqvistikanın bir sıra mühüm cəhətlərinə bəzi hallarda az əhəmiyyət verilir. Bu məsələlər sırasında bədii üslubun tədqiqi, xüsusilə şeir dilinin, bədii mətnin digər estetik kateqoriyaları, mühüm komponentləri ilə öyrənilməsi xüsusi olaraq qeyd edilməlidir, belə ki, şeirin estetik kamilliyi və bütövlüyü onun

bütün komponentlərinin vəhdətində, bir-birini tamamlamasındadır.

Ümumiyyətlə, 1960-1980-ci illərin şeirində bədii dilin mahiyyəti, poetik formaya daxil olan bütün elementlərinin dialektik münasibətlərinə dair mülahizələrini K.Vəliyev bədii düşüncə novatorluğunun, üslubi axtarışlarının xarakteri özünə-məxsuluğu yetkinliyi fonunda, bədiiiliyin meyarları çərçivəsində dəyərləndirir; fikirləri canlı və mürəkkəb ədəbi proseslə sıx əlaqə şəraitində oxucuya çatdırır. Müəllif belə hesab edir ki, ümumxalq danışığı dilinin zənginliyi, rəngarəngliyi öz əksini şeir dilində daha çox, daha cıllanmış formalarda tapır. Canlı dilin gözəlliyi, musiqisi, poetik mənzərəsi daha çox şeir mətnində özünü təcəssüm etdirir. Məhz bunun üçündür ki, müəllif şeir dili məsələsinə yeni ədəbiyyatımızın zəngin təcrübəsi, şeirimizin diqqətçəkən nümunələri, öz dəsti-xətti ilə seçilən şairlərimizin bütövlükdə yaradıcılığı fonunda baxır. Şeir yaradıcılığının başlıca cəhəti, sənət ölçülərinin əsas məziyyəti kimi dili yeni məzmunun tərəvətli ifadə vasitələri ilə canlandırmaq imkanları ilə xarakterizə edib ona incə estetik prinsiplərlə yanaşır. Azərbaycan şeirinin dilinə geniş vüsət verən və onu sənətkarlıq cəhətdən kefiyyətə yeni mərhələyə qaldıran 1960-1970-ci illərdə gedən dil proseslərinə xüsusi yer verir, dövrün poetik dil mədəniyyətindən, bədii sözün siqlətindən və sehrindən geniş söz açır. 60-cı illərdə dəbə düşən fikir poeziyası termininin mahiyyətini açıqlayan müəllif həmin dövr şeir dilinin xarakterik xüsusiyyətlərindən danışır... İndiki şeirdə sakit poeziyanın sakit sözü, etibarlı, ağıllı metaforası, lirik qəhrəmanın mövqeyini dəyişir, lirik qəhrəmanın pafosunu sadə, ibrətli ifadə əvəz edib, müəyyən mənada uzun-uzadı təsviri inandırıcı, yığcam təsvir, təhkiyə əvəzləyib" (208, 197) deyən müəllif məqalələrində bu məsələyə nəzər salır və 1960-1980-ci illərdə yaranan konkret şeir nümunələri əsasında sözün qazandığı bədii təsir gücünü göstərir. O, ümumxalq danışığı dilini poeziya dili üçün əsas qaynaq hesab edir, xüsusilə şeirdə

daxili semantikaya, məzmunu meylin gücləndiyi bir zamanda folklor deyim tərzinin yeni çalarlarla şeir dilinə vüsətli formalarda qayıdışı nəzərə çatdırılır və göstərilir ki, "Poetik dilin zənginləşməsində folklor nəfəsi ciddi rol oynadı: ağır yazı tərzindən, yorucu təhkiyədən sonra bu sayaq yüngül, oynaq yazı tərz, təngnəfəsliyi qismən aradan qaldırdı, nəsr və şeir dilimizə qıvrıqlıq, dinamiklik gəldi... 60-70-ci illər ədəbiyyatımızın uğurlarında folklor "qayıdışın" (208-160-161) daha tutumlu ifadə formalar axtarmaq yolu ilə irəliləməkdə əhəmiyyətli rol oynadı. Odur ki, "60-70-ci illər Azərbaycan poeziyasında klassik folklor ənənələrinə yeni dönüş oldu" (208, 185) ki, bu illər "N.Hikmətin çox böyük poeziya dünyası folklor aləmini yeni xallarla dindirdi", R.Rza "folklor notlarını yeni biçimdə qurdu... folklorun doğma səsi ilə müasir dünyanın yeni nəğmələrini yaratdı", Ə.Cəmil, B.Vahabzadə, Qabil, H.Arif, M.Araz, Ə.Kürçaylı, C.Novruz və başqa şairlərin yaradıcılığına folklor ladları xüsusi tərəvət gətirdi, Azərbaycan şeirinin yeni nəsbində poetik ovqatın təzələnməsində xalq sözü, folklor deyim ənənələrinin vüsətlənməsi bədii dil ustalığının yüksəlməsi ilə müşayiət olundu.

K.Vəliyev xüsusilə Ə.Kərim, F.Sadiq, F.Qoca, V.Səmədoğlu, Ə.Salahzadə, I.Ismayılzadə, R.Rövşən, V.Cəbrayılzadə, E.Baxış, N.Kəsəmənli, Ç.Əlioğlu, C.Yusifov, V.Bəhmənli kimi şairlərin bədii fəaliyyətində özünü göstərən yeni poetik iqlimin təşəkkülündə folklor poetikasının rolunu açıb göstərmişdir. Bununla da o, xəmiri sadəlik və müdriklikdən yığılmış folklor deyim formalarının bədii imkanlarının tükənməzliyini təsdiq edir. Müəllif adları çəkilən söz ustalarının şeirlərinə səpələnmiş folklor işığının, yaxud da, "folklor söz düzümünün zahiri ahəngindən daha çox daxili aləminin musiqisi"ndəki təcəssümünü estetik uğur kimi etiraf etməklə yanaşı, folklor üslubuna məxsus elementlərin şeir dilinin poetik detallarına çevrilməsi prosesinin mürəkkəbliyini də nəzərdən qaçırmır, bu prosesdə qələm sahibinin folklor köklənməsinin, xalq danışığı dilinin poetik semantikasına

vişələnmənin fəal rolunu, əhəmiyyətini də xatırladır. Xalq bədii təfəkküründən, zəngin poetik təcrübəsindən əxz edilən nağıl intonasiası, bayatı ştrixləri təqdir olunduğu kimi, şairlərin imkan səviyyəsindən aşağı duran, müəyyən dərəcədə müəmmalı, dumanlı olan istifadə üsulları və bundan irəli gələn qüsurlar narahatlıqla qarşılanır. Doğru olaraq qeyd edilir ki, şifahi xalq ədəbiyyatından qaynaqlanan dil materialı o zaman obraza çevrilə bilər ki, onlar şeirin qanına, canına hopsun, ifadəli bədii boyalarla, təsirli mündəricə ilə forma ahənginə uyğunlaşsın.

K.Vəliyev şeir dilinin ən canlı və aktual məsələlərini Azərbaycan şeirinin M.Füzuli, Aşıq Ələsgər, S.Vurğun, M.Şəhriyar, R.Rza kimi nümayəndələrinin yaradıcılığı timsalında nəzərdən keçirir. Onun "Sözün sehiri" kitabındakı məqalələrin bəzi səhifələri söz ustalarının bədii təfəkkür məhsullarının dil mənzərəsini əks etdirən məziyyətlərini təqdim və təsvir etməklə məhdudlaşmayıb yeri gəldikcə bu problemə ciddi şəkildə müdaxilə edərək öz şəxsi münasibətlərini də bildirir, şeir dili qarşısında duran ciddi məsələlərdən söhbət açır, dilin həyatı gücündən danışarkən tutarlı nümunələrlə onu konkretləşdirir.

Müasir ədəbiyyatımızın aktual və vacib problemlərinin tədqiqində, yaradıcılıq məsələlərinin, xüsusilə də Azərbaycan dilinin estetik xislətindən, bədii təsir dairəsindən, bədii dilin inkişaf qanunauyğunluqlarından sistemli şəkildə, ardıcıl məşğul olan, bu problemlərin həllinə böyük fəallıq göstərən dilçi alimlərimizdən biri də Kamal Abdullayevdir. Onun tədqiqatlarında keçən əsrin 70-80-ci illərində bədii ədəbiyyatın dil və üslubuna dair ən mühüm məsələləri və qayğıları bir sıra orijinal cəhətləri ilə qismən əhatə olunur. Öz məqalə və araşdırmalarında K.Abdullayev daha çox bədii dil sahəsində ədəbiyyatımızın tarixi təcrübəsini və nəzəri məsələlərini ümumiləşdirməyə səy göstərmiş, geniş nəşəri mülahizələrində dil problemi ədəbi prosesin əsas komponentləri ilə vəhdətdə, əlaqəli şəkildə, ən əhəmiyyətli isə müasir ədəbi düşüncənin estetik qa-

nunauyğunluqları kontekstində tədqiqata meyl etmişdir. Məqalələrinin bir qismini ədəbi-bədii dilin nəzəriyyə və təcrübəsinin köklü məsələlərinə həsr edən dilçi alim tədqiqat obyektinə çevirdiyi bədii dil materiallarının qiymətləndirilməsində onu bütün genişliyi ilə qarşıya qoyaraq problemin düzgün həlli üçün nəzəri zəmin yaratmağa müvəffəq olur və həmişə problem səciyyəli məsələləri diqqət mərkəzində saxlayır. "Müəllif-əsər-oxucu" kitabı bu baxımdan xüsusi maraq doğurur. Kitabdakı məqalələr bütövlükdə bədii dil mədəniyyətinin inkişafı qanunauyğunluqları, ədəbiyyatımızdakı üslubi meyllərə münasibətin yeniliyi, üslubiyyatın müxtəlif məsələlərinə yanaşmanın nəzəri-estetik ölçülərinin müasirliyi ilə səciyyələnir. Poetik sözün estetik təbiətinə tədqiqatçı mövqeyinin fəallığı dildə bədiilikdə məsələlərinə həsr olunmuş məqalələrin elmi-nəzəri səviyyəsinin yüksəlməsini və dərinliyini müəyyənləşdirən faktor kimi diqqəti cəlb edir. Özünü açıqca göstərən xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, təhlil olunan ədəbi hadisə və faktlar ümumi nəzəri mühakimələr şəklində meydana çıxmır, canlı bədii prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi alınıb əsas təhlil predmetinə çevrilir.

Bədii mətnə sistemli baxış, onun məzmununa, daxili mexanizminə uyğun gələn forma əlamətlərinə qiymətvermə meyarları bədiilik sirlərinə istinadən açıqlanır. Bədii yaradıcılığın estetik sistemində poetik dilin mövqeyi, onun "üslub yönümü, sözdən istifadə prinsipləri, sözə yeni çalar vermə imkanları, ümumi dil normalarından istifadə özünəməxsusluğu" (1, 71) müəllifin tədqiq etdiyi sahələrdəndir və bu sahələrə düzgün və prinsipial mövqedən dəyər verdiyi üçündür ki, nəzərdən keçirilən struktur bəziçilər, estetik hadisələr mükəmməl üslubun təzahürləri kimi meydana çıxarılır. Müəllif üsluba ciddi estetik nöqteyi-nəzərdən yanaşır, ona sənət uğurunun ən vacib təminatçı kimi məna verir və hesab edir ki, bədii dildə hər cür süniliyə yol açan üslubçuluqdan fərqli olaraq üslub obrazın aydınlığına, qavrama sürətinin yüksəlməsinə xidmət göstərir. Odur ki, "üslubdan yalnız

xarici bəzək kimi yox, əsərin daxili mexanizmini hərəkətə gətirən vasitə kimi istifadə edilərsə, üslub özünü, necə deyirlər, "gözə soxmaz" və təbiiliyini, şəffaflığını qoruyub saxlayar" (1, 71). Bu məsələni K.Abdullayev ədəbi-bədii dilin müxtəlif məsələlərinə həsr etdiyi məqalələrində üslubi axtarışların təhlili geniş yer tutur. Bədii dilin müasir nəzəri problemləri, üslubi axtarış və təntələr, ədəbi-bədii dilin inkişaf meylləri kimi problemlərin araşdırılması poeziyamızın təcrübəsi və dil problemlərinin bəzi aspektlərini ümumiləşdirməyə imkan vermişdir. Bədii dil prosesinə və inkişaf meyllərinə nəzəri və estetik cəhətdən yanaşan K.Abdullayevin məqalələrinin başlıca məziyyətlərindən biri də bundan ibarətdir ki, burada analitik təhlil üsuluna üstünlük verilmiş və müraciət etdiyi poetik nümunələrin təhlilində məntiqi və bədii meyarları düzgün əlaqələndirmişdir.

"Dili incidəndə" məqaləsində şeirdə sənətkarlığın dil yönümü, üslub axtarışları və onun uğurlu nəticələri, yaxud da uğursuzluqları, bunların konkret səbəbləri prinsipial bədii-estetik mövqedən, özü də əsaslı şəkildə qoyub işıqlandırmışdır. Məqalənin adından da göründüyü kimi, burada bədii sözə sənətkarın həssas münasibəti, dilə etinasızlığın arzuolunmaz nəticələri müasir Azərbaycan şeirinin əsasında təhlil edilib ümumiləşdirilmişdir. O, dili şairin yaradıcılıq simasını, bədii təfəkkür mədəniyyətini müəyyənləşdirən faktor kimi götürüb müasir poeziyamızın bəzi nümayəndələri tərəfindən onun qanunlarına etinasızlığın fəsadları göstərilir. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, şair təxəyyülündə canlandırılan obrazın münasib söz qiyafəsində təqdim olunması düşüncə aydınlığının ideal ifadə formalarında təzahür etdirilməsi ədəbi yaradıcılığın ilkin şərtlərindəndir və bu şərt geniş epik təsvir vasitələrindən istifadə edən daha çox şeirdə gözlənilməlidir. Bu ona görədir ki, "Şeir məhsulu... müəyyən əhvali-ruhiyyənin, təəssüratın bir növ kritik anının ifadəsidir və elə buna görə də o, öz bədii arsenalını daha çox xüsusi diqqətlə saf-çürük etməlidir, çünki nisbətən qısa mətni

tutumda səhvə yol verilməsi daha tez diqqəti cəlb edir və yaqin ki, daha bağışlanılmazdır» (1, 133). Müəllifin fikrincə, şeir mətnində yol verilən üslub xətalari yanlış düşüncə tərzinin məhsuludur və qorxulu cəhəti ondadır ki, vaxtında qarşısı alınmasa, "yavaş-yavaş bütün yaradıcılığın aparıcı faktoruna çevrilə" bilər. Dil səliqəsizliyi, sözdən laübalı yararlanma, üslub pərakəndəliyi, ifadələrin mətn mühitində yerinə düşməməsi və qeyri-müəyyənliyi müəllif tərəfindən bədii məntiqsizlik, poetik düşüncə və dildə özünü göstərən naqislik kimi səciyyələndirir. Cabir Sarvan, Mətləb Misir, Rəhman Babaxanlı, Qəşəm Isazadə, Tahir Talıblı, Musa Ələkbərli, Ağa Laçınlı və İbrahim Kəbirli kimi yaradıcılıq təcrübə baxımından müxtəlif nəslin nümayəndələrinin şeirlərinə yol tapan, misraları acınacaqlı hala salaraq oxucunun zövqünü korlayan çatışmazlıqlar təhlildən keçirilir. Dilimizin, düşüncə tərzimizin məntiqinə uyğun gəlməyən ifadə tərzinə, şeiri mənasız söz yığımına çevirən etinasızlığa, sözlə lüzumsuz yerə sərbəst rəftar hallarına, fikir qarışıqlığına, dumanlı təsəvvürlərə meydan açan süni obraz yaradıcılığına, vəzn, qəfiyə xətinə dil normalarından yayınma vərdişlərinə, bədii məntiqsizliyə K.Abdullayev poeziyanın estetik əsaslarına uyğun diqqət yetirir, bədii materialın təfəsilatlı, əhatəli təhlili təmin edilir. "Dili incidəndə" əsərində müəllifin diqqət mərkəzində əsasən sözə həssas münasibətin yoxluğundan əmələ gələn qeyri-müəyyən ifadələrin, deformasiyaya uğramış obrazların, qrammatik qayda-qanunların pozulmasının, fikir dolaşıqlığı ilə üslub yayğınlığının, dialektizmlərdən istifadə zaman buraxılan kobud səhvlərin geniş elmi-nəzəri təhlili dayanır. Məqalənin problematikası ən mühüm üslubi kateqoriyaların şeir dilindəki mövqeyini və vəzifəsini də müfəssəl formada araşdırılmağa imkan yaratmışdır.

Fikir və mülahizələrini söyləyərkən K.Abdullayev ədəbi proses və bədii üslub problemləri haqqında ümumiləşdirici nəticələrə gəlib dil sistemində potensial şəkildə mövcud olan imkanlarından yaradıcı istifadənin əhəmiyyətini, zənginliyini nəzəri-estetik

meyarların müasir səviyyəsi ilə təhlildən keçirir. O yazır: "Azərbaycan dilinin üslubunun qayda-qanunlarından düzgün, yerində istifadə etmək adətən bəha başa gəlir. Söz sırasının əsaslandırılmamış pozuluşu, üslubi uzlaşmaya riayət edilməməsi, dilin daxili məntiqini hesaba almamaq, sözlərdən yersiz şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində tərənnüm olunan obyektə ifadə planı arasında qeyri-üzvi əlaqənin yaranması və s. əgər indi bəlkə də adicə səhlənkarlıq kimi qiymətləndirilə bilərsə, onların aradan götürülməsinə təşəbbüs edilməsə, bu faktorlar şairin yaradıcılığında yavaş-yavaş özünə "vətəndaşlıq" hüququ qazanır və əsl poetik düşüncə üçün təhlükəli düşməyə çevrilir. Bütün bu məsələlər, yəni ifadə planındakı bədrəmələr məzmunla, bədii fikirlə sıx bağlıdır. Başqa sözlə, bədii fikir və bədii ifadə, obrazlı desək, çox mehriban dostdurlar və onlardan biri olmayan yerdə o birisini axtarmaq əbəsdir. Bədii ifadə axsayırsa, deməli, bunun səbəbini birinci növbədə, düşüncə tərzində axtarmaq lazımdır. Dili incidəndə şair öz ifadə etmək istədiyi fikri incidir və nəticədə ədəbiyyatımıza, dünyagörüşümüə müsbət heç nə əlavə eləmir (1, 141-142).

"Gənc Azərbaycan şeirinə dair qeydlər" məqaləsi "Dili incidəndə" əsərindən fərqli olaraq daha çox poeziyamızdakı forma axtarıqlarının intensivliyi, xüsusən gənc şairlərin yaradıcılığında bariz şəkildə duyulan xalq dilinin nəfəsi, orijinal dəst-xətti olan ədəbi qüvvələrin üslubunda özünü göstərən təqdirəlayiq cizgilər ön plana çəkilib təhlil predmetinə çevrilmişdir. R.Rövşən, V.Cəbrayılzadə, Eldar Baxış, Vaqif Bəhmənli, A.Sadiq, M.Ələkbərli, T.Tais, E.Nəsibli, Ə.Məmmədov, Mahir Qarayev və başqalarının şeirlərində güclənən folklor qaynaqlarına bağlılıq və meylin əhəmiyyətli bir ədəbi hadisə kimi təqdim edərkən K.Abdullayev gənc ədəbi qüvvələrin qəbul etdiyi bu estafetin özülündə B.Vahabzadə, N.Xəzri, C.Novruz, S.Tahir kimi görkəmli qələm sahiblərinin də dayandığını, yalançı pafos və patetikadan uzaqlaşmaq sahəsində Əli Kərimin bənzərsiz

yaradıcılığının örnek olduğunu xatırlatmağı da lazım bilir. Bədii sözün ilkin qaynağına üz tutub folklorun sənətkarlıq potensialından mənimsəmək və ən əsası da bunları bədii forma, xüsusilə də dil və üslub səviyyəsində həyata keçirmək istiqamətində diqqəti R.Rövşən, E.Baxış və V.Cəbrayılzadənin yaradıcılığına yönəltmişdir. Folklor motivlərindən və deyim qəliblərindən olduğu kimi yox, yaradıcılıqla yararlanmağa cəhd V.Cəbrayılzadənin timsalında nisbətən əhatəli şəkildə bəhs edilmişdir və V.Cəbrayılzadənin təqdim olunan şeir məhsulundan görmək çətin deyil ki, doğrudan da, 70-ci illər şeiri üçün əlamətdar cəhətlərdən biri bədii duyumun poetik təqdimə uyğunluğudur. V.Cəbrayılzadənin şeirlərində müasir bədii dil proseslərinin bəzi vacib tərəfləri öz ifadəsini tapmışdır ki, K.Abdullayev şairin bədii informativ yük daşıyan vasitələri üzərində xüsusi olaraq dayanmaqla həm alliterasiya, assonans və daxili qafiyələrlə harmoniya yaratma imkanlarından maksimum istifadə imkanlarını aşkarlamış, həm də sözlə poetik duyumun bədii vəhdətini tapan gənc şairlərin üslubuna xas əlamətdar cəhətləri, bədii-estetik keyfiyyətləri təyin etmişdir.

60-cı illərdən başlayaraq, ədəbi prosesin tədqiqində dilçi alimlər də xüsusi fəallıq göstərmişlər və bu, filoloji düşüncənin vüsətlilik keyfiyyətləri ilə zənginləşməsi faktı kimi dəyərləndirilir. Dilçiliyin inkişafı onun bir sıra sahələrinə, o cümlədən bədii dil mədəniyyətinin öyrənilməsinə marağı artırmışdır. Sənətkarlıq məsələlərinə zəruri tələblərin yüksəlişi, onun dil və üslubi aspektlərinin dərinlən təhlili yeni yetişməkdə olan gənc linqvist alimlərin də qələm təcrübəsində mühüm yer tutdu və onların bu sahədəki yaradıcılıq uğurları elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. Bu, onunla əlaqədar idi ki, ədəbiyyatın dil sənətkarlığına baxış və onun araşdırılması yeni məzmunlu və problem mahiyyətli idi. Bunu şərtləndirən digər amillərdən biri də ədəbi məhsulların bədii-estetik ləyaqətinin yüksəlməsi ilə birbaşa bağlı idi. Bu mərhələdə poetik təfəkkürün təcəssümçüsü bədii sözün novator

imkanları intensiv şəkildə gerçəkləşdikcə bədii strukturun, ilk növbədə də obrazlı ifadə vasitələrinin ətraflı təhlil və təqdim olunması zərurətini qarşıya qoydu. Ədəbi prosesdə poetik dil məsələlərini estetik sferada araşdırılması da sənətkarlığın əhəmiyyətli xüsusiyyəti kimi aktualıq kəsb etdi. Gənc tədqiqatçı Sərxan Abdullayevin "Dil və bədii qavrayış" kitabı göstərilən mərhələdə bədii dilin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş ən maraqlı əsərlərdəndir və burada təhlil və tədqiq obyektini kimi daha çox şeir materialları götürülmüşdür. Kitabın uğuru belə düşünməyə əsas verirdi ki, Azərbaycan dilçiliyində bədii dil və üslubiyyat problemləri keyfiyyətə yeni bir mərhələdə, geniş və perspektivli zəmində, yeni estetik mövqedə tədqiq olunmağa meyllidir.

Şeir vəznə və dil materialından istifadə də onun spesifikasiyasından irəli gələn əsas mühüm əlamətlər "Sərbəst şeir poetikasının bəzi problemləri" məqaləsindəki təhlilin mərkəzi məsələsidir. Məqalə sərbəst şeirin struktur özəllikləri ilə bilavasitə bağlı olan səciyyəvi üslub cizgilərinin mahiyyəti barədə geniş nəzəri təsəvvür formalaşdırır, müasir sərbəst şeirin başlıca məntiqini təşkil edən və ümumi struktur daxilində söz-misraların müstəqillik hüddudların, bədii-estetik mündəricəsini yaratdığı ekspressivlik impulslarını, sahmanlı ritmik səslənmədəki mövqeyini və xüsusi bir estetik kateqoriya kimi meydana çıxdığını göstərməyi bilmişdir. Şeirimizin zəngin təcrübəsi ilə təsdiqini tapmış və sabitləşmiş cəhətlər - sözlə davranış qaydaları, bu davranışda haqqında söhbət gedən vəznədəki sərbəstlik anlamı, dil ünsürlərinin çevikliyi, mövqe elastikliyi, maksimum dərəcədə semantik-üslubi təzahürü, şairin fikir istiqamətinə uyğunluğu, nəhayət, bütün bunların arxasında gizlənən şair stixiyası aydınlaşdırılır. S.Abdullayev xüsusilə R.Rza və 1960-1980-ci illər nəslinin fəaliyyətinə xüsusi diqqət yetirir, sərbəst şeir dilinin nəzəri problemləri vəznin digər özünəxas əlamətləri ilə əlaqələndirilir. R.Rza, B.Vahabzadə, Ə.Kərim, M.Araz, F.Sadiq, F.Qoca, Ə.Salahzadə, V.Əziz,

S.Rüstəmxanlı və digər şairlərin əsərlərindən sezilən xüsusiyyətlər üzrə müəllif təsdiq edir ki, sərbəst şeirin estetik kamilliyi dilimizin daxili məntiqi xaricində mümkün deyil. Şairin yaradıcılıq gücü, fərdi ustalığı səviyyəsi dilin estetikasına, bədii təsvir və ifadə imkanlarına, emosional-ekspressivlik keyfiyyətlərinə yiyələnmək dərəcəsi ilə müəyyənləşir.

"Sərbəst şeir - hər şeydən əvvəl söz şeiridir" (3, 11) hökmünün şərhə fonunda sərbəst vəznli poeziya nümunələrinin texniki tərtibi, misra düzümləri, ritm bölgüsünün linqvistik motivləşməsi -vəzn-ritm qruplaşmaları, qrafik-üslubi görümlüklüyü ilə yanaşı sadalanan detalların ritmik üzvlənmədə və operativ qavrayışda xidməti, ritmik-melodik strukturun yaranmasında əhəmiyyətli rolunu şeiriyyətin dəyişməz prinsipi olan bədiilik baxımından aydınlaşdırmışdır. "Elmin dili isim, söz sənətinin dili isə fel və fel qavrayışının dilidir" (3, 15) deyimində isə müxtəlif ifadə modellərində, sənətkarların fərdi yaradıcılıq üslubu ilə tənzim olunan ismin, yaxud da felin işlənmə tənəsubu, onların işlənmə dinamikasındakı dəyişmə prinsipləri haqqındakı fikirləri ifadə olunur.

Sərbəst şeirin bədii-tipoloji əlamətlərindən, təkrarların, xüsusən qoşalaşdırılmış sözlərin ritmi sahmanlama, semantik sfəradə əhatəlilik yaratma keyfiyyətlərindən danışarkən birinci növbədə R.Rza, F.Sadiq, F.Qoca, S.Sərxanlı, Ə.Salahzadə, M.İsmayıl və başqalarının təkrar sözlərdən bədii intonasiya ştrixləri, ritm elementləri kimi istifadəsi təqdir edilir. Müəllif doğru müşahidə edir ki, sərbəst şeirdə təkrar-söz təsvir və tərənnüm obyektinin geniş və tutumlu bədii tədqiqi, sanballı poetik xarakteristikası üçün olduqca mühüm üslubi vasitədir. Onlar poetik mətnə ritmik fon yaratmaqla məhdudlaşmır, poetik ofqatı canlı danışığı dilinin melodiyası üzərində kökləməklə əksərən üslubi vurğunu öz üzərinə çəkib şeirin struktur bütövlüyünün tərtibində də iştirak edir. Müəllif xüsusi olaraq qeyd edir ki, ritmli ifadə modelləri bütün hallarda intensiv fikir komponentləri ilə vəhdətdə meydana

çıxır, intensiv fikir axını spesifik ifadə qanunauyğunluqları çərçivəsində münasib biçimlər daxilində meydana gəlir. Poetik detallaşdırma və tipikləşdirmə üçün sözlərin təkrar qoşalıqları xarakterik üslubi elementə çevrilir, onların məna motivliyindən məharətlə istifadə edən sənətkar bədii forma ilə məzmunun möhkəm birliyinə nail olmaqla təsvir obyektinin daxili mahiyyətinə nüfuz etmə imkanı qazanır.

S.Abdullayev sərbəst vəznin poetik özəlliklərinin linqvistik əsasları, mətnin bədii tərtibatı haqqında mühakimələrin yalnız 60-70-ci illərin təcrübəsi ilə məhdudlaşdırmamış, vəznin ümumi qanunauyğunluqları, daxili göstəriciləri, dildən istifadə prinsipləri nəzərdən keçirmişdir. Nəzərə alsaq ki, ədəbiyyatşünaslığımızda sərbəst şeirin sənətkarlıq mövqeyindən inikası problemli olmuş, "sərbəst" sözünün mənasına hərfi yanaşaraq ondan sui-istifadə edənlər" (3, 4) içərisində dil vahidlərini, şeirin struktur elementlərini həm də ritm vahidləri kimi düşünməyib, bədii məzmunu, ahəng tələblərini unudub buna sırf texniki baxımdan yanaşma meyilləri olmuş, o zaman 60-70-ci illərdə yetkinlik səviyyəsinə qalxmış sərbəst şeirin poetikasının yüksək elmi-nəzəri səviyyədə şərhə müəllifin ümdə tədqiqat uğuru sayılmağa layiqdir.

Söz-misra düzümlərinin, qrafik-üslubi vasitələrin, mətnin ritmik strukturunda misralaşma prinsiplərinin sərbəst şeir poetikasındakı əhəmiyyətini formal-texniki düşüncə ilə qiymətləndirməyi pisləyən müəllif səs formalizminin zərərli cəhətlərini elmi şəkildə əsaslandırır və doğru olaraq göstərir ki, səs formalizmi, formal poetik qəliblər quru təhkiyəçiliklə, prozaikliklə nəticələnir. Təsvir və tərənnümün daha mükəmməl vasitəsi sərbəst şeirdə "səs rəssamlığı"dır. Çünki sərbəst şeirdə misraların nümunəvi səslənmə nizamı, ritm simmetriyası həmişə aparıcı mövqedədir. "...misraların müəyyən ölçü standartlarına biçildiyi monolit şeirdən fərqli olaraq, sərbəst şeir bədii mətn daxilində ən müxtəlif və rəngarəng səs materialının mürəkkəb variasiyalarına, eləcə də sürətlənmə və yavaşlamanın, gərginləşmə və aravermənin, dalğa

hədlərindəki uzunluq və qısalığın, oxşarlıq və ayrılmanın müvazi əvəzlənmə uyarlarına əsaslanmalı, canlı və şəffaf səs orqanizminə malik olmalıdır. Vahid ritmik-metodik kontekst daxilində çevik əvəzlənmə variasiyaları, melodik çalar zərifliyi - sərbəst şeirin poetik əlifbasını təşkil edir" (3, 30).

Kitabdakı "Təzadların harmoniyası" adlı məqalədə müəllif şeir dilinin çox mühüm və aktual problemlərindən biri - şeirdə bədii təzadın yaratdığı rəngarəng spekləri ətrafında mühakimələr yürüdür. Burada görkəmli sənətkarımız B.Vahabzadənin bədii düşüncə tərzini üçün səciyyəvi olan sıqlətli bir cəhət - əksliklərin optimal dil işarələri ilə ifadə məharətinin əlvan cizgilərindən bəhs edilir. Bəxtiyar Vahabzadəni "təzad şairi, kontrast sənətkarı" kimi xarakterizə edən müəllif onun konkret əsərlərinin təhlili vasitəsilə şeirin poetik-üslubi strukturunda təzadların əhəmiyyətli mövqeyi estetik prinsiplər baxımından mənalandırılmışdır. Şairin zəngin yaradıcılığında kontrastlı vəziyyətlərin sıxlığı, poetik qarşılaşdırma və təzadlar bolluğu, müəllifin qənaətlərinə görə, bədii-estetik qavrayışa operativlik və intensivlik, nitq axarına daxili dinamiklik, poetik vüsət gətirir, poetik-məntiqi nizamlama və bədii tamlıq vasitələrindən biri kimi təzad fiqurlarından, onların daxili ekspressiya potensialından yararlanma B.Vahabzadənin yüksək sənətkarlığını, şeirlərinin təsir və təlqin gücünü artırır, bədii təhkiyədə kontrastlar yaradır, gizli dil potensiallarını hərəkətə gətirir. Təzad quruculuğu sahəsindəki axtarışları S.Abdullayev qüdrətli söz ustasının ədəbi irsində məxsus sosial-fəlsəfi məna tutumunun vüsəti, daxili poetik gərginliyin səviyyəsi və güclü emosional kontrastlıqla bağlayır və qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq istəyir ki, təzad quruculuğunu dərin psixoloji antitezalar üzərində kökləmək B.Vahabzadə üslubu üçün xarakterik əlamətlər poetik-üslubi əməliyyat səviyyəsində xüsusi sıqlət qazanmışdır. Bununla yanaşı təzad qəliblərinin uğursuz işlənməsindən doğan sənətkarlıq qüsurları üzərindən də sükutla keçmir. Zəhiri effekt xatirinə işlədilib şeirin daxili məna strukturu

ilə şərtlənməyən təzadlar yanlış forma aludəcəliyi kimi xarakterizə olunur, bu problemlə əlaqədar nəzəri yaradıcılıq özünəməxsusluğunu ümumiləşdirir.

"Bədii sözün həddləri"ndə S.Abdullayev Azərbaycan şeir poetikasında nisbətən az işlənmiş bir məsələdən danışır. Müəllifin yazdığı kimi, "Məqalədə poetik sintaksislə əlaqədar konkret bir məsələ - inkarlıq stilistikası nəzərdən keçirilir" (3, 108). Dilin bədii-estetik sistemində obrazlı-perifastik ifadə şəkillərinin arxitektəonik funksiyası və daxili enerji mənbələrinə müraciət edilmiş, Azərbaycan şeirinin zəngin poetik nitq təcrübəsində cümlə-fikir məcazlığının rəngarəng ifadə modelləri aşkarlanaraq onların fikri daha tutumlu, daha intensiv formalarda əyaniləşdirməkdə oynadığı əhəmiyyətli rolun konkret detalları göstərilmişdir. Təsdiq-inkar kontrastlığının poetik ünsiyyətdəki yeri və cümlə metaforalarının ifadə potensiallığı, xüsusilə də şeir dilində inkarlıq ekspressiyasının ifadə qaynaqları elmi təhlil və M.Ə.Sabir, Şəhriyar, H.Cavid, M.Hadi, S.Vurğun, R.Rza, Ə.Kərim, Qabil, B.Vahabzadə, V.Əziz, S.Sərxanlı, S.Rüstəmxanlı kimi orijinal dəsti-xətti olan şairlərin qələm təcrübəsinə istinadən ifadə olunmuşdur. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, müəllif daha çox 60-70-ci illər poeziyası materiallarında emosional inkarlıq və təsdiqləri təcəssüm etdirən nümunələrə üstünlük vermişdir.

S.Abdullayev ritorik təsdiq formulunun müxtəlif struktur tipləri, ifadə şəkilləri zəminində meydana çıxan incə sintaktik metaforalar bünövrəsində emosional inkarlıq impulsları doğuran amilləri şeir dilinin əsas tələb və vəzifələri ilə əlaqəli işıqlandırılır, təsəvvürümüzdə ekspressiv təsdiq, yaxud inkarın bütöv sistemini canlandırır. Fikrin təsdiq və ya inkar aspektlərini qabarıq şəkildə nəzərə çatdırmaq, əsas bədii mətləbi poetik məcraya yönəltməkdə cümlə perifrastlarının əhəmiyyətini ön plana çəkmək, məndə təsdiq-inkar qütblərinin genişlənməsi şəraitində intonasiya fəallığını nəzərə cərpdirmaq üçün tədqiqatçı poetik sintaksisdə linqvistik inkarın kommunikativlik intensivliyinə müraciətin

estetik əsaslarına diqqət yetirmişdir. O, sintaktik formanın real olaraq inkarda olub obrazlı-emosional təsdiq bildirməsini poetik dilin özəlliyinə xas keyfiyyət kimi izah edir, kontekstin tərtibində mühüm təşkiledici rola malik olmasını, fikrin ifadəsində intensivliyi yüksək emosional həddə yüksəltməsinə, xüsusi məna gərginliyi yaratmasını həm zəngin dil xəzinəsi ilə, həm də ondan sənətkarına yararlanma vərdislərinin səviyyəsi ilə qiymətləndirir. Bu cür yanaşma onun digər məqalələrində də özünü büruzə verir. Məsələn, "Səslərin musiqisi" və "Hisslərin axarı ilə" məqalələrində ümumxalq dilinin ifadəlilik potensialı fonetik səviyyədə təhlil obyektinə çevrilir. Bədii dildə arxitektónik bütövlük naminə səs tərkibinin, xoşagəlim səslənmə vasitələrinin linqvistik-üslubi imkanlarına bu münasibətlə yazdığı əsərlərdə ayrıca toxunulmuşdur. "Səslərin musiqisi" məqaləsində fonosemantik işarələrin estetik mühit yaratma xüsusiyyətləri və bununla bilavasitə bağlı olan estetik mədəniyyət məsələsi də mühüm yer tutur. Müəllif şeirin səs tərtibinə bədii üslub üçün vacib material kimi baxır və belə bir fikir irəli sürüb təlqin etmək istəyir ki, səs axarının düşüncə ritminə uyarlığı, bədii mətni səs naxışları ilə bəzəmək təcrübəsi və bununla poetik ovqatın canlı təcəssümü, səs cərgələrinin rəngarəng aspektlərdə yaratdığı musiqilik və s. şeir dili üçün ciddi maddi əsas yaradır. Şeirdə səs effektinin klassik nümunələrini S.Vurğun, Ə.Kərim, B.Vahabzadə, Qabil, F.,Sadıq, F.Qoca, M.Asan, Ə.Salahzadə yaradıcılığından alıb səs assosiasiyalarını, fonetik kateqoriyaların sintezini, poetik fikir və emosianı lazımi dil qəliblərinə, intonasiya ölçülərinə yerləşdirmə məharətini şeir sənəti üçün vacib məziyyət sayır, onun ritorik məqsədlərə qulluq etməsi ilə yanaşı, idraki əhəmiyyətinə də böyük əhəmiyyət verir. Sintaktik avazlanma və səs-intonasiya kontekstində mənzərə görünüşünün gerçəkləşdirilməsində, obrazın portret cizgilərinin daha qabarıq verilməsində, dramatik-hissi ovqat və emosional təkamül yaratmaqda fonoloji strukturların üslubi maneəv imkanları aşkarlanır.

"Hisslərin axarı ilə" adlı məqalədə müəllif eyni mövqedən çıxış edir. Burada da, başqa əsərlərində olduğu kimi, poetik dil sisteminə daxil olan fonetik ifadə vasitələrindən istifadə sənətkarlığın "çətin məsələləri" sırasına daxil olunur və ifadə nizamında, əlvan fikir çalarlarını münasib ahəngə səmtiləşdirməkdə, bədii düşüncənin məzmun və səciyyəsinin tənzimlənməsində, bədii nitq axarında səs tonunun müstəsna rolu ümumiləşdirmək meylə nəzərə çarpır. Müəllif S.Vurğun, M.İbrahimov, S.Rəhimov, R.Rza və B.Vahabzadənin yaradıcılığına müraciət edir. Məsələyə düzgün və prinsiplial mövqedən yanaşaraq göstərir ki, intonasiya çalarları gərgin psixoloji əhvali-ruhiyə üzərində rəngarəng ölçülərlə təzahür edir, o da poetik fikri və emosianı maddi formaya salan dilə melodik vüsət gətirən bədii memarlıq materialıdır.

S.Abdullayev dilin rəng çalarlarının təbii ahənginə sənətkarlıq tələbləri ilə yanaşan N.Xəzrinin yaradıcılıq taleyində intonasiya maneəvrlərinin rolu haqqında ayrıca söhbət açmış, onun şeirlərində estetik tamlığa xidmət edən ölçü strukturu, duyum-deyim müvazinətini nizamlayan linqvistik materialların ritmik-arxitektónik simmetriyası barədə məqalə yazmışdır. Məqalə "Sözün rəngləri" adlanır və ifadə vasitələrinin rənginə görə seçilmə texnikasının uğurları fonunda N.Xəzrinin tərəvətli dilində uğurlu intonasiya biçimlərini saf-çürük etmək, şeir dilinin "poetik konsert" səviyyəsini təmin edən ünsürləri aşkarlamaq, bədii nitqin mühüm atributlarını - incə səs duyumunu, təsvir elastikliyi, həyəcanlı vurğunun kəmiyyət artımında təhkiyə intensivliyinin təsirini, ritm ahəngdarlığını, sözü sahmanlı işlətmə bacarığını göstərmək təşəbbüsünün ifadəsi kimi diqqətəlayiqdir. Zəngin dil xəzinəsindən yararlanmaq məharətini, yetkin sənətkarlıq səviyyəsini, söz və misra təkrarlarından, səs qovuşuqlarından güc alan sözün semantik sıqlətini şairin məşhur "Mavidir", "Ağ çiçək" şeirləri əsasında nümayiş etdirmişdir. Dilçi alim belə bir cəhətə nəzər yetirir ki, şairin səs-rəng duyğusu bu şeirlərdə bütün qüdrəti

ilə büruzə verir. Təkrarlanan "mavi", "ağ" sifətlərinin poetik mənzərə cizgiləri, rəngarəng spektrləri böyük ustalıqla canlandıraraq müəllif "rənglərin simfoniyasını" yaratmağa müvəffəq olmuşdur.

1960-1970-ci illər Azərbaycan poeziyasının dil problemləri və onun əsas üslubi meylləri bütövlükdə miqyaslılığı, problem səciyyəli olması ilə daha çox diqqət çəkir. Ayırı-ayrı elmi-tədqiqatlar şeirimizin üslubi inkişaf meyllərini əks etdirən bədii materialların elmi təhlili ilə kifayətlənmir, həm də onların qiymətləndirilməsində nəzəri-estetik meyarları dilçilik elminin müasir səviyyəsindən yanaşırdılar. Bu dövr poetik-lingvistik araşdırmalar üçün dilin gözəllik qanunları ilə emosional ekspressiv imkanlarını sərf-nəzər etmək, üslubi axtarışları estetik baxımdan, bədii sənətkarlıq prizmasından izah etmək, bədii idrak prosesində sözün özünəməxsus cəhətlərini incələmək səciyyəvidir. Poeziya dilinin tədqiqinə həsr olunmuş yazıların əlamətdar cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, burada söz sənətinin əsas estetik prinsipləri rəhbər tutulur, mətləbin poetik həllində forma ünsürlərinin estetik qüdrətini, şeirin üslubi təmayülünü, üslubi ləyaqəti semantik tutumluluğu şərtlənən dil işarələrinin özünəməxsusluğunu üzə çıxarır.

Poeziya dilinin elmi əsaslarla, estetik prinsiplər üzrə təhlilinin əhatəli və tutumlu keyfiyyətlərə qalxması bir də onunla şərtlənir ki, poetik sistemində dil mexanizmi, təbii olaraq, sənətkarlıq məsələləri ətrafında mərkəzləşir, bədii forma xüsusiyyətləri, poetikanın bütün komponentləri əhatəsində müəyyənləşdirilir. Bədii yaradıcılığın çox səpkili təhlillərinə meylin güclənməsi şeir dilinin poetik rənglərini geniş aspektdə götürüb araşdırmağı zəruriləşdirir. Bu meyl F.Məmmədlinin "Bədii dilin estetik mənbələri" məqaləsində özünü göstərən müsbət cəhətlərdəndir. Məqalə bədii sözün poetik yükü və enerji ehtiyatını reallaşdıran üslubi əməliyyat nəticəsində söz sənətkarının obrazlı təfəkkürünün orijinal tərəflərini təzahür etməkdə məna motivləşməsinin,

məcazlaşma hadisələrinin əhəmiyyətini ümumiləşdirir. Münasib bədii dil mühiti şəraitində dil vahidlərinin məcaz, obraz, poetik lövhə məziyyəti kəsb edərək söz səviyyəsinə qalxması ətrafında nəzəri fikir yürüdür, "...bədii təfəkkür üçün estetik ehtiyat mənbələrindən biri - xalq danışığı dilidir. Son illərdə poeziyamızda ədəbi imzaları təsdiq olunmuş şairlərimizdən bir qrupunun bədii dili fonunda xalq danışığı dili mühitində belə imkanların zənginliyini, tükənməzliyini və elastikliyini əks etdirən yeni nümunələrlə qarşılaşırıq" (166, 54) deyən müəllif tədqiqat predmetini Ə.Salahzadə, G.Əlioğlu, M.İsmayıl, I.İsmayılzadə, N.Kəsəmənli, S.Rüstəmxanlı və V.Cəbrayılzadənin şeirlərindən götürdüyü fraqmentlərlə təhlil süzgəcindən keçirir. O, poetik dilin aktual problemlərindən birini - bədii ifadə tərzində yeni boyaların meydana çıxma qaynaqlarını, dil strukturu üzərində estetik axtarış və əməliyyatın ümumi cəhətlərini nəzəri fikrin canlı məsələsi kimi qabırq göstərməyə səy göstərmişdir. Sözün kommunikativ mənası üzərində metaforikləşməsi və metaforik funksiyada qazandığı mütəhərrikliyin dil strukturuna da təzahürü, fərdi ifadə modellərində, sintaktik bəicimlərdə üslubi fəallığı şairin dilə poetik tələbkarlığı bucağından izah olunur. *Toy, bulud, gilənar, işıq, üz* sözlərinin bədii mətn məcrasındakı assosiativ çalarlıqlarla semantik differensasiya səmtləri, poetik düşüncənin həddlərini genişləndirmə qüdrəti, emosional səviyyədə yeni keyfiyyətlərlə dolğunlaşması inandırıcı arqumentlərə söykənmişdir. Şeir dilində poetik forma müxtəlif üslubi əlamətlərin mürəkkəb, sintetik vəhdətini təşkil edir - qənaətinə gələn müəllif sözün poetik mənbələrini canlı xalq dilində aşkarlayır və belə bir məntiqi nəticəyə gəlir ki, bədii üslubun poetik mənbəyi xalq dilinin gözəlliyindədir.

Şeir dilinin musiqi ritmi, musiqi melodiyası ilə bağlılığına dair qədim tarixə malik müləhizələrin müəyyən dərəcədə əsası vardır. Bununla yanaşı, belə bir əsaslı fakt da inkaredilməz sayılır ki, şeirə məxsus ritm və melodiyanın özü xalq dilinin təbiəti ilə əlaqələndir.

Dilin zəngin foneik-akustik təbiəti şeir ahəngdarlığını musiqi ilə qarşılıqlı əlaqədə götürmək meylini zəruriləşdirir. Musiqidə olduğu kimi, şeirdə də zəngin ritm və ahəngdarlıq yaradılmasında mühüm rol oynayan vasitələrə diqqət təbiidir və bunun üçündür ki, musiqinin şeir dili ilə qarşılıqlı əlaqələri, bu təsirin harmoniya yaradıcılığındakı əhəmiyyəti də bəzi araşdırmaların diqqətindən yayınmamış və şeir dilinə məxsus müxtəlif vahidlərin melodiya əmələ gətirmə imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Mahnı melodiyaalarının müxtəlif biçimlərinin formalaşmasında dil materiallarının imkanları, həm şeirdə, həm də musiqidə mövcud ritm mənbələri ayrı-ayrı müəlliflərin və tədqiqat əsərlərinin mövzusu olmuşdur. Bu mövzuda, demək olar ki, əksər yazılarda bir məsələ - dildəki şeiriyyətin, cazibəli şeir sətirlərinin melodiya zənginliyinə yaratdığı imkanlar xüsusi qeyd edilərək canlı danışqdakı ahəngin asılılığı, təbiilik qabarıq şəkildə ön plana çəkilir. Xüsusi olaraq vurğulanır ki, özündə xalq dilinin bütün incəliklərini əks etdirən şeir bir sıra vacib cəhətlərinə görə musiqinin ifadə qaydaları ilə ümumi notlar üzərində qurulur, bunun üçün də dilin poetik qanunlarından uzaqlaşmaq şeirin ahənginə, səslənmə gözəlliyinə zərər vurur. V.Məmmədovun "Mahnılarımızın dil və məzmun xüsusiyyətlərinə dair" məqaləsində yazdığı kimi, "Mahnı yaradıcılığında sözlə melodiya bir-birini həm ideya-bədii, həm də ovqat uyarlığı cəhətdən tamamlamalı, eyni axarda, eyni vəhdətdə olmalıdır. Əgər söz nəğmənin canıdırsa, musiqi onun qanadlarıdır. Təranənin mənbəyi, misraların təbiətində, ahəngindədir" (117, 154). Bu amili nəzərdən qaçıranlar, dilin fonetik-qrammatik quruluşunda mövcud olan təsirli ahəngə yabançı münasibət bəsləyənlər, təbiidir ki, uğursuzluğa düçar olmağa məhkumdurlar. V.Məmmədov mahnı mətninin etik-estetik tələbləri yerinə yetirə bilməyin əsas səbəblərindən birini də dil-üslub, vəzn-ahəng cəhətdən naqisliklə əlaqələndirir, bizi mahnı mətnlərində nəzərə çarpan yeknəsəqlik və yorucu təkrarları doğuran nöqsanlara da toxunur.

"Mahnılarda tələffüz" məqaləsini də R.Xəlilov göstərilən problemə eyni mövqedən yanaşaraq qələmə almışdır və şeir dilində orfoepik normaların, demək olar ki, əsas aspektlərinə toxunmuşdur. Məqalənin əsas məqsədini şeirdə ədəbi tələffüz qaydaları ilə bağlı dil normalarının pozulması mövzusu təşkil edir. Tələffüz qaydalarını nitq mədəniyyəti çərçivəsində götürən müəllif xüsusi zərurət və ehtiyac hiss edərək düzgün deyiliş normalarına yersiz müdaxilənin əmələ gətirdiyi qüsurları aşkarlayaraq onu narazı salan, poeziyanın inkişaf səviyyəsindən aşağıda duran cəhətlərə tənqidi münasibət bildirmişdir (137, 71). Başqa bir məqaləsində - "Müasir şeir dilimizdə bəzi fonetik-qrammatik nöqsanlar"da R.Xəlilov bütövlükdə məqalənin adında göstərilən çatışmazlıqlar ayrı-ayrı detallar üzrə göstərilir. Şeir mətninin məziyyətləri üstünə kölgə salan, şeirdən alınan zövqü, bədii təsiri zəiflədən arzuolunmaz qüsurlar ətrafında öz fikirlərini ümumiləşdirən müəllif şeir dilinə verilən başlıca tələblər fonunda faydalı tövsiyələr irəli sürür.

Ədəbi dilin inkişafında bədii üslubun, xüsusilə şeir dilinin rolunun nədən ibarət olduğunu göstərən R.Xəlilov şeirdəki söz sırasının və cümlə üzvlərinin nizamındakı sərbəstliklə yanaşı ədəbi dil normalarının gözlənilməsi prinsiplərini də poeziya dilinin əsas keyfiyyəti və estetik meyarı sayır və qeyd edir ki, sərbəstliyin özündə də normalarla tənzimlənən məhdudiyyət vacibdir. Söz sənətkarının ustalığı, hər şeydən əvvəl, sabitləşmiş qayda-qanunlarla normalara müdaxilə məqamlarını düzgün əlaqələndirməkdə, bu məqamları vaxtında sezməkdə, bədii yaradıcılığın vacib problemi kimi, fonetik, leksik-qrammatik vahidləri dil qaydalarına əməl etməklə işlətməkdə, bunları poetik-estetik mövqedən aydınlaşdırmaq məharətindədir. Bu prinsiplər əsasında R.Rza, N.Rəfibəyli, M.Rahim, I.Səfərli, H.Arif, Ə.Ziyatay, N.Həsənzadə, S.Tahir, M.Dilbazdi, Ə.Cəmil və başqa şairlərin şeir dilində müəllifin nəzərdən keçirib səciyyələndirdiyi fonetik-qrammatik əyintilər bədii yaradıcılıq prosesində nümunəvi

və gözəl dilin əhəmiyyəti prizmasından xarakterizə olunmuşdur. Şeir sənətinin əsaslarına və dilinin estetik prinsiplərinə yad olan mühüm bir cəhətə – lüzumsuz alınmaların, məhəlli sözlərin, süni səciyyə daşıyan neologizmlərin işlədilməsinə, qrammatik formalara, dil qaydalarına şüurlu etinasızlıq ilk baxışda adi görünən, əslində isə ciddi narahatlığa səbəb olan qüsurlardır. Qafiyə xatirinə sözün fonetik tərkibini dəyişmək (misra-misrə, zarafat-zərafət, rahat-rahət, ümid-umud, vərəq-varaq və s.) vəzn xatirinə sözlərə səs artırmaq, yaxud ixtisar etmək (yumşaq-yumşaq, həyəcan-həycan, uçurum-uçurum, tələsimək-tələsmək, müdir-müdr və s.), hal və mənsubiyyət, xəbər şəkilçilərinə ixtisarlara aparmaq (qəlbimiz-qəlbiz, gəldiniz-gəldiz, qaldınız-qaldız və s.) kimi əməliyyatlar müəllif tərəfindən adi faktlar kimi sadəcə sadalanmır, həm də şeir dilinin xüsusiyyətləri ətrafında onu izah etməyə təşəbbüs göstərilir (138, 124).

"1930-cu illərin şeir dili materiallarının leksik-semantik və üslubi cəhətdən təhlili" (167, 3) Hüseynqulu Məmmədovun dərəcəsi kimi nəzərdə tutulmuş "Azərbaycan ədəbi dili" kitabının əsas tədqiqat istiqamətini təşkil edir. M.Müşfiqin yaradıcılığı ön plana çəkilsə də, burada S.Vurğun, S.Rüstəm kimi qüdrətli söz ustalarının bədii dil materiallarının incə məziyyətləri, mənalı və oynaq ifadələrinin poetik tutumu barədə inandırıcı arqumentlər gətirilmiş, bu fonda Azərbaycan dilinin ahəngdar və musiqili dilinin estetik gözəlliklərinin işıqlandırılmasına səy göstərilmişdir. Qüdrətli söz sərraflarının qələmindən çıxmış və yerində işlədilərək kəsərli bədii ab-hava yaratmağa qadir olan sözlərin, xüsusilə sinonim, antonim və frazeoloji vahidlərin dolğunlaşma və estetik təsir imkanlarını genişləndirmə vasitələri diqqət mərkəzinə çəkilmiş, epitet funksiyası ilə öz bədii dəyərini artıran sözlərin ekspressivləşmə xüsusiyyətləri təhlildən keçirilmişdir. Sözə, sözün üslubi rənglərinə həssas yanaşma vərdişinin yaratdığı bədii ləyaqətlər barədə təsəvvürlərimizin əhatə dairəsini genişləndirmiş, yüksək bədii zövqə yiyələnmə prosesində sözün üslubi-estetik

dəyərlərinə diqqətli münasibətin rolunu müəyyənləşdirmişdir. Müəllif dilin leksik-semantik sistemindəki vahidlərin sənət dili mötəbərliyinə yüksəlməsi, bədiiliyin vacib tərkib hissəsi olma səlahiyyəti qazanması işində şair istedadının, üslubi axtarışlarının misilsiz əhəmiyyətindən söhbət çaraq şeir dilində mühüm məziyyət olan cazibədarlıq, səmimiyyət və hərarət əldə etməyin mənbələrini də müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Ona da xüsusi diqqət yetirilmişdir ki, dilin söz xəzinəsindən istifadə təsvir obyektindəki səciyyəvi cəhətləri meydana çıxararkən, fikir və təəssüratları daha qabarıq şəkildə göstərərək daha intensiv səciyyə daşıyır, söz və ifadələr yeni mənalara dolğunlaşıb daha təsirli olur. Söz o zaman təbii və şairanə olur ki, şairin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirlərin sərrast və parlaq təəcəssümünə xidmət etsin. M.Müşfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm, C.Cabbarlının qələm təcrübəsi əsasında irəli sürdüyü müddəaları müəllif məhz bədii formanın güclü çıxmasının söz duyumu, söz seçimi xisləti ilə əlaqələndirir, konkret poetik dil göstəriciləri ilə əsaslandırır.

1960-1980-ci illər Azərbaycan şeirinin poetikası, görkəmli qələm sahiblərinin maraqlı, məzmunlu, aydın poetik üslubu ilə seçilən şeirlərində özünü göstərən söz yaradıcılığı da diqqət çəkən məsələlərdəndir. Bu sahədə irəli sürülən əsas müddəə və qənaətlər birmənalı şəkildə ondan ibarətdir ki, poeziyamızın dilində sevilən özünə xas cizgilərdən biri də söz yaradıcılığı prosesinin vüsətliliyidir, belə ki, bu, təsadüfdən-təsadüfə rast gəlinən dil hadisəsi olmayıb özünü sistem halında təəcəssüm etdirən linqvistik faktır. Şeir dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı, yeni söz və ifadə yaradıcılığı, ümumişlək sözlərin yeni anlamlarla zənginləşməsi və s. dilimizin hərəkət və dinamikasının göstəricisi kimi poetik leksikanın bir sıra cəhətlərinin mənzərəsini canlandırır.

Bütün inkişaf dövrlərində olduğu kimi, 1960-1980-ci illər poeziyasındakı neologizmlərin, yeni ifadə yaratma proseslərinin intensivləşməsi, bu proseslərin leksik səviyyədə özünü daha

qabarıq şəkildə bürüzə verməsi diqqətdən yayınmır. Lüğət tərkibində gedən yeniləşmə və zənginləşmə halları əslində şeir dilinin xalq danışığı dili ilə qarşılıqlı əlaqəsinin güclənməsinin nəticəsidir. Poeziya dili üzərindəki müşahidələr göstərir ki, söz yaradıcılığına maraq yeni istiqamətlər alır və bədii dil materiallarında təzələnmə meyli sözyaratmada dildaxili amillər üstünlük qazanır; bu da öz növbəsində şeirdə poetik lüğət fondunu zənginləşdirməyin imkanlarını artırır. Sözyaratma prosesinin elmi şərhini verən yazılarda problem müxtəlif mövqedən işıqlandırılmışdır. Bu dil hadisəsi həm dil mədəniyyəti, həm də bədii yaradıcılığın spesifik cəhətlərindən biri kimi dəyərləndirilmişdir. Belə ki, bəzi ənənəvi söz və ifadələrin yeni ekvivalentini yaratmaq meylinə obyektiv mövqedən yanaşıaraq onun bədii dil normasına çevrilməsi faktı kimi qəbul olunmuşdur. Yeni söz yaradıcılığının poetika baxımından spesifik xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasında C.Ə.Rəhmanovun "R.Rza poeziyasında söz yaradıcılığı" güclü maraq doğurur. Müxtəlif anlayışların dilə yatımlı və milli səciyyəli sözlərlə, mənşəcə doğma dilimizə aid leksik vahidlərlə ifadə etmək meyli, bu məqsədlə dilimizin daxili sözyaratma imkanlarından istifadə edib yeni sözlər və okkazionalizmlərdən yararlanan R.Rzanın bu sahədəki fəaliyyəti bu məqalədə təhlil obyektidir. Məqalə müəllifi söz yaradıcılığının bədii mətndəki müxtəlif strukturda işlənmiş nümunələrini poetik forma ünsürü kimi götürüb belə bir qənaətə gəlir ki, okkazionalizmlərin işləkliyi R.Rzanın poetik təcrübəsində daha intensiv səciyyəlidir. Bu təşəbbüsün miqyasını və səmərəsini əyaniləşdirmək üçün C.Rəhmanov şairin fərdi səciyyəyə daşıyan yeni sözlərinin sxemini, qəlib formalarını, əmələgəlmə üsullarını göstərməklə kifayətlənmir, daha çox həmin sözlər semantik tutumluluğu nöqteyi-nəzərdən izah olunur, mövzunun, mətləbin poetik həlli, şərh baxımından aydınlaşdırılır.

Məqalədə poetik neologizmlərin emosional-ekspressiv məğzi haqqında danışılarkən xüsusi olaraq vurğulanır ki, böyük şairin

qələmindən çıxmış yeni söz və ifadələrin meydana gəlməsi əksərən şeirin əsas ideya mətləbi üçün çıxış nöqtəsi kimi düşünülür. Doğma ana dilinə qayğı və hörmət hisslərinin birbaşa ifadəsi kimi R.Rzanın dilimizin təbiətinə uyğun olaraq sözləri milli səciyyəli quruluşda yaratması həm də ona görə əlamətdardır ki, bu sözlər şeiriyətə, obrazlılığa da xüsusi tərəvət əlavə edir.

Müəllif təqdirəlayiq cəhət kimi həmin neologizmlərin xalq təfəkkürünə uyğunluğunu, üslubi aydınlığını və diləyatımlı olmasını ön plana çəkir və onun bədii mətnin ümumi ahənginə uyarlılığı və dilimizin sözyaratma modellərinə münasibliyi şairin təfəkkür mədəniyyətindən, dilin təbiətinə həssaslığından qaynaqlanır. Qurur-öyünc, bilik-öyrəniş, dayaq-söykək, mətbuat-basqı, ifadə-deyim, məna-anlam, plyaj-çimərlik, müasir-vaxtdaş, çağdaş, zamandaş, siyahı-sadalaq, postament-otraq, istirahət evidincərlik, məlum olmaq-bəlmək, cazibə-çəkim, intusiya-duyum önu və s. kimi söz paralelləri R.Rzanın şeirlərində kifayət qədərdir və bunun uğurlu cəhətləri, kontekstdə yaratdığı poetik ovqatı müəllif ətraflı şəkildə təqdim etmiş, istedadın yetkinlik əlaməti kimi mənalandırmışdır.

Poetik obrazlılıq, sözün poetikləşdirilmə imkanları və üsulları bədii dil mədəniyyətinə aid araşdırmalarda həmişə mərkəzi mövzu olmuşdur. Bütün şeirşünas alimlər, bədii sözün estetikası ilə ardıcıl məşğul olan mütəxəssislər birmənalı şəkildə belə bir qənaətdə olmuşlar ki, məcazlar obrazlı fikrin əsas qaynağıdır və şair sözünün qüdrəti gerçəkliyi, insanın düşüncələrini, incə və zərif duyğularını uğurlu obrazlarla canlandırmaq meyarları ilə ölçülür. Buna görədir ki, şeir dilinin bu və ya başqa məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda canlı danışığı dilindən süzülüb gələn poetik obrazlılıqdan və onun linqvistik materiallarının məhdudiyyət bilməyən imkanlarından da söhbət açılır. Obrazlı dilin mənbəyində, başlanğıcında dayanan məcazi sözlər poetik fikir vüsəti baxımından dəyərləndirilir və belə hesab edilir ki, şeir mətnində obrazlılıq yaradan poetik-üslubi vasitələr, bu sırada çox

mühüm əhəmiyyət kəsb edən məcazlar nə qədər uğurlu və yerində işlədilsə, şairin istedadı, yaradıcılıq qüdrəti, sözü bədii şəkə salmaq bacarığı da bir o qədər uğurla əyaniləşir, yaradıcılıq qayəsinin estetik təcəssümünə çevrilir. Şeir dilinin bu cür vacib probleminə dair yazılmış elə məqalələr vardır ki, bütünlükdə poetik təfəkkürün məhsulu olan məcaz növlərindən istifadə prinsiplərinə toxunmuşdur. F.Mustafayeva "Epitetləri düzgün seçək" (178, 156) məqaləsində epitetlərin "obrazlı qavrayış vasitəsi kimi" əhəmiyyəti M.Müşfiq, S.Vurğun, R.Rza, M.Dilbazi və başqalarının tutumlu yaradıcılıq nümunələri araşdırma predmetinə çevrilmişdir. Bu sahədə folklor ənənələrindən bəhrələnməyin səmərəsi, şeir dilinə xalq yaradıcılığından axıb gələn və heyranlıq doğuran epitetlərin lakonik formaları poetik obrazlılıq sferasında götürülüb izah etmişdir.

Onun "Özünəməxsusluğa meyl" məqaləsində bu məsələ daha geniş və tutumludur. Özünəməxsus poetik axtarırları ilə fərqlənən və eyni ədəbi nəslə təmsil edən S.Rüstəmxanlı, N.Kəsəmənli, D.Nəsib, M.Ismayıl və C.Əlioğluğun poetik düşüncə tərzində və onun reallaşdırılmasında dil məsələsinin keyfiyyət dəyişikliyi xarakterik misallarla nəzərdən keçirilir. 60-cı illər ədəbi-bədii düşüncəsinin nailiyyətlərini özündə birləşdirən bu şairlərin dili, müəllifin fikrincə, mündəricənin estetik cəhətdən incə qavranılmasına kömək edir. "Onlar həmişə təkrardan, deyilmişləri təzədən deməkdən qaçır, hər sözü, hər ifadəni məqamında işlətməyə can atırlar" (179, 179) deyər müəllif dilə yaradıcı mövqedən yanaşma, bədii fikrə tərəvətli forma gətirmək, dili və üslubu gözəllik səviyyəsinə qaldırmaq kimi vacib məsələlər barədə danışır. Deyim orijinallığına meyl, ifadə tərzində xalq təməlinə bağlılıq, canlı dil materiallarına sonsuz maraq, xalq yaradıcılığı xəzinəsindən barınmaq və digər mühüm cəhətlər söz sənətkarlarının poetik təfəkkürünə məxsus səciyyəvi yönüm kimi dəyərləndirilir.

"Bədii dildə metaforalar" məqaləsini A.Qənbərov əsərinin adından da göründüyü kimi, məcazın ayrıca bir növünün – metaforanın poetik dildəki müstəsna roluna həsr etmişdir. Poetikliyin başlıca ifadə üsullarından biri olaraq metaforaların poetik obrazlar sistemində özünəməxsus üslubi əlamətləri və poeziyamızdakı aparıcı mövqeyi haqqında maraqlı mülahizələr yürüdürlər və faktlarla izah edilir ki, metaforalar uğurlu və qüsurlu işlənməsindən asılı olaraq şairin istedad dərəcəsinin göstəricilərindəndir. Müəllif üslubi metaforalara daha prinsipial və düzgün mövqedən yanaşır, şeirimizdə aparıcı ədəbi qüvvə sayılanların – R.Rza, Ə.Kərim, C.Novruz, F.Qoca, H.Arif, Q.Qasımzadə, A.Laçınlı kimi şairlərin dilində geniş işlənməş metaforaların estetik keyfiyyətlərini açıqlamış və aşağıda qeyd edilən nümunələrdəki gözlənilməz tərəvəti, səmərəli poetik axtarırların bəhrəsi kimi təqdir etmişdir: biganəlik kölgəsi (R.Rza), ümidsizlik hasarı, mehribanlıq yağışı (Ə.Kərim), mənəmlik zəlisə (C.Novruz), təbiətin qız vaxtı (Q.Qasımzadə) və s. (155, 151).

Filoloji və estetik ədəbiyyatda sözün bədii təəssürat doğurma məsələsi görkəmli söz ustalarının tədqiqi fonunda nəzərdən keçirilməsi təbiidir. Bədii söz nəzəriyyəsindən bəhs edən tədqiqatlarında, nəzəri-estetik ədəbiyyatda bədii ədəbiyyat nümunələri, nəsr və şeir materialları üzrə araşdırmalarda obraz yaratmanın vasitə və üsullarının özünə xas qanunauyğunluqları vardır, istisnasız olaraq bütün tədqiqatların ümumi qənaətlərindən aydın olur ki, mətn çərçivəsində əlaqələnen sözlərin leksik-semantik mənasından asılı olmayaraq obrazlılıq yaratma məziyyəti bir amildən – işlənmə ustalığından bilavasitə asılıdır. Leksik materialın bədii dilə xidməti daha çox sənətkarın yazı manerasından, rəngarəng ifadə üsullarından irəli gəlir. Zəngin dil materiallarından necə faydalanmaq və hansı yollarla bədiiliyə nail olmaq şeir dilinin əsas şərti və pozulmaz prinsipi kimi götürülmüşdür. Buradan irəli gələrək şeir dilindən bəhs edən tədqiqatçılar ədəbi dil normalarından daha çox sözün poetik

normasına üstünlük vermişlər. Sözün estetik planda bədii mətnə gətirilməsi ilə bağlı maraqlı mülahizələrdə məhz bu münasibət rəhbər tutulmuş, canlı və təsirli söz bədii yaradıcılığın əsas mənbəyi hesab edilmişdir. Dilin normativliyi ilə bədiilik meyarları arasındakı münasibətlər, bu münasibətlərdəki ziddiyyətli cəhətlər nəzərə alınmışdır. I.Məmmədovun "Söz canlı olmalıdır" məqaləsində bu məsələyə xüsusi diqqət yönəlmiş və obrazlı sözün mahiyyətini düzgün müəyyənləşdirmişdir. "Bəzi şeirlərdə dilə irad tutmaq olmur, yəni formal yanaşdıqda şairin nöqsanı yoxdur. amma di gəl ki, sözlər qurudur, cansızdır, nəfəs almır, yaşamır. Elə bil ki, bu sözlər ürəkdən gəlmir, əllə haradansa götürülür, "sığallanır", "ütülənir", misralarda yanaşı düzülür" (168, 37).

Deməli, dil materiallarının bədii vasitələrə, müxtəlif leksik-semantik söz qrupunu təmsil edən linqvistik vahidlərin obraz yaratma funksiyasına keçməsi sözün bədii həyatını müəyyənləşdirir. Sözün bədii mənasından, şeirdə obraz yaratma xidmətindən danışarkən M.Cahangirov "Azərbaycan sovet şeirində məhəlli və arxaik sözlər", Ə.Şükürov "Müasir poeziya əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında" məqalələrində şeir dilinin qarşıya qoyduğu məqsədlə əlaqədar olaraq alınma sözlər, neologizmlər, məhəlli və köhnəlmiş sözlərin, istifadə xüsusiyyətlərindən bəhs etmişlər. Onlar sözün üslubi xislətinə nüfuz etmə qabiliyyətini, söz duyumunu sənətkar üçün misilsiz məziyyət hesab edərək belə bir ümumiləşdirici qənaətə gəlmişlər ki, şeir xüsusi qrammatik quruluşa malik olmadığı kimi, xüsusi sözlərə, canlı danışq dilindən sərf-nəzər edilmiş leksik laylara malik ola bilməz. Bütün sözlər şeir dili üçün yararlıdır. Şeir dilinə, poetik dilin tələblərinə uyğunlaşıb canlı ünsiyyətin gözəlliklərini, aydınlığını, zənginliyini, vahid şeir mətninin hörülməsində iştirak edib onun ayrılmaz detallı funksiyasını daşımağa qadirdir.

Lirik janrın dil xüsusiyyətlərini təhlil süzgəcindən keçirib ümumiləşdirmək meyli dilçilikdə qabarıq şəkildə nəzərə çarpır.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bədii sözün möcüzəsi və qüdrətinin mənbələri ətrafında meydana çıxan təbii və elmi suallara cavab vermək üçün poetik linqvistika böyük səy göstərmişdir və deyilən məsələlərə toxunan alimlərin elmi əsərləri bu sahədəki uğurları hesab edilə bilər.

Sözün estetik keyfiyyətlərini dilçilik baxımından araşdırmaq, onun bədiilik yaratma sirlərini açmaq, ümumiyyətlə bədii üslubun bir sıra nəzəri və təcrübi problemlərini şərh etmək və beləliklə də Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə özünü hiss etdirən boşluğu nisbətən doldurmaq, durğunluğu, ləngliyi hərəkətə gətirmək üçün dilşünas alimlərimiz bütün səylərini səfərbər etmişlər. Onların əsərlərində uzun illər poeziyamızın dili və üslubu üzərində zəngin müşahidələri nəzəri cəhətdən qiymətləndirilmiş və yekunlaşdırılmışdır. Burada onları hər şeydən əvvəl, şeir misralarının semantikasi, məna tutumu, fikir axınının söz düzümü ilə reallaşdırılma prinsipləri, intonasiya cazibəsi, səslənmə sehri və s. maraqlandırmış, həmin məsələlər tədqiqat hədəfi kimi seçilmişdir.

Poeziya dili ilk növbədə linqvistik poetikanın öyrəndiyi sahə olduğundan onun araşdırılmasına, təbiidir ki, dilçi alimlər daha artıq maraq göstərmişlər. Şeir dilindən danışanda onlar istə-istəməz onun estetik mahiyyətini aşkarlamaq vəzifəsi qarşısında dayanmış, başqa sözlərlə desək, bu məsələyə geniş sənətkarlıq meyarları ilə nəzər salmışlar. Araşdırmaların nəticələri göstərir ki, 1960-1980-ci illər şeiri zamanın bədii-estetik tələbləri ilə ayaqlaşması ilə bağlı bədii dilin mühüm və mürəkkəb xarakterli problemlərini təcəssüm etdirmək baxımından dilçilərimiz tərəfindən dəyərli kitab və məqalələr yazılmışdır və həmin əsərlərdə poeziya dilinin bir sıra uğurları ilə yanaşı, qayğıları, kəm-kəsirli cəhətləri də diqqətdən yayınmamışdır.

Xüsusi qeyd edilməyə dəyər ki, 1960-1980-ci illərdə şeir dili məsələlərinə dair səviyyəli yazıların sayı hiss olunacaq dərəcədə artmışdır. Bunun bir səbəbi də bədii dilin prinsipial məsələləri ilə

məşğul olan dilçi alimlərin yetişməsi idi. Q.Kazımovun haqlı qeyd etdiyi kimi, "Tarixi araşdırmalar müəyyən həddə çatdıqda müasir ədəbiyyatın tənqid meydanına çəkilməsi lazım gəldi və 60-cılar nəslinin ardınca və onlarla paralel şəkildə A.Axundov, T.Hacıyev, Y.Seyidov, A.Məmmədov, K.Vəliyev, K.Abdullayev və b. istedadlı dilçi-tənqidçilər nəslə yetişdi. Bu nəslin nümayəndələri böyük bir məktəb şəklində 60-cılar ədəbiyyatının dil və sənətkarlıq məsələləri ilə yanaşı bu ədəbiyyatın ideya-estetik keyfiyyətlərinin araşdırılması sahəsində ədəbiyyatşünas tənqidçilərdən az iş görmədilər (146, 9).

Şeir dilinin zəngin linqvistik material zəminində təcəssümü bir daha göstərdi ki, poeziyada dil hər hansı bir məzmunun sadəcə ifadəsini - formasını təşkil etməklə məhdudlaşıb qalmır. Dil poeziya üçün hər şeydən öncə yaradıcılıq aktıdır, poetik düşüncənin dil materiallarında təzahür edən mənalı formasıdır.

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ ƏDƏBİ TƏNQID ŞEİR DİLİNİN PROBLEMLƏRİ HAQQINDA

Poeziyanın dil mədəniyyətinin linqvistik nöqteyi-nəzərdən öyrinlməsinə diqqətin çoxalması, linqvistik poetikanın fəallaşması heç də o demək deyildir ki, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid bu sahədəki fəaliyyətindən imtina edir. Əksinə, poetik dil problemlərinə, onun daxili mahiyyətinə daha yaxından nüfuz etmək, sənətkarlıq prinsiplərinə daha fəal münasibət bildirib onun hərtərəfli tərəqqi perspektivlərini müəyyənləşdirmək və bədii yaradıcılığın vacib üslubi problemlərini aydınlaşdıraraq, poeziyanın dil ləyaqətinin ölçülərini və bu ölçü meyarlarından yararlanma üsullarını müasir filologiyanın nəzəriyyə və metodologiyaları əsasında mənimsəmək zərurətini aşkarlamaqla ədəbiyyatşünaslıq da öz fəallığından qalmamışdır. Ədəbi prosesin ən canlı, ən narahat dil probleminə ədəbi tənqidin bu marağı tamamilə təbii və qanuni əsaslara malikdir. Belə ki, söz sənətkarının dil məziyyətlərinin, yaxud qüsurlarının tam mənzərəsini olduğu kimi göstərmək, onun həqiqi dəyərini vermək mahiyyət etibarilə şairin yaradıcılıq fərdiyyətini, bədii sözünün əsas xassə və imkanlarını, fərdi söz duyumunun səciyyəvi əlamətlərini, üslubi orijinallıq ölçülərini, şifahi xalq yaradıcılığı, klassik ənənə və canlı danışq dili ilə bağlılıq aspektləri kimi mühüm estetik problemlərin qavranılmasına yardım edir.

Poeziya dilinin ümumi və xüsusi tərəflərinin araşdırılması ədəbiyyatşünaslığın, həmişə olduğu kimi, indi də maraqları dairəsinə daxil olmuşdur. Hər bir şairin dilini yaradıcılığının konkret faktları əsasında saf-çürük etmədən, sözün həqiqi mənasında, onun bədii təfəkkürünün spesifikasiyasını, obrazlar sisteminin özəlliyini xarakterizə etmək də mümkünsüz olar. Bir də ona görə mümkün olmaz ki, şeir yaradıcılığında dil amilini onun ədəbi-estetik sistemindən təcrid edilmiş şəkildə deyil, ideya-məzmunu, janrı, obrazları, ədəbi prosesin ümumi görüntüsü ilə

qarşılıqlı əlaqəli formada, bütöv halda götürülür. Çünki dil həmişə poeziyanı yaradanların estetik görüşlərinə tabe olmuş və yarandığı dövrün bədii mədəniyyətini özündə əks etdirmişdir. Məhz buna görə də dili şairin bədii mədəniyyətinin mühüm komponenti kimi, yaradıcılığının fərdi keyfiyyətlərini, sənətkar fərdiyyətini şərtləndirən faktor kimi təhlil süzgəcindən keçirmək ədəbi tənqiddə yad olmamışdır.

Dil amili eyni zamanda söz ustasının xalqın poetik dil təcrübəsinə, ədəbi ənənələrə bağlılığının dərəcəsinin göstəricisi olmaqla bərabər, həmçinin onun fərdi yaradıcılıqda bədii sözə olan estetik münasibətlərinin də aynasıdır. Odur ki, poeziya nəzəriyyəçiləri dil sənətkarlığı məsələsinə daha ciddi yanaşmışlar. Bədii dil haqqındakı düşüncələrini onlar yeri gəldikcə görkəmli şairlərin əsərlərinin dili üzərində səmərəli iş təcrübəsini, yaradıcılıq laboratoriyasını araşdırarkən ümumiləşdirməyə çalışmışlar və bununla da poeziya sənətinin, bədii formaların inkişafı və təkamülü tarixi ilə müasir ədəbi hərəkət assosiasiyaları və onun səmərəli nəticələri yeni bədii sistem və üslubi novatorluq mövqeyindən dəyərləndirilir.

Beləliklə, poeziyanın əhəmiyyətli amillərinin, dilinin estetik yönümdə öyrənilməsi dilçilik elmi hədudlarından kənara çıxmış, bədii ədəbiyyatda sənətkarlıq problemlərinə diqqət və tələblərin xüsusilə artdığı bir vaxtda ədəbiyyatşünaslıqda da bu istiqamətdə araşdırmalar fəallaşmışdır. Ədəbiyyatşünas və tənqidçilərin əsərlərində dil, hər şeydən öncə, ifadə vasitələrinin sistemli öyrənilib, obraz və bədii təsvir yaratmağın spesifik əsası kimi işıqlandırılır. Janrın poetikası tələblərini diqqətlə nəzərdən keçirən və dil-üslub proseslərinə həssaslıqla yanaşan ədəbiyyatşünas-alimlər bu prosesin aparıcı meyllərini üzə çıxarmış, şeirimizə məxsus zəngin dil arsenalına diqqət cəlb etmişlər.

İstedadla yazılmış və öz elmi-nəzəri səviyyəsinə görə fərqlənən bir çox monoqrafiya və məqalələr, hətta müxtəlif münasibətlərlə qələmə alınmış resenziyalar bədii dil nəzəriyyəsinin inkişafına və

zənginləşməsinə, şübhəsiz ki, öz müsbət təsirini göstərmişdir. Yeri gəlmişkən təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bədii-estetik səviyyə etibarilə dayaz məqalələr, şeirə şablon və yanlış qiymətvərmə halları da istisna deyildir. Başqa sözlərlə desək, ədəbi tənqidi fikrimiz şeir sənətinin nailiyyətlərini daim izləsə də, poeziyanın qazandığı uğurlara ardıcıl olaraq öz münasibətini bildirsə də, sosioloji planda nəzərdən keçirilən şeirin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə öləri nəzər salınırdı. Ədəbi-tənqidin poetik dil və üslub sahəsindəki fəaliyyəti nisbətən solğun görünürdü. Buna görə də müasir oxucunun intellektual səviyyəsinə, bədii zövqünə uyğun gəlməyən məzmunca dayaz, formaca sönük şeirlərin nəşrinə maneə olmaq, forma naqisliyini, kəsir və çatışmazlıqları aradan qaldırmaq üçün, poeziyanın gələcək inkişafı naminə sənətkarlıq, dil və üslub məsələlərinə diqqətin get-gedə artırılması təbii idi.

1940-cı illərdən başlayaraq 1960-cı illərin ortalarında bədii ədəbiyyatın əsas materiallarının – dilinin poetik təhlilinə maraq sezilməyə başlayır. Bütövlükdə götürüldükdə bu maraq ciddi problemlə araşdırmalar tək-tək meydana gəlirdi. Onlar yüksək elmi-nəzəri səviyyədən demək olar ki, məhrum idi. təhlil məhdudluğu ilə müşayiət olunan bu tədqiqatlar müntəzəm səciyyə daşıyırdı və bəri başdan deyək ki, ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda şeir dilindən daha çox nəsr dilinin materialları təhlilə cəlb olunurdu. Aşağıda qeyd ediləcək məqalələr dil və üslub problemlərinin nəzəri həlli baxımından yox, ədəbiyyatşünaslıqda bədii əsərin dilinə diqqətin artması ilə diqqət çəkir. S.Cəfərov və Ə.Abbasovun «Ədəbi dilimizin elmi əsaslarına dair» («Kommunist» qəzeti, 25 iyun 1946-cı il), Ə.Ağayevin «Azərbaycan dilçiliyinin yeni yüksəlişi uğrunda» («İnqilab və mədəniyyət» jurnalı, 1950, №8, s.147-155), R.Kazımovanın «Bədii əsərlərin dili aydın və təmiz olmalıdır» («Ədəbiyyat qəzeti», 5 iyun 1951-ci il), M.Rəfilinin «Dilçilik məsələləri və ədəbiyyat» («Ədəbiyyat qəzeti», 26 iyun 1951-ci il), H.Mirzəzadənin «Bədii dil haqqında» («Ədəbiyyat qəzeti», 26

iyun 1952-ci il), yenə də onun «Mənim qeydlərim» («Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 4 iyul 1964-cü il), F.Xəlilovanın «Üç əsrin dili» («Azərbaycan» jurnalı, 1958, №7, s.217-224), R.Məhərrəmovanın «Azərbaycan sovet nəsrində bədii dil və stil məsələləri» («Azərbaycan» jurnalı, 1953, №6), Ə.Bağirovanın «Mehman» povestinin dili» («Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti, 4 iyun 1955-ci il), Ə.Hüseynovun «Dil və üslub» («Azərbaycan» jurnalı, 1959, səh.184-196) və s. əsərlərin meydana gəlməsini o amillə əlaqələndirmək daha doğru olar ki, haqqında söhbət gedən dövr elə ədəbiyyatşünaslığın tədqiqat obyekti genişlənir, bədii dilin estetik aspektləri poetikanın aktual problemləri sırasına daxil olur. Dilin yaradıcılıq mahiyyətinə meylin get-gedə artması, bədii ədəbiyyatın dili problemləri ətrafında gedən mübahisələrin, elmi-tədqiqat işlərinin canlanması nəticəsində bu prosesin uğuru kimi qeyd edilməyə layiq ciddi əsərlərin üzə çıxmasına səbəb oldu və bu sahədə tədqiqatlarda nəzəri səviyyə əhəmiyyətli miqyasda dərinləşdirdi. Görkəmli ədəbiyyatşünas alim M.Arifin 1948-ci ildə yazdığı məşhur «Dil və üslub» adlı məqaləsi bunun ən bariz nümunəsidir. M.Arif söz sənətinin daxili aləminə, onun hikmətinə yaxından bələd olmağın yaradıcılıq baxımından əhəmiyyətini mühüm detallarla və xüsusi incəliklərlə açmağa nail olmuş və ən diqqətçəkən cəhət budur ki, sənətkar və söz, şeir və dil problemlərinə milli-nəzəri müstəvidə, yeni təfəkkür işığında düzgün və prinsipial mövqelərdən yanaşmışdır. Ədəbi tənqidin bədii dilə fəal münasibətinin əhəmiyyətini, poetik dilin hərtərəfli və dərindən öyrənilməsinin vacib metodoloji aspektlərlə nəzərdən keçirir. O, yazır: «Bədii dilimizin təmizliyi uğurundakı mübarizənin böyük bir hissəsi ədəbi tənqidin üzərinə düşür. Tənqid, dillə ciddi məşğul olmalıdır. Tənqid, əsərlərin ideya-bədii təhlili ilə məşğul olduğu zaman dilə xüsusi əhəmiyyət verməli, yazıcının bədii ifadə vasitələrinə, üslub xüsusiyyətlərinə də fikir verməlidir. Yoxsa, bədii ədəbiyyatın mühüm bir cəhəti olan dil

sahəsi tamamilə nəzarətsiz qalar, dildəki nöqsanlar get-gedə bir qanun halı olmağa başlar.

Dil, xüsusilə bədii əsərin dili də hər hansı canlı bir vahid kimi bəslənməyə möhtacdır. Birinci növbədə yazıçı özü, ondan sonra ədəbi tənqid müntəzəm surətdə nəzarət etməli, onu kontrol altında saxlamalıdır. Ən çalışqan bir bağban kimi dil bağına hər gün nəzər salmalı, dil ağaclarının qurumuş budaqlarını kəsməli, əyilmiş şaxlarını düzəltməli, yanlış calaqları yenisi ilə əvəz etməlidir.

Ədəbi dil bağçasına uzun müddət baxmayanda onu alaq ortları basır, təsadüfi və hərcayi toxumlar orada özlərinə isti məkan tapıb qol-qanad açırlar. Alaq otlarını vaxtında təmizləmək, dil bağçasının qədim əzəmətinə qorumaqla bərabər, onun təzələnməsinə, tərəvəzlənməsinə, rayihədar və gözəl olmasına çalışmalıdır» (27, 242).

Azərbaycan ədəbiyyatının yaradıcılıq dilinin – doğma dilimizin inkişaf və zənginləşmə tarixinin xülasəsini verən müəllif bədii dilin milli kökə bağlılığına böyük əhəmiyyət verir və hesab edir ki, «Dil hər şeydən çox ənənəyə tabedir. Bu günkü ədəbi dilimiz ümumi dil ənənələrimizin ən yaxşı cəhətlərini mənimsəmək, klassiklərimizin dilinə tənqidi yanaşmaq yolu ilə inkişaf etmişdir. «Molla Nəsrəddin» dilinin təbiiliyi və lüğət zənginliyi, Sabir dilinin sadəliyi və hazırcavablığı, Hədinin coşqunluğu, Vaqifin xalq şeiri ruhunu ifadə edən qoşmaları, Füzulinin zəngin ifadəli fəlsəfi qəzəlləri müasir dilimiz üçün bir zəngin xəzinə idi ki, oradan yazıçılarımız öz ruhuna və zövqünə uyğun hər sözü və ifadəni ala bilirdi (27, 224). Müasir şeir dilinin estetik dayaqları daha çox klassik ədəbiyyatımızdan Füzulinin, xalq yaradıcılığından isə Aşıq Ələsgərin bənzərsiz poetik dil materialları ilə nümayiş etdirilir, bu dilin qüdrəti bütün reallığı ilə açıqlıb göstərilir. «Dil və üslub» məqaləsində diqqəti cəlb edən bir faktı xüsusi qeyd etmək lazım gəlir. Bu da dilin başqa estetik problemləri ilə bərabər, şeir dili, şair üslubu haqda düşüncələrin ön plana çəkilməsidir. Bu da təsadüfi hal deyil. Belə ki, ədəbi

prosesə, ədəbi təhlilə obyektiv münasibət dil və üslub məsələlərini diqqət mərkəzində saxlamağı labüdləşdirmişdir.

«Yaxşı üslub nə deməkdir?» - sualı ətrafında M.Arif əsaslı və aktual fikirlər irəli sürür, sualın məğzini, daxili mahiyyətini açan məntiqli mülahizələri inandırıcı şəkildə ümumiləşdirir. O, sözün həqiqi və bədii mənalарının fərqləndirilməsinə ümumi nəzəri mülahizələr baxımından yanaşır, «söz işgəncə və əzabları» haqda fikirləri mücərrəd mühakimələrdən çıxarıb konkret detallarla əyaniləşdirir, ana dili dairəsində hərəkət etməklə yeni söz yaradıcılığı prinsipləri barədə vacib qeydlər edir, sözlərdə gizlənən füsunkar və ecəzkar qüvvələrin aşkarlanmasında şair zəhmətinin çətinliklərini dönə-dönə xatırladır – bir sözlə, sənət dilinin ümdə xüsusiyyətlərini, sənətkarın ədəbi taleyində onun misilsiz xidmətini tutarlı arqumentlərlə təhlildən keçirir, həm də bütün bunlara müasir elmi-nəzəri ölçülərlə yanaşır.

«Mədəniyyət silahı olan söz yazıcının əlində polad bir yay kimi istədiyi tərəfə əyilməli, istədiyi şəkli almalı, yazıcının, şairin fikrini və hissini düzgün və dolğun əks etdirməlidir. Söz həm məntiqi, həm bədii mənası ilə, həm fikri, həm sövti təsiri ilə oxucunu cəlb etməlidir. Söz bütün füsunkar təbiəti ilə ədəbiyyatımızda səslənməlidir.

Unutmamalıdır ki, hər xalqın yaratdığı ən müqəddəs bir nemət, ən zəngin mənəvi xəzinə onun dilidir. Dili yaşadan, ona rəvnəq verən, ona can və təzə qan verən isə bədii ədəbiyyatdır, yazıçılardır, söz ustalarıdır» (27, 144) tezisləri əsərin bədii keyfiyyəti üçün məsuliyyət daşıyan şairin dil və üslub gözəlliyini şərtləndirir, məşhur ədəbiyyatşünas-alimin dil sənətkarlığı ilə bağlı qənaətlərini yekunlaşdırır.

Tənqidçilərlə yanaşı yazıçılarımızın əsərlərində müxtəlif filoloji problemlər arasında dilçiliyin ümumi və xüsusi məsələləri də tez-tez səslənir. Dilə fəal yazıçı münasibəti haqqında təsəvvürü əldə etmək üçün qüdrətli qələm ustası Mirzə İbrahimovun bu şahədəki fəaliyyətinə öləri də olsa nəzər salmaq kifayətdir.

Azərbaycan ədəbi tənqidinin və ədəbiyyatşünaslığının inkişafında böyük xidmətləri olan M.İbrahimovun elmi, tənqidi və publisistik yazılarında dilçilik problemlərinin ayrı-ayrı istiqamətləri barədə fikir və mülahizələri də öz yerini tapmış, obyekt genişliyi, elmi obyektivliyi, nəzəri səviyyəsi, tədqiqatçılıq mədəniyyəti, məntiqi düşüncəsinin dərinliyi, sərrast ifadə tərzilə əks-səda doğurmuşdur. Onun «Azərbaycan dili» (1957), «Xəlqilik və realizm cəbhəsindən» (1961), «Ədəbi qeydlər» (1970) kitablarında toplanmış və digər sanballı məqalələri Azərbaycan dilinin tarixi, dilçiliyinin nəzəri əsasları, bədii söz sənətkarlığı və onun estetik prinsipləri haqqında olduqca zəngin irs kimi dəyərləndirməyə layiqdir və heç təsadüfi deyil ki, yazıcının dilçilik baxışlarına, dil problemləri ilə bağlı fəaliyyətinə həsr olunmuş ciddi elmi-tədqiqat əsərləri, filoloji tədqiqatlar çap olunmuşdur (199, 32-281; 90, 6-18). Buna görə də bədii dilin nəzəri əsaslarına həsr olunmuş sistemli fikirlərindən yox, öləri şəkildə şeir dili, ayrı-ayrı şairlərin dili və üslub özünəməxsusluğu ilə bağlı mülahizələrini, tələblər poetik-lingvistik baxımından heç bir etiraz doğurmayan fikirlərini xatırlatmaqla kifayətlənirik.

M.İbrahimov şeir dili haqqındakı fikirləri onun müxtəlif dövrlərə məxsus şairlərə həsr etdiyi məqalələrdə, sənətkarlıq problemlərindən bəhs edən əsərlərində öz ifadəsini tapmışdır. O, bədii dil probleminə həsr etdiyi ayrıca məqalələri də var. 1955-ci il fevral ayının 4-də «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzetində çap olunmuş «Bədii dil və süjet haqqında» məqaləsi bunun ən gözəl nümunəsidir. Təqdirəlayiq hal kimi qeyd edilməyə layiqdir ki, poeziya dili haqqında mülahizələri konkret faktlara – Füzuli, Nəsimi, Vaqif, Aşıq Ələsgər, S.Vurğun, M.Şəhriyar, B.Vahabzadə və başqalarının bədii dil materiallarına söykənir. Azərbaycan dilli şeir mədəniyyətinin lingvistik əsasları xalq dili axarında təhlil olunur.

M.İbrahimov poeziya dilinə dair mülahizələrini səciyyələndirən keyfiyyətlərdən biri bədii üslubu və onun problemlərini

ədəbi prosesin inkişaf və təkamül meyilləri ilə əlaqələndirməsindədir. O, şeir dilinə poeziyanın inkişaf kontekstində nəzər salır, problem mahiyyətli məsələlərə müraciət edib dil proseslərinin nəzəri aspektlərinə xüsusi diqqət yetirir, analitik təhlilə güclü meyl göstərir.

Ədəbi fikri mühüm yaradıcılıq məsələlərinə, bədii dil problemlərinə yönəldən yazıçı bədii ədəbiyyatın qanunlarını rəhbər tutaraq poeziya dilində tələb olunan bədii səviyyə və sənətkarlıq keyfiyyətlərini ön plana çəkir. Bədii sözü bayağılaşdıraraq onu adi söz dərəcəsinə endirənləri, sözün obrazlı mahiyyətini pozanlar şair şəxsiyyətinin, professionallığının aşağı səviyyəsi ilə günahlandırılır. Mənalı və ifadəli dildən məhrum olan şeirlərə, fikri formaya qurban verən şairlərə həmişə dərin narahatlığını bildirmişdir. «Ədəbiyyatımızın yeni vəzifələri»ndə M.İbrahimov öz narahatlığını belə ifadə edir: «Etiraf edək ki, şeirimizdə sözçülük, mənasız və yorucu ritorika böyük yer tutur. Şairlərimizin çoxu yerli-yersiz dəbdəbəli və təntənəli sözlər işlədirlər. Ehtirassız və fikirsiz ifadələrlə şairin vəznini doldurmağa, qafiyəsini düzəltməyə çalışırlar. Şair ideyadan, yeni fikirdən məhrum olanda quru, cansız sözləri bir yerə toplayır ki, bu da oxucunun nə fikrinə, nə də ürəyinə bir şey verir» (141, 114). Bu məsələyə döən-döənə qayıdan ədib yeri gəldikcə R.Rza, T.Bayram, X.Rza, B.Vahabzadə, T.Taisoğlu və s. şeirlərinin konkret dil təhlili əsasında qüsurlara diqqət cəlb etmişdir. Parlaq nümunə kimi milli köklərdən qüvvət və cəsarət alıb sənət dilinə güc, kəsər və kolorit verən poeziya nəhəngləri Füzuli, Nəsimi, Aşıq Ələsgər, H.Cavid, S.Vurğun, Şəhriyar və s. şairlərin zəngin təcrübəsini mühüm dil əlamətləri ilə təqdim edir. Müasir poeziyamızda xalq təfəkkürü və xalq zövqünün yüksək poetik dillə ifadəçiləri olan R.Rza, M.Rahim, N.Rəfibəyli, H.Arif, N.Xəzri, F.Sadiq, F.Qoca... da yazıcının diqqətindən kənarda qalmır. «Ədəbi novatorluq və həyat», «Sənətin sahibi», «Ədəbi yaradıcılıq haqqında qeydlər», «Heydərbaba şairi», «Üfüqlərə açıq

yol», «Yaradıcılıq vəzifələrimiz», «Tükənməz xəzinə», «Aşıq sənəti və Aşıq Ələsgər», «Aşıq poeziyasında realizm» və s. əsərlərində o, şeirin dil və üslub istiqamətində sənətkarlıq və estetik məziyyətləri barədə nəzəri fikirlərini zənginləşdirmişdir.

Bədii əsərin canı olan dilin fəlsəfi-estetik mahiyyəti, nəzəri problematikası Azərbaycan ədəbi tənqidi və estetik fikrinin parlaq nümayəndəsi Məmməd Cəfərin qələm süzgəcindən daha miqyaslı formada keçmiş, həm ədəbiyyatşünaslığa aid əsərlərində, həm də dil problemlərinə həsr etdiyi yazılarında təhlil obyektini kimi götürdüyü bədii dil problemi olduqca əhatəli və tutumludur. M.Cəfərin yaradıcılığında bədii dilin mahiyyəti və daxili sirlərinin mühüm məsələlərinə dair, sözün tam və konkret mənasında dərin cavablar tapmaq olur. Elmi və tənqidi əsərlərində dilin estetik aspektlərinin şərh dövrün ədəbi prosesi fonunda təhlil və təqdim olunur. Ədəbi prosesi istiqamətləndirmək gücü, tədqiqat obyektinə aydın, müasir baxış və yeni estetik mövqe tədqiqatçının orijinal dəsti-xəttinin xüsusi çəkisini xeyli artırır.

Ədəbi-tənqid, ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində, sırf dilçilik və ədəbi-bədii dil məsələlərinə həsr etdiyi məqalələrində şeir ilə bağlı fikir və mülahizələrin xüsusi yeri vardır. Elmi-tədqiqat işlərinin əhatə dairəsi və genişliyi, xronoloji ardıcılığı göstərir ki, M.Cəfər bədii dilin müxtəlif istiqamətləri, o cümlədən də şeirşünaslığın dillə əlaqədar cəhətləri ilə müntəzəm və ardıcıl şəkildə məşğul olmuşdur.

M.Cəfərin əsərlərində qarşılaşdığımız şeir dili problemləri çoxşaxəli, tematik cəhətdən əhatəli və genişdir. O, həmişə şeir dilini, söz sənətkarının üslubunu nəzəri müddəalar fonunda təhlil etməyə səy göstərmiş, şeir dilinin əsas xüsusiyyətlərini incələyərək dərin elmi təhlildən keçirmişdir. Şeir dili barədə qeydlərə böyük sənət prinsipləri prizmasından yanaşdığı üçün onun əsərlərində əks olunan dərin fikirlər ədəbi-elmi ictimaiyyət arasında böyük rezonans doğurmuşdur. Ədəbi dil məsələlərinə, poetik dilin ayrı-ayrı cəhətlərinə xüsusi məsələlər həsr etmiş

ədəbiyyatşünas alimin bu sahədəki fəaliyyəti filologiyamızda bədii üslubiyyatın, poetikanın canlanmasına müsbət təsir göstərməsi, onun inkişafına təkan verməsi təqdirəlayiq haldır.

M.Cəfərin 1967-ci ildə «Maarif» nəşriyyatı tərəfindən buraxılmış «Esetik tərbiyə, ailə və məktəb» kitabındakı fəslin biri «Bədii ədəbiyyat və estetik tərbiyə» adlanır. Burada dram, nəsr və şeir dillərini fərqləndirən əlamətlər və ümumi cəhətlər yığcam şəkildə ümumiləşdirilmişdir. Şeir dilinə həsr etdiyi səhifələrdə dil mədəniyyətinin zənginləşməsində şairlərin xidmətləri, sənətkarın yaradıcılıq sirlərinə bələdlilik dərəcəsindən asılı olaraq bədii mətnin uğurluluğu, sözün tam mənasında şeiriyyəti təmin edən dildən istifadə bacarığı və s. məsələlər öz sərrast ifadəsini tapışdır: «Özünün müəyyən spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənən şeir dili də ümumxalq dilinin zəngin xəzinəsinə əsaslanır. Sözün geniş mənasında şeiriyyət hər şeydən əvvəl canlı danışq dilinin şeiriyyətidir. Həqiqi şeir dilinin məziyyətlərini də milli dilin təbiətində, dilin fonetik xüsusiyyətlərində, ritm və melodiyasında, qrammatik quruluşunda və s. axtarmaq lazımdır.

Canlı danışq dili kimi şeir dili də dilin fonetikasına, morfolojiyasına, sinaksis, qrammatik quruluşuna tabedir. Şeir öz içərisində canlı danışq dilinin bütün qanunlarına daxil edir. Milli dilə xas olmayan fonetik, morfoloji əlamətlərdən heç birini şeir öz içərisinə daxil edə bilməz. Şeir dili canlı, dildə istifadə edilən sözlərdən, ifadələrdən boyun qaçıra bilməz. Şeir xüsusi sözlərə, xüsusi qrammatik quruluşa malik ola bilməz. Əgər belə olsa şeir insan nitqi sayıla bilməz, insan nitqinin xüsusi şəkli adlana bilməz. Şeir dili heç bir vəchlə canlı dildən sərf-nəzər edib muxtariyyət təşkil edə bilməz, dildən kənar başqa bir söz birləşməsi vasitələrinə malik ola bilməz. Həqiqi şeir odur ki, dilin bütün gözəlliklərini, zənginliyini, aydınlığını, səlisliyini, dilin özünəməxsus ritmini, melodiyasını parlaq surətdə əks etdirə bilsin» (41, 136).

Müəllif poetik dil qaydalarının poeziyada daha artıq hifs olunmasına diqqət çəkir, şeir dilinin xəlqi təbiətini yüksək qiymətləndirir. Nəzəri istiqamətdə söylədiyi bu fikirləri də maraqlandırır ki, sənət dilinin tükənməzliyi öz başlanğıcını ana dilindən alır. Daha sonra diqqəti şeir dilinin spesifikasına istiqamətləndirir, şeir dilinin siqləti, nüfuzu barədə düşüncələrini belə təqdim edir: "Bütün bunlarla bərabər şeir dili insan nitqinin xüsusi bir şəkli olması etibarilə özünün xüsusi spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir. İnsanlar həyatda şeir ilə danışmırlar. Şairin özünün şeir içlə danışmaqdan və ya lirik qəhrəmanlarını, tiplərini şeir ilə danışdırmasından məqsədi oxucu və dinləyiciyə daha güclü, təsirli bir dil ilə müraciət etməkdir. Buna görə də şeir dili daha ifadəli, daha cazibəli olması, emosionallığı, ahəngdarlığı, melodiylılığı, dərin lirizmi ilə, musiqili bir dil olması ilə fərqlənir.

Şeir də insan nitqinin bir şəkli, ancaq daha ifadəli, daha təsirli bir nitq şəkli. Bu məziyyətlərdən məhrum olan şeir oxucu və dinləyicini cəlb edə bilməz.

Şeir dilinin insan nitqinin xüsusi bir şəkli, danışığın xüsusi tipi olmasına ritm, ahəng, vurğu, vəzn, bölgülər, qafiyə, pauzalar və s. də təsir edir" (41, 128).

Eyni fikirlərə M.Cəfərin "Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında", "Inkişaf etmiş sosializm şəraitində Azərbaycan dilinin zənginləşməsi yolları", "Dil və müasirlik", "Şeirimizin dili və vəzn haqqında" sərlövhəli məqalələrində də rast gəlirik. Dil və üslub məsələsinə geniş və əhatəli nəzər salan görkəmli ədəbiyyat nəzəriyyəçisi öz tədqiqat üsuluna uyğun olaraq dilin sənətkarlığın tərkibindəki mövqeyindən ciddi nəzəri səviyyədə, müasir estetik zövqlə mühakimələr yürüdür, şeir mətninin spesifik, linqvistik problemləri haqqında səmərəli mülahizələr irəli sürür. "Şeir dili necə olmalıdır?" -sualını mühüm aspektlərdə cavablandıran müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, dil poetikasının prinsipial xassələrinə sadıq qalmaq, yaxud ondan uzaqlaşmaq sənətkar taleyini təyin edən başlıca amildir. Poetik

dilin zənginliyi fikir zənginliyindən nəşət edir. Dərin poetik düşüncənin ifadəsi üçün yeni və tərəvətli sözlər poeziyanın əbədi ehtiyacıdır. Dilə fəal və müasir münasibət söz sənətkarının estetik mövqeyinin, istedad dərəcəsinin ifadəsidir. Məhz bu tezislərin doğurduğu fikirlər fonunda M.Cəfər şeir dilinin təbiəti, poetik qayənin dərinləşmə ilə dil zənginləşməsinin bilavasitə əlaqəsi, fikri söz-obraza çevirməyin mahiyyəti geniş izah olunur, mündəricə və forma uyğunsuzluğunun şeir estetikasının əsas xüsusiyyətləri ilə bir araya sığmaması xalq bədii təfəkküründən, zəngin poetik təcrübəsindən çıxış edilərək oxucunun mütaliəsinə verilir.

M.Cəfər məqalələrində poetik fikrin tərəqqisində dilə müasir münasibətin böyük rol oynadığını, kamil şeir nümunələrinin zəngin üslubi ənənələrlə çağdaş düşüncə tərzinin kəsişməsi və qovuşması əsasında yarandığını Azərbaycan şeirinin zəngin təcrübəsi və materialları ilə təsdiq edir. 1960-cı illər poeziyasının forma mədəniyyəti, üslub əlvanlığı əsrin hadisələrinə fəal şair müdaxiləsinin, gerçəkliyi şairanə idrak cəhətdən qavramanın güclənməsi ilə əlaqələndirir. Ədəbi faktların təhlili tənqidçini o qənaətə gətirir ki, 1960-cı illər "şeirə, poetik təfəkkürə narahat, qayğılı, həyəcanlı bir ruh gətirmişdir, əgər belə demək mümkündürsə, ümumbəşəri həyəcan ifadə edən şeirlərin sayı artmışdır" (45, 128-129), zamanın sənətkara təlqin etdiyi bəşəri həyəcan, qayğılı ruh, beynəlxalq hadisələrə və bəşəriyyətin taleyinə diqqət, təşviş öz dərin izlərini şeirin dil materialında da tapdı. M.Cəfər belə hesab edir ki, yeni bədii forma axtarışları bütün dövrlərdə zəruri hal olmuşdur və bu zərurət sənətdə həyatın özündən doğan yeni problemlərini daha münasib formalarda ifadə etmək qayğısından irəli gəlir. Forma axtarışlarının tərkib hissəsi olaraq üslubi novatorluq, müəllifin gəldiyi qənaətə görə, qədim tarixi olan şeir mədəniyyətimizin təkamülü yoludur, bədii forma mədəniyyətinin zənginləşdirilməsi vasitəsidir. Xalq dili bünövrəsində formalaşan və inkişaf edən şeir dilinin akustik

gözəlliyi haqqında mülahizələri xalqın mədəni yüksəlişinin təsiri ilə bağlı izah edilir və xüsusi şəkildə nəzərə çatdırılır ki, dilin müasir inkişaf səviyyəsini əks etdirmədən, onun qayda-qanunlarına riayət etmədən şeir dili sənətkarın dünyagörüşünü, estetik mövqeyini tam və əsaslı təqdim edə bilməz. Şeir-sənət dilinə, onun poetik qüdrətinə belə estetik baxış onun yaradıcılıq kredosu idi. Qeyd edildiyi kimi, M.Cəfər ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq sahəsindəki səmərəli və diapozonlu yaradıcılığının demək olar ki, bütün dövrlərində bədii dil sahəsi aparıcı mövqedə dayanıb. Ədəbi təcrübə və irsə xüsusi əhəmiyyət verən görkəmli alim şairləri dil ənənələrini dərinləndirən mənimsəməyə və onu yaradıcı şəkildə inkişaf etdirməyə çağırır. Şeir poetikasının əsas prinsiplərinə əsaslanaraq öz nəzəri baxışlarını genişləndirmiş, get-gedə inkişaf etdirmişdir. Cəsarətlə belə bir fikri səsləndirmək olar ki, bədii söz haqqında irəli sürdüyü mülahizələr Azərbaycan ədəbi-bədii fikrində də öz əksini tapmışdır.

Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, 1960-cı illər şəraitində şeir yaradıcılığına, eləcə də şeirşünaslığın müxtəlif problemlərinə diqqət və marağın çoxalmasının gözəl nəticələri oldu. Canlı ədəbi prosesin güclənməsi dil və üslub məsələlərinə də münasibəti dəyişdi. Bu münasibət ədəbi-tənqiddə, ədəbiyyatşünaslıqda dil problemlərinə dair fikirlərdə ciddi dönüş əmələ gətirdi və M.Cəfərin bu istiqamətdə meydana çıxan yaxşı yazı nümunələri həmişə olduğu kimi, rəğbətlə qarşılandı. Azərbaycan yazıçıları qurultayında 1971-ci ildə söylədiyi məruzə əsasında qələmə aldığı "Şeirimiz beş ildə" başlıqlı məqalə onun nəzəri dilçiliklə bağlı sanballı fikirlərini, bədii dilin ümdə xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı şairlərin üslub sənətkarlığı haqqında düşüncələrini dəyərli tədqiqat əsəri kimi dolğun şəkildə canlandırdı.

M.Cəfər şeir dilinin qarşısında xüsusi tələblər qoyur, şeir dilimizin püxtələşdiyini, xəlqilik və müasirlik prinsiplərini əks etdiyini dəyərli nümunələrlə təsdiq edir, klassik irsə, xalq

yaradıcılığına fəal münasibəti üslub zənginliyinə və müxtəlifliyinə geniş imkan yaradan vasitə kimi səciyyələndirir. Poetik sözdən, poeziya dilinin kəsərindən danışarkən onun doğma dilimizə vurğunluğu da ifadə olunur, ana dilinə doğma münasibətlərlə bağlılığı poetik normalardan yayınma hallarına qarşı ciddi etirazlarına səbəb olur. O, dil gözəlliyini daxili mahiyyət kimi əsaslandırır və ısrarla bildirir ki, nümunəvi şeir dili ötəri, zahiri əlamətlər yığım deyil, üslub gözəlliyi naminə çəkilən yaradıcılıq zəhməti sözə məhəbbətin, sözü yüksək tutmağın ifadəsidir. Buna görə də dilin müasir uğurlarını və imkanlarını öz dilində nümayiş etdirə bilməyən, dil xəzinəsində yeni mənalar kəşf etməyi bacarmayan söz sənətkarlarına iradlarını çatdırır. Novator axtarırlarının kasadlığından da danışan M.Cəfər 1960-cı illər şeirində nəzərə çarpan yeknəsəqlik əlamətlərindən söhbət açır, bunun zərərli nəticələrini yada salır və təəssüflər edir ki, "Şeirimizin obrazlar sistemində də müəyyən cəhətdən yeknəsəqlik, bir tapıntının arxasınca axın görünür. Mən belə dedikdə yalnız məhdud mənada məcazları, bədii təsvir vasitələrini, bədii dildəki obrazlılığı deyil, sözün geniş mənasında bədii düşüncəni fikri, ideyanı ifadə edən obrazlardakı yeknəsəqliyi nəzərdə tuturam. Məsələn, şairlərimizin demək olar ki, istisnasız olaraq hamısı öz fikirlərini, varlığa münasibətlərini və s. ifadə etmək üçün dənizdən, Xəzərdən, ilin fəsillərindən, dağlardan bir obraz, bir bədii təsvir predmeti kimi tez-tez istifadə edirlər. Şeir kitablarını vərəqləyirsən, hamısında "Xəzər şeiri silsiləsi", "İlin fəsilləri" silsiləsinə rast gəlicən. Bu hal ayrı-ayrılıqda-bir şairin yaradıcılığında bir o qədər yeknəsəqlik görünməyə də, bütövlükdə alındıqda şeirimizin obrazlar mənzərəsində nə isə eyni bir obrazın, eyni bir bədii təsvir predmetinin fasiləsiz təkrarı kimi görünür.

Mən bu yeknəsəqliyi nəzərə çatdırmaqda heç də Xəzərdən, ilin fəsillərindən, dağlardan və s. yazılan şeirləri pisləmək fikrində deyiləm. Mən ancaq onu demək istəyirəm ki, bir qayda olaraq şeirin obrazlılıq cəhətdən zənginləşməsi həmişə müxtəliflik, yeni

tapıntılar axtarırlar tələb edir. Eyni bir tapıntı, eyni bir obraz, eyni bir bədii təsvir predmeti arxasınca axın köhnə gül-bülbül obrazı kimi şeirimizin obrazlılığına təzədən xoşa gəlməyən yeknəsəqlik gətirə bilər" (45, 133-134).

Göstərilən məqalədə şeir dili haqqında fikirlər silsiləsinə daxil olan məsələlərdən biri də sərbəst şeirdə özünü göstərən ritm və ahənglə bağlı problemlərdir. Müəllif sərbəst şeirin daxili formasına, emosionallığına, xalq dilinin təbiiliyinə ciddi zərbə vuran səs incəliklərinin, musiqililiyinin, dilə yatımlılığının pozulması hallarını arzuolunmaz qüsurlar kimi təqdim edir. "Aritmiya-şeyrin ürək döyüntüsünün pozulmasına və disharmoniya-ahəngin pozulmasına" (45, 134) söz sənətkarının sənət sir-lərinə etinasızlığının, biganəliyinin və qabiliyyətsizliyinin məhsulu kimi baxır. Onun fikrincə şair sözünün kəsəri, təsir gücü söykəndiyi dayaqla-canlı danışq dilinin təbii potensiallığı ilə əlaqədardır. Poeziya dilində sadəlik dərinliklə vəhdət yaratmırsa, onda söz sənət amili olmaq səlahiyyətini itirir. Şeir dilinin poetik ləyaqəti onun rəvanlığı və aydınlığının, sadəliyi və axıcılığının mənalı deyim sərrastlığına söykənməsindədir. Şeir dili bütün varlığı ilə milli əsaslara bağlıdır və onun ən vacib məziyyətlərindən hesab olunan anlaşıqlılıq və aydınlıq da həmin bünövrədən nəşət edir. M.Cəfər bu məsələyə xüsusi toxunaraq yazır: "Şeir dilində "muxtariyyət" yaratmaq meylinin zərərli bir meyl olduğunu...estetika çoxdan sübut etmişdir. Şeyrin dilində aydınlıq, sadəlik ən çox bəyənilən məziyyətlərdəndir. Vay o gündən ki, oxucu şairin təkcə bir şeirində dil xətalrı görsün, bundan sonra onun ağzından dürr tökülsə də, oxuyan, dinləyən olmayacaqdır" (45, 134).

Şeir dilinin təbiilik və sadəliklə müşayiət olunmasının əhəmiyyətini xatırladarkən bədii yaradıcılıq problemlərindən çıxış edir, dil sadəliyinin digər estetik kateqoriyalar arasında xeyli ümumi cəhətlər tapır. Canlı danışq dilinin sadəliyi və müdrikliyi, saflığı və incəliyi şeir dilinə axaraq onu gözəl və təsirli etməsi,

müəllifin qənaətinə görə, gözə şüurlu münasibətin nəticəsidir və bu sadəlik estetik məziyyətləri ilə poetik mənə tutumu dəyər qazanır: "Şeir dilində sadəlik heç də dili kasıblaşdırmaq, arxaıqlaşdırmaq demək deyildir. Çox təəssüf ki, şeir dilində belə hallar da yox deyildir. Əgər bir sərbəst formada yazılan şeirlərdə dilin təbiətinin pozulması hallarına rast gəlirikse, vəznli, qafiyəli şeirlərdə də sadəlik adına dilin arxaıqlaşması hallarına rast gəlirik ki, bunların hər ikisini pisləmək lazımdır" (45, 135).

Sərbəst şeir dili, M.Cəfərin qənaətlərinə görə, poeziya tariximizdə yaddaqalan və yeni hadisə olsa da burada da poetik forma yox, poetik əhval-ruhiyyə yeniliyi, bədii idrak üfqlərinin genişliyi, dünyaya baxış ənginlikləri əsas götürülməlidir. Başqa şeir vəznləri üçün də vacib olan bir məziyyət-bədii dilin poeziyası, vüsəti, təsir qüvvəsi aparıcı mövqedə dayanmalıdır. Dilin daxili imkanları, sözün bütün çalarları, semantik və üslubi tutumu sərbəst şeir fəaliyyətində də nəzərə alınmalıdır. Məhz buna görə müəllif tələb edir ki, söz işlətmə üsulları, sözdən istifadə poetik baxımdan etiraz doğurmamalıdır. O, dilimizin təbiətinə və ruhuna qəsd etməyin acı nəticələrini xatırladaraq sözlərə ehtiyatla yanaşmağı, şeir dilinə böyük yaradıcılıq əməyi sərf etməyi tövsiyə edir: "Nə zaman ki, sərbəst şeir forması sərbəst şeir forması sözçülüüyü, uzunçuluğu, əhvalatçılığı, bayağı, kasıb qafiyələri, qafiyə xatirinə lazım olmayan sözlər işlətməyi, yersiz təntənə və dəbdəbəni aradan qaldırır, sözə qənaət yaradır, milli dilin gözəlliyini, axıcılığını, musiqisini, melodiyasını qoruyur, dilin qüdrətini ifadə edir, şeiriyyəti, emosiyalılığı gücləndirir, o yerdə bu forma gözəldir, üstündür. Harada ki bu yorma şeiri ağırlaşdırır, fikri düyün salır, milli dilin gözəlliyinə xələl gətirir, uzunçuluğa, əhvalatçılığa, sözçülüyə, uydurma obrazlılığa çevrilir, o yerdə üstünlüyünü itirməklə bərabər, şeiriyyətə də zərbə vurur, bədii təfəkkürü kasıblaşdırır, poeziyanı isə bir qeyri-poeziyaya, çox asan bir peşəyə çevirir" (45, 135).

M.Cəfərin "Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri haqqında" məqaləsi belə bir fikri söyləməyə əsas verir ki, alimin zəngin estetik görüşləri sistemində poetik dil məsələləri olduqca geniş yer tutur. Şeir dili anlayışı geniş bir estetik kateqoriya kimi təhlildən keçirilir, bu haqda fikirləri inandırıcı elmi məntiqə əsaslandırılır. Şeirin xəlqi təbiətinin dillə bağlılığı, onun orijinal keyfiyyətləri, səmimiliyi, aydınlığı incəlenir. "Dilin yaradıcısı xalqdır. Bədii dil də ümumi xalq dili əsasında yaranır və özünün bütün qüdrətini, gözəlliyini, bütün qanun-qaydalarını, sözlərini, ibarə və ifadələrini, sərfi xüsusiyyətlərini bu mənbədən canlı dilin tükənməz xəzinəsindən alır" (45, 165) deyən müəllif şeir dilini, onun müxtəlif aspektli problemlərini geniş ədəbi-estetik zəmində qoyur. Şeir mədəniyyətinin konkret, milli hadisəsi kimi götürərək onun daxili mahiyyətindən, özünə xas məziyyətlərindən çıxış edir və əhatəli filoloji əsaslarla təhlil etməyə təşəbbüs göstərir. Ən önəmlisi budur ki, əsrlərlə dərin təfəkkür sahiblərini məşğul edən bu problemlərə yüksək professional mövqedən yanaşılır, linqvistik poetikanın xüsusi bir problemi kimi ardıcıl və sistemli şəkildə araşdırılıb müasir elmi-nəzəri yönümlərdən izah edilir. Bu baxımdan "Şeirimizin dili və vəznə haqqında" irihəcmli məqaləsinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Şeir dilinə aid müxtəlif fikirləri nəzərdən keçirən müəllif zəngin və rəngarəng şeir materiallarına istinadən olduqca mühüm mətləblərdən xəbər verir, şeir dilinin spesifikasiyasını milli poetik zəmində açıqlayır, şeir üslubuna məxsus orijinallıqlar, milli dil və şeir probleminin mahiyyətini incələyir. Xarakterik odur ki, M.Cəfər şeir dili haqqındakı mülahizələrini ədəbi prosesin şeirşünaslıq nəzəriyyəsinin nailiyyətləri işığında təhlilə üstünlük verir, şeir dilinin vəznə bağlı inkişaf xüsusiyyətlərini ədəbi-bədii dilin təkamülü və poetik meylləri ilə əlaqələndirməyə müvəffəq olur. M.Cəfər qələminə məxsus bir məziyyət kimi şeir dilinə baxış şeirşünaslığın zəngin tarixi təcrübəsindən təcridlənərək nəzərdən keçirilmir, tarixi və müasir mülahizələr, baxışlar eyni vəhdətdə,

eyni kontekstdə götürülüb biri-digərini tamamlayır. Şeir dilinin nəsr dilindən fərqli cəhətləri bu problem ətrafında mövcud nəzəriyyələr fonunda təqdim olunur. Belə təhlil üsulu nəticəsində müəllif şeir ritminin özülündə duran vəzn, qafiyə, intonasiya, musiqi, yaxud avazlanma əlamətlərindən çıxış edərək şeir dilinə dair fərqli baxışlara, ayrı-ayrı mülahizələrə nəzər yetirmiş və şeir dilinin inkişaf mərhələdən və bu mərhələlərlə bağlı fikirlərə öz tənqidi münasibətini dəqiqləşdirmişdir. Şeir dilinin bilavasitə musiqiyə söykənməsi, şeirlə musiqi üçün vəzn, ritm və melodiya şərikliyi fikrinin qüsurlu və birtərəfli olduğunu əsaslandırıdığı kimi, şeir "deklamasiya növü"nün şeiriyyəti, melodiyası və ritmini şeir texnikası, vəzn və qafiyə ilə əlaqələndirən mülahizələrin də naqis və çatışmayan cəhətlərinə tənqidi münasibət bildirmiş, sərbəst şeirdə vəzn və qafiyə azadlığı haqda yanlış təsəvvürlərə aydınlıq gətirmişdir. Şeir dilinin təkamülü haqqında mühakimələrini müəyən dövrün, yaxud da bu və ya digər milli poeziyanın təcrübəsi və həddudları ilə məhdudlaşdırmayan müəllif fikirlərini həqiqətlər və mübahisələr üzərində qurub belə bir ümumiləşdirici qənaətə gəlmişdir ki, şeir dilinin zəruri daxili keyfiyyətləri, qanunauyğunluğunu şeir texnikasında, vəzn və qafiyədə, musiqi havalarında axtarmaq əsassızdır. "Şeir dilinin xüsusiyyətini, hər şeydən əvvəl onun məzmununda və canlı xalq dilinin təbiətində, qrammatik quruluşunda, dilin fonetik xüsusiyyətlərində, ritmində, melodiylarında axtarmaq lazımdır" (42, 153).

Şeir dilinin milli əsaslarının elmi şərhə məqalənin əsas tədqiqat istiqamətidir. Şeir xalis milli hadisə olaraq törədiyini, milli dildə yarandığını, onun dil materialına, ifadə qüdrətinə söykəndiyini xüsusi vurğulayır və "canlı danışq dili kimi, şeir dili də dilin fonetikasına, morfologiyasına, sintaksis və qrammatik quruluşuna əsaslanır. Şeir öz içərisində canlı dilin bütün qanunlarını daxil edir. Milli dilə məxsus olmayan fonetik morfoloji əlamətlərdən heç birini şeir öz içərisinə daxil edə bilməz. Şeir dili canlı dildən

istifadə edilən sözlərdən, ifadələrdən boyun qaçıra bilməz. Şeir xüsusi sözlərə, qrammatik quruluşa malik ola bilməz. Əgər belə olsa şeir insan nitqi sayıla bilməz, insan nitqinin xüsusi şəkli adlandırıla bilməz. Şeir heç vaxtlə canlı dildən sərf-nəzər edib muxtariyyət təşkil edə bilməz" (42, 156-157) deyəndə şeir sənətinin təmsil etdiyi xalqın canlı danışq dilindən asılılığı nəticəsinə gəlir.

Şeirin formalaşmasında vəzn, ritm və melodiya kimi amillərin rolu, formalaşma məqamında dilin fonetik elementlərinin fəal və aparıcı olması faktları müəllif tərəfindən elmi şəkildə əsaslandırılır. Canlı danışq dilindən qaynaqlanıb şeirin canını-qanını təşkil edən vəzn, ritm və melodiyanın-şeyrin bir nitq forması kimi təşəkkülü üçün vacib olan keyfiyyətlərinin müfəssəl və ətraflı göstərilməsi müəllifin ümdə tədqiqat uğuru sayılmalıdır. Tədqiqat uğuru imkan verib ki, müəllif "əsl şeiriyyət özünün məzmunu ilə birlikdə, bir tərəfdən də əsrlərdən bəri işlənilib büllurlaşmış gələn canlı dilin təbiiliyindən doğur" (42, 156) fikrini nəzəri cəhətdən ümumiləşdirsin. Şeyrin milli zəmində əmələ gəldiyini, öz mənbəyini xalq təfəkküründən, onun ifadə vasitəsi olan canlı danışq dilindən götürdüyünü sübuta yetirsin. M.Cəfər doğru olaraq zəngin milli dili poeziya üçün əsas qaynaq sayır və belə hesab edir ki, şeir öz daxili mayasını danışq dilindən alır, "canlı danışq dilində vəzn və qafiyəsiz də şeiriyyət vardır". Yeri gəldikcə M.Cəfər Azərbaycan şeyrinin tarixi təcrübəsinə müraciət edir və qətiyyətlə bildirir ki, əsl şeyr dilimizə məxsus gözəllikləri, ahəngi, aydınlığı, melodiyanı üzə çıxaran, onun potensial imkanlarını aşkarlayan şeirdir. O, şeyr dili sahəsində baş verən yanlışlıqlara, səhv meyllərə 1928-1929-cu illərin ədəbi təcrübəsi timsalında nəzər salır, süni səciyyə daşıyan, xalqın dilinə və mənəviyyətinə zidd qüsurlara yenidən diqqət cəlb edir. Şeyr dilini xalqın təbii dilindən, klassik ənənələrindən uzaqlaşdıraraq dilimizin, təbiətinə xas olmayan söz və ifadələrlə zibilləmək eybəcərliyinə, dilimizin daxili strukturuna yad olan qondarma şeyr

dili quraşdırmaq cəhdlərinə obyektiv münasibət bildirməklə bərabər mövcud lüğət tərkibinə, sabitləşmiş qrammatik quruluşuna məhəl qoymadan dilin qəbul olunmuş qaydalarını dəyişməklə dil kasıblığı yaradanları bu canlı dil xəzinəsindən xəbərsizlikdə təqsirləndirir. Ədəbi-bədii dil normalarına istisnasız olaraq əməl etmək nəticəsini çıxararaq yazırdı: "Şeir, dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Şeir dili daha ifadəli və cazibəli, ahəngdar dildir. Lakin dil qanunları nöqteyi-nəzərindən şeir dilini canlı dilə və nəsr dilinə qarşı qoymaq olmaz" (42, 158).

Şeir dilinin spesifik və vəzifəsinə, linqvistik özünəməxsusluğuna geniş baxış nəticəsində M.Cəfər bu məsələni geniş estetik kateqoriya kimi götürüb poeziyanın yaradıcılıq simasını, inkişaf meyillərini üzə çıxardır, bədii dilə müxtəlif tərəflərdən baxış konkret şeir materialları ilə bağlanır. M.Cəfər sübutlarla və əsaslı şəkildə açıb göstərir ki, dilin inkişaf səviyyəsi və ifadəlilik imkanları onun melodiyasında ritm və intonasiyasında da əks olunur. Dilin fonetik quruluşu, sözün heca vurğusu, məntiqi vurğu və onların şeir ritminə göstərdiyi təsir çoxcəhətlidir. Vurğunun bütün tipləri ritmik tələffüzün, intonasiyanın biçimləşdirilməsində əvəzsiz imkanlara malikdir. Bu problemlərlə yaxından və ardıcıl məşğul olan şeirşünas alimlərin yekdil qənaətlərində ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, şeirdə vurğunun rolu olduqca önəmlidir və misralarda vurğulu və vurğusuz hecaların mütənasib yerləşdirilməsi, məntiqi və musiqili vurğuların müəyyən ardıcılıqla bir-birini təqib edərək işlədilməsi müstəsna əhəmiyyəti olan faktlardır. Bu fikir də birmənalı şəkildə qəbul edilir ki, şeir dilində heca vurğusu, məntiqi vurğu, musiqili vurğu birbaşa dilin fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar M.Cəfər vurğunun şeir ritminə, vəznə göstərdiyi güclü təsiri həm linqvistik aspektdə, həm də poetik planda elmi tədqiqat obyektini kimi qarşıya qoyub təfəkkür süzgecindən keçirir.

S.Vurğun, R.Rza, O.Sarıvəlli, Q.Qasımzadə və digər şairlərin əsərlərindən tutarlı misallar verib vurğuların poetik mövqeyini,

onun şeirdə yüksək ritm-ahəng yaratma imkanlarını, estetik köklərini araşdırır. O göstərir ki, vurğu müxtəlifliyi, saitlərin səslənmə nizamı şeiriyyəti vüsətləndirən, şeir ritmini və emosionallığını artıran, bununla da insan ruhunun enerjisini aşkarlama qüdrəti kəsb edən çox mühüm vasitədir. Həm də sözün daxili enerjisində, hərəkət və təsirində genişlik qazandıran elə bir vasitədir ki, dilin səs sisteminin ən səciyyəvi, ən mühüm cəhətlərini, ilk növbədə də poetik imkanlarını aşkara çıxarır. Alimin fikrincə, dilin fonetik xüsusiyyəti tələb edir ki, ritm-ahəng yaradan bütün vasitələr sistemli və kompleks şəkildə istifadə olunsun, xüsusilə vurğu növlərinin, fonetik ifadə vasitələrinin hamısı bir vəhdət şəklində birləşməklə bütövlükdə şeir bədii strukturuna, mətnə gözəl məziyyətlər gətirir.

Məqalədəki şeirdə dinamik vurğu haqqında mülahizələr də ciddi elmi maraq doğurur. Şeirimizin bu sahədə uğurlu və uğursuz təcrübəsi nümunələrinə diqqət çəkib fikrini belə bir müddə ətrafında mərkəzləşdirir ki, dinamik vurğusu zəif olan şeirlər Azərbaycan dilinin təbiətinə xas olan ən mühüm fonetik keyfiyyətlərdən məhrum edir. Belə şeir nümunələri dilimizin ahəngdarlığını sönlükləşdirir, onun gözəlliyini və ifadə qüdrətini bütün dolğunluğu ilə əks etdirə bilmir. Uzanan və qısa saitlərin sıra ahənginə, şeir üçün söz seçmək məsələsinə, misradaxili bölgü və fasilənin intonasiya çalarlığına təsirində, inversiyaya, qafiyə kimi forma əlamətlərinə də müəllif eyni prizmadan, prinsipial mövqedən yanaşır, əlvan ritm yaradıcılığında onların rolundan ayrıca bəhs edir, bu məsələlərlə əlaqədar filoloji təcrübələri ümumiləşdirməklə bərabər, mübahisəli məsələlərə öz baxışlarını bildirir, elmin son nailiyyətləri işığında həmin problemlərə münasibət ifadə etməyə təşəbbüs göstərir.

M.Cəfərin filoloji tədqiqatı içərisində poetik dil problemləri, xüsusilə şeir dil quruluşu anlayışı geniş estetik kateqoriya səviyyəsində götürülür. Dil şeir varlıq formasıdır, onsuz şeiriyyət yoxdur; dil poeziyanın bədii ləyaqətində həlledici rol

oynadığı üçün söz ustasının lüğət zənginliyi, səmimiliyi, fikrin ifadəsindəki təbii səs-söz düzü misilsiz, əhəmiyyət kəsb edir-tezislərindən çıxış edən alim ana dilimizin, şeir dilinin həqiqətlərindən yüksək peşəkarlıqla danışmış, canlı danışq və şeir dili münasibətlərini çox dərin və dəqiq elmi əsasda qoymuşdur.

Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, XX əsrin 60-80-ci illəri poeziyanın sənətkarlıq məsələləri ədəbi tənqid, ədəbiyyatşünaslıq və poetik linqvistika tərəfindən tədqiqata cəlb olunmuş, lakin dil və üslub məsələləri lazım olduğu səviyyədə araşdırılmamışdır. Bu dövr ədəbi prosesin daxili qanunauyğunluqlarından qaynaqlanan görkəmli şairlərin üslubu da hərtərəfli öyrənilməsi səthi səciyyə daşdığından tam elmi müzakirədən kənarda qaldı. Bu tünlүkdə göstərilən zamanın ədəbi prosesində sənətkarlıq problemlərini, o cümlədən şeirin bədii dil göstəriciləri günün estetik tələbləri səviyyəsində tədqiqata cəlb olunmadı. Bu dövrdə meydana gələn filoloji tədqiqat əsərlərində poeziya dilinin inkişafını, üslubi meyllərini əhatəli araşdırmaq, onun nəzəriyyəsini ümumiləşdirib qiymətləndirmək əvəzinə, daha çox nisbətən seçilən ayrı-ayrı şairlərin yaradıcılığında özünü göstərən fərdi dil əlamətləri məhdud şəkildə təhlildən keçirildi. Bu, bir problem kimi ədəbiyyatşünaslığın, yaradıcı təşkilatların da diqqətini cəlb etdi və şeir dili problemlərinə öz dövrünün ciddi münasibətini formalaşdırdı.

Bədii dil probleminə diqqət, yeri gəldikcə bu vacib məsələyə müdaxilə halları bu və ya digər cəhətdən ədəbi tənqidin nəzəri səviyyəsindən asılı olmuşdur. Müasir ədəbi prosesi diqqətlə izləyib onun haqqında nəzəri fikri zənginləşdirdikcə ədəbi tənqid poetik dilə olan münasibət də öz fəallığını da artırmağa səy göstərirdi. Ədəbiyyatın dilinin tədqiq və təhlil edilməsində tənqidin iştirakı öz miqyası etibarilə ayrı-ayrı zaman kəsiklərində fərqli cəhətlərə malik olmuşdur. Müşahidələr göstərir ki, 1960-1980-ci illərdə əvvəllkilərə nisbətən son onillik ərzində ədəbi tənqidin yaradıcılıq səyləri hiss olunacaq dərəcədə hərəkətə

gətirilmişdir ki, bunun nəticəsində də ədəbi tənqidin bədii dil prosesinə verdiyi təhlilin həm əhatə dairəsi genişlənir, həm də onun analitik başlanğıcı məzmun və nəzəri səviyyəyə dərinləşməsi diqqətdən yayınmır. Şahid oluruq ki, bədii dil ədəbi prosesin ən mühüm komponenti kimi bütün mürəkkəbliyi və mahiyyəti ilə estetik təhlildən keçirilməyə təşəbbüs intensivləşməkdədir. Bütün mərhələlərdə get-gedə zənginləşməkdə olan bədii dilin səciyyələndirilməsi, ədəbiyyatımızın inkişafı kontekstində yeni keyfiyyətlərinin üzə çıxarılması xüsusilə diqqətəlayiqdir. Nəzərdən keçirdiyimiz illərdə ədəbi tənqidin poetik dil sahəsindəki fəaliyyəti o qədər də məhsuldar və səmərəli olmadığını qeyd etməklə etiraf etmək lazımdır ki, Azərbaycan tənqidi salnaməsində bədii dil problemləri üçün əhəmiyyət kəsb edən əlamətdar hadisələr də müşahidə olunurdu. Belə bir hadisələrdən biri Azərbaycan Yazıçılar Ittifaqının ədəbi-bədii dilə aid ayrıca plenum çağırmasından ibarətdir. Plenum müasir mərhələdə bədii dilin məqsəd və vəzifələrinə, təkamül prinsiplərinə, xeyli aydınlıq gətirdi, bununla yanaşı bir sıra mühüm və prinsipial məsələlər ətrafında estetik düşüncələrin, polemik fikir və mübahisələrin əsasını qoydu. Plenum bədii dil sahəsində geniş əks-səda yaratdı, ədəbi qüvvələrin, elmi ictimaiyyətin ciddi marağına səbəb olan müzakirələri intensivləşdirdi. Bu məsələ müxtəlif səviyyələrdə keçirilmiş elmi konfransların gündəliyinə daxil oldu, bədii ədəbiyyatın dili mərkəzi və ciddi mövzu kimi plenumun geniş müzakirəsindən keçirildi.

Azərbaycan Yazıçılar Ittifaqı idarə heyətinin bədii dil problemləri ilə bağlı plenumu 1984-cü ilin may ayında keçirilmiş və bu vacib məsələyə həsr olunmuş dörd məruzə, məruzələr ətrafında isə çıxışlar dinlənilmiş, toxunulan məsələlər müzakirə edilmişdir. Məruzələr poeziya (S.Rustəmxanlı), nəsr (N.Cabbarov), dramaturgiya (S.Rəhimli), ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıq (Y.Qarayev) əsərlərinin dil və üslub

xüsusiyyətlərinə aid idi. Yeri gəlmişkən demək lazımdır ki, Mirzə İbrahimov, B.Azəroğlu, M.Dilbazi, B.Bayramov, R.Əliyev, H.Abbasadə, Q.Xəlilov, Q.Kazımov, T.Hacıyev, X.Rza, K.Abdullayev, V.Babanlı, K.Vəliyev, A.Abdulla, T.Bayram və I.Şıxlının çıxışlarında ədəbi məhsulların uğurlarına obyektiv qiymət olduğu ki, bədii dilin çətinliklərinə, qüsurlarına da düşündürücü işarələr vardır (Bax: "Ədəbi-bədii dil", "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 27 iyul 1984-cü il).

Digər məruzələr kimi S.Rüstəmxanlının məruzəsi mətni "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində (1984-cü il 15 iyun) "Şeirimizin dili" adı ilə dərc olunmuşdur. Məruzədə müasir poeziya dilinin təqdirəlayiq tərəfləri həyati tələblərə uyğunluğu, uğurları və üslubi istiqamətləri barədə ciddi problemlər qoyulmuşdur. Bu problem ətrafındakı çıxışlarda da şeir dilinin spesifik xüsusiyyətləri, bu istiqamətdə əldə edilən nailiyyətlər və vəzifələrə də toxunulmuşdur.

1960-1980-ci illər ədəbi tənqidin əməli fəaliyyətində şeir poetikasının bədii proseslə qarşılıqlı və mürəkkəb əlaqələr kontekstində işıqlandırılmasının şahidi oluruq. Sənətkarlıq problemlərinin həlli yolunda bədii dil estetikasının fəallaşmasında, ədəbiyyatın ümumi hərəkətin fonunda üslubi zənginləşmə istiqamətində şeir dilinə prinsipial mövqeyin müəyyənləşməsində ədəbi tənqidin iştirakı yüksəldi, şeirin forma axtarıcılığına həm miqyasına, həm də poetik siqlətinə görə müsbət təsirini hiss etdirdi. Şeir dilinin bir sıra vacib tərəflərini geniş və dolğun şəkildə münasibət bildirmək, onun estetik ruhunu, inkişaf istiqamətini düzgün sezerək qiymətləndirmək, məruz qaldığı qüsurların islahı üçün çalışmaq, şeir dilinin bədii-estetik mahiyyətini dərk etmək sahəsində Ə.Ağayev, Y.Qarayev, B.Nəbiyev, Ş.Salmanov, A.Abdullazadə kimi görkəmli ədəbiyyatşünaslar olduqca səmərəli iş görmüşlər. Məsələn, Y.Qarayevin poeziyanın müxtəlif nəzəri problemlərinə aid çoxsaylı əsərlərini nəzərdən keçirərkən şeirimizin dil səviyyəsində ifadə olunan ciddi

sənətkarlıq məsələlərinin müxtəlif yönümləri ilə rastlaşırıq. Misilsiz bədii sərvətimizin- şeirimizin nəzəri problemləri, ən əsas da onun poetikası ənənə və novatorluq baxımından, bədii-sənətkarlıq mövqeyindən təhlilində 1960-1980-ci illər poeziyasının üslub mədəniyyətinə dair olduqca dəyərli və düşündürücü işarələr vardır. Şeir dilinin aktual problemləri bu və ya digər şəkildə Y.Qarayevin "Poeziya və nəsr" kitabındakı "Klassik poeziya və intibah problemi", "Füzulidən Sabirə", "Poeziyanın illəri və yolları", "Şairin romantikası", "Poetik nikbinliyin qaynaqları", "Həmişə səfərdə" məqalələrində ifadə olunmuşdur. Şeirimizin 1960-cı illərdən sonrakı mərhələsinə aid nəslinin yaradıcılıq fəaliyyətini təhlil etmək cəhətdən tənqidçinin Azərbaycan yazıçılarının 1976-cı il iyun ayında keçirilən VI qurultayındakı məruzəsi əsasında yazdığı "Poeziyamızın illəri və yolları" məqaləsi daha diqqətəlayiqdir. Məqalədə şeir poetikası ilə bağlı nəzəri fikirlər xeyli yer tutur. Müəllifin gəldiyi qənaətlərdən aşkar hiss edilir ki, ədəbi prosesin tam mənzərəsini və əsil mahiyyətini müəyyənləşdirməkdə dil sənətkarlığının, üslub orijinallığının rolu olduqca mühüm və önəmlidir. Odur ki, bu yönümdəki nəzəri mülahizələri kontekstində "...poeziya öz oxucusunu o vaxt itirir ki, o, öz mahiyyətinə -mənəvi vəzifəsinə sədaqəti itirməyə başlayır. Daha doğrusu, öz oxucusunu itirən poeziya yox, antipoeziya olur, ifrat, süni, modernist meyllər olur" (149, 47) fikirləri məntiqli görünür. 1960-1970-ci illər şeirimizin mürəkkəb əhvali-ruhiyyəsinə, onda daxili dramatizminin, psixologizmin güclənməsinə diqqət cəlb edən müəllif poetik nəsilər arasındakı ənənə bağlılığına, bədii estafetin fasiləsizliyinə də toxunur. XX əsrin altıncı və yeddinci onilliyində şeirdə özünü göstərən poetik dil nümunəsi həmin dövr üçün xarakterik olan yazı tərz, əsas əlamətdar cəhətləri ilə seçilən fərdi üslubi təmayüllər haqda maraqlı və düşündürücü fikirlər irəli sürülür.

Belə bir fikir xüsusi olaraq vurğulanır ki, "xalq dilindən və şeirindən əks olunan vəzn, ahəng, bəhr, ritm sərbəstliyi poetik

yekrənglikdən, ifadə və üslub monotonluğundan qaçmağa kömək göstərir. Əsrin yeni problemləri ilə birgə yeni ritmi, sürəti, enerji və tempi də şeirə gəlir və klassik irsin, milli folklorun ənənə və imkanlarını yeni bədii vəzifələrin həlli xeyrinə daha fəal səfərbərliyə almağa ehtiyac yaranır. Əql və emosionallıq, lirik və intellektuallıq arasında süni təzadi şeirimiz artıq dəf edir. Bədii dili hər cür sünilikdən və ritorikadan təmizləmək, saf ana dilinin havasını, istisini, ritm və ahəngini daha sərbəst şəkildə şeirə gətirmək də 60-70-ci illər nəslinin qarşıya qoyduğu bədii vəzifələrdən biri saymaq olar" (149, 49).

Y.Qarayevin əsərlərində ayrı-ayrı görkəmli söz sənətkarlarının yaradıcılıq fərdiyyətini təhlil etmək, konkret bir şairin poetik təcrübəsi əsasında bədii üslubu xüsusi şəkildə qoyub həll etmək meyli də vardır və bu baxımdan "Həmişə səfərdə" məqaləsi səciyyəvidir. 1960-cı illər poeziyasında öz poetik intellekti ilə seçilən Əli Kərim yaradıcılığının mühüm üslubi məziyyətləri nəzəri dərinliklə təhlildən keçirilmişdir. Əli Kərim üslubunun əsas meyarı və aparıcı xətti kimi "hər şeyi canlandırmaq, əyaniləşdirmək, bədii detala, rəmzə çevirib təsvir etmək" (149, 104) təşəbbüsü və bunun nəticəsində formalaşmış poetik idrak genişliyinin konkret göstəriciləri ədəbi fakt kimi dəyərləndirilir. "Fərdi intellektual üslub"un Ə.Kərim yaradıcılığı təcrübəsində təmayülünə verdiyi təhlil problematikasının təzəliyi ilə fərqlənir. Müəllif tamamilə düzgün müşahidə edir ki, "Sıqlətli ideya ilə, fikir vüsəti və miqyası ilə yanaşı, bu şeirlər bədii forma mədəniyyətinin yüksəkliyi və zənginliyi ilə seçilir. Bizim müasir şeirimizdə yeni poetik lüğət, bədii sintaksis, vəzn və ritm mürəkkəbliyi, sənətkarlıqda poetik novatorluğun əlamətləri öz yaxşı ifadəsini bir də məhz bu şeirlərdə tapmışdır. Müasir əlvan polifonik vəzn, müxtəlif ritmik vahidlər və formalar, söz materialının məharətlə seçilməsi, orijinal qafiya, bənzətmə və ifadə sistemi-bütün bunlar Əlinin üslubunda sözün enerjisini, onun bədii zərbə qüvvəsini, təsir və sirayət gücünü artırır,

kəskinləşdirir. Burada "vəznəşiz şeir" bəlkə də var, lakin vəznəşiz, musiqisiz misra yoxdur. Yüksək dərəcədə yığcamlıq, təbiilik və səmimiyyət poetik nitqin canlılığı, vüsəti və çevik, dinamik bir düşüncə tərzini onun sərbəst şeir ədasını fərqləndirir" (149, 106).

Azərbaycan şeirinin ideya-bədii təhlili əhatəliliyinə, tutumuna görə tanınmış ədəbiyyatşünas alim Ş.Salmanovun elmi yaradıcılığında geniş yer tutur. Qoyduğu problemlərin aktuallığı, yüksək elmiliyi ilə yanaşı poeziyanın dil mexanizmi, poetik sistemə, üslubi xüsusiyyətləri də geniş miqyasda aşkarlanır. Onun tədqiqatlarında bir meyar kimi metodoloji aydınlıq, konstruktiv araşdırma, dərin elmi-nəzəri fundament üzərində yüksələn monumentallıq əsas əlamətlərdəndir. Mübaligəsiz demək olar ki, onun ədəbi tənqidi yazılarında keçən əsrin 20-ci illərində yeni sovet şeiri deyilən poeziyanın təməl daşını qoyan şairlərdən - S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, Ə.Cəmil, O.Sarıvəlli və b. tutmuş yaradıcılıq aləmində ilk addımlarını atan gənc qüvvələrin poetik siması haqqında ciddi peşəkar sözü vardır. Müxtəlif mərhələli böyük bir dövrü təmsil edən şairlərin qələm məhsullarının linqvopoetik xüsusiyyətlərini aşkarlamaq, şeirimizin bütöv bir dövrünü, xüsusən 30 illik inkişaf yolunu, üslubi istiqamətlərini izləmək nöqtəyi-nəzərdən Ş.Salmanovun uğurlu tədqiqatları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tənqidi fikirdə şeir poetikası problemləri yetkinlik səviyyəsindən, qabaqcıl sənətkarlıq mövqeyindən öz nəzəri həllini tapmışdır. Şeirimizin 1960-1980-ci illərdəki inkişaf mərhələsində müxtəlif dəsti-xətti olan şairlər, ayrı-ayrı üslubi yönümlər və təkamül proseslərini həssaslıqla müşahidə və şərh edən Ş.Salmanovun tədqiqatı mərkəzində bir mühüm məsələ-poeziyanın dil və

üslub sənətkarlığı, onun mütəmadi təkamül və yeniləşmə meyllərinin vüsəti də dayanır. Şeirdə müəlliflə oxucunun əsas ünsiyyət vasitəsi olan bədii dil anlayışını geniş estetik ölçülərdə alıb onun nəyi təmsil etməsini, məqsəd və vəzifələrini sənətin spesifikasiyası ilə, bədiiliyin meyarları ilə bağlı qavrayıb mənalandırır.

Şeirimizin ayrı-ayrı mərhələləri, bu mərhələlərin özünəməxsus estetik problemləri, yaradıcılıq orijinallığına və ədəbi xidmətlərinə görə seçilən görkəmli şairlərin poetik təcrübəsinin ümumiləşdirməsi Ş.Salmanovun əsərlərində ciddi maraq doğurur. "Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemi" monoqrafiyası (1980), "Müasirlik mövqeyindən" (1982) məqalələr toplusu, Yaşar Qarayevlə birgə yazdığı "Poeziyanın kamilliyi" monoqrafiyası, "Poeziya və tənqid" kitabı və çoxsaylı məqalələri ədəbi-tənqidi fikrimizin nailiyyətləri kimi qiymətləndirilir. Ş.Salmanov ədəbi-bədii tənqidi müasir tələblər səviyyəsinə qaldırmaq vəzifəsini rəhbər tutan, poeziyanın dil və üslub keyfiyyətlərinə dərinləndirən maraq göstərən sənətkarlıq məsələlərini həssaslıqla qiymətləndirmək bacarığına malik olan istedadlı tənqidçilərimizdən və onun obyektiv və tələbkər tənqidçi sözü bədii mədəniyyət sistemində dil problemlərinin rolunu, spesifikasiyasını dürüst və müfəssəl şəkildə müəyyənləşdirmək baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Şeir yaradıcılığı şəbəkəsində dilin funksiyası Ş.Salmanovun tənqidində düzgün və elmi-estetik mahiyyətdədir. Onun poeziya məsələlərinə münasibətində bunu aydın görmək olur ki, sənətkarlığa, xüsusilə məzmun və forma vəhdətinə, üslubi yetkinliyə müstəsna əhəmiyyət verilir. Şair mədəniyyətinin aparıcı

atributu kimi Ş.Salmanovun diqqət mərkəzində dayanan sahələrdəndir və bütün halarda şeirin ideya istiqamətini bədii biçim, dil-üslub novatorluğu ilə ahəngdar şəkildə götürüb təhlildən keçirir, bədiiliyin başlıca dil meyarlarını, mündəricə və forma vəhdətini, poetik düşüncə və təzahür vasitələrinin müvafiqliyini müasir şeirin mühüm yaradıcılıq məsələsi kimi təqdir edir. Şeir poetikasına belə bir münasibət Ş.Salmanovun bütün yazılarında güclü və düşündürücüdür, faydalı və istiqamətvericidir ki, onu da sənətkarlıq problemlərinin müsbət tərəfi kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Ş.Salmanov Azərbaycan şeirinin bütün inkişaf dövrlərinin ideya-estetik prinsiplərinə yeni meyarlarla yanaşıb onu qızgın diskussiya predmetinə çevirməyi bacaran, "dövrün ruhuna və məzmununa uyğun gələn müasir poetika axtarmaq" (192, 148) naminə tədqiqat obyektinə polemik xarakter verən tənqidçilərimizdən. Zamanın estetik dinamikasını şeirə gətirməklə yanaşı onun öz milli poetik kökləri ilə əlaqəsini daha da möhkəmlətmək mövqeyindən çıxış edən Ş.Salmanov şeir dilinin, şair üslubunun nəzəriyyə və praktikasına əsaslanıb əsərlərində forma novatorluğu, üslub axtarışları və s. poeziya təcrübəsinin irəliyə atdığı fundamental problemlər tutumlu fikirlərlə əhatə etmişdir.

Azərbaycan poeziyasının klassikləri və nəhəng şəxsiyyətləri də Ş.Salmanov tədqiqatlarının ən mühüm sahələrindəndir və poeziyanın üslub və poetika problemləri, şeirimizin görkəmli nümayəndələrinin qələm təcrübəsinə istinadən ümumiləşdirmişdir.

Ədəbi tənqiddə həmişə şeirin sənətkarlıq məsələlərinə prinsipial mövqedən yanaşılmış, onun dil-üslub tərəfləri ön planda nəzərdən keçirilmişdir. Canlı ədəbi prosesdə şeir dilini qabaqcıl estetik mövqedən şərh edərkən onu böyük sənət ölçülərinə münasib nöqtəyi-nəzərdən işıqlandırmağa səy göstərmişlər. Əsil sənət nümunələrinin poetik-lingvistik mənzərəsinə aid dəyərləri təqdir və təbliğ edən ədəbiyyatşünaslıq

səviyyəsiz nəzm nümunələrinin doğurduğu narahatlıqları da bürüzə vermişdir. Poetik ruh yüksəldikcə bu sahədəki fikir və mülahizələr daha prinsipial və kəskin şəkil alaraq müasir mərhələdə poeziyanın dil və üslubu önəmli bir problem kimi daim diqqət mərkəzində saxlanılmış, şeirin forma əlamətləri ilə bağlı düşüncə və təsəvvürlərə də müəyyənlik, konkretlik gətirilirdi.

1960-1980-ci illərdə bu proses daha geniş vüsət alır. Yüksək sənətkarlığa nail olmaqda dilin misilsiz rolu daha tez-tez qeyd olunmağa başlamış, mükəmməl forma uğrunda mübarizədə əsərin dil xüsusiyyətlərinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Dil problemi bütün ciddiyyəti ilə qarşıya qoyulduğu vaxt ədəbi tənqid də bədii dilə münasibət bəzəmə zərurətini dərindən dərk edərək onun estetik əhəmiyyətinə dərindən nəzər salmağa başlamışdır. Arif Abdullazadə yazırdı: "Son illərə qədər üslub problemi ilə əksərən dilçilər məşğul olur, üslub, dil linqvistik material əsasında araşdırılırdı və o, sənətkarlığın son komponenti kimi təqdim edilirdi. Ədəbi tənqidi məqalələrin çoxunda isə yalnız son abzasda üslub dildən ayrılaraq "əsərin dili səlis, üslubu aydındır" -kimi qərribə olduğu qədər də gülünc cümlə ilə yekun vurulurdu. Halbuki üslub son dərəcə geniş anlayışdır. Üslub sənətkarın ümumi ədəbi prosesdəki xüsusi yeri, səsi, dəsti-xəttidir və hər hansı bir bədii əsərin ideya məzmunundan başlayıb vəzn-qafiyə sisteminə qədər uzun bir yol keçir. Yəni sənətkarın seçdiyi mövzu öz ideya məzmununu yaradır, sonra həmin ideya məzmunu müxtəlif fərdi bədii incəliklərlə (obrazlar, metafora, bənzətmə, təşbeh...) yenidən doğrulur, ona hamıya məlum olan materialdan bənzərsiz fərdi paltar biçilir- forma "geydirilir" və nəhayət, bu forma öz vəznini, qafiyə sistemini axtarır tapır, bütün bunlar isə, yenə də hamıya məlum olan sözlərdən bu vaxta qədər heç kəsə məlum olmayan təkrarsız misralarda -dildə əyaniləşir. Yalnız bu halda sənətkar müstəqilləşir, fərdi üsluba malik olur və üslub sənətkarlığın deyil, sənətkarlıq üslubun komponentinə çevrilir. Əks halda üslubsuzluq

meydana çıxır. Həmin "sənətkar" hamıya qarışıb əriyir, gözdən itir" (186, 160-161).

Mövzu dairəsinin genişlənməsi və poetik problemlər içərisində dil-üslub məsələlərinə diqqətin artması, bədii mətnin linqvistik yönündə tədqiqi meyllərinin güclənməsi ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda şeir dili, şair üslubu haqda estetik düşüncələrin ön plana çıxmasına təkan verdi. Ədəbi prosesə fəal estetik münasibətlər şeir dilinin hərtərəfli öyrənilməsini zəruriləşdirdi. Sənətkarlıq məsələləri fonunda üslubi aspektlər fəallaşdı və bu, bir sıra monoqrafik araşdırmaların əsas qayəsini müəyyənləşdirdi ki, bunların sırasında tanınmış şair və ədəbiyyatşünas alim Arif Abdullazadənin "Novatorluq və üslub", "Şairlər və yollar" əsərləri təqdirəlayiqdir. Dərin və səmərəli filoloji araşdırmaların nəticəsi olan həmin monoqrafiyalarda üslub anlayışı, bu estetik kateqoriyanın ümumi və fərdi cəhətləri geniş aspektdə götürülüb yaradıcılıq üslublarının linqvopoetik əsasları saf-çürük edilmişdir. Bu məsələyə baxışları "Üslub nədir?" -sualına cavabında öz müfəssəl əksini tapmışdır.

Üslubun linqvistik biçimləri və onu formalaşdıran amilləri əhatəli filoloji miqyasda aydınlaşdırmağa çalışan A.Abdullazadə bu məsələni söz sənətkarlığı və poetikanın ümdə tərkib hissəsi təklə qəbul edir və fərdi yaradıcılıq simasının müəyyənləşməsində onun rolunu və mahiyyətini aşkarlamağa səy göstərir. Müəllif metod və üslub münasibətlərinin şərhə fonunda belə bir müddəanı əsas tutur ki, üslub şairin həyat materiallarına yanaşa tərzə və qavradığı lövhələri ifadə etmək qabiliyyətinin birliyindən doğan keyfiyyətdir.

M.Müşfiq, S.Vurğun, S.Rüstəm, R.Rza, Ə.Cəmil, N.Xəzri və Ə.Kərimin yaradıcılıq timsalında üslublar və üslubi istiqamətlər probleminə geniş nəzər salan müəllifin qənaətinə görə "üslub yazıcının obrazlar aləmi, onun ümumi ədəbi prosesdəki xüsusi dəsti-xəttidir" (4, 3), söz sənətkarının fərdi üslubu onun yaradıcılıq simasını üzə çıxarıb təsdiqləyən mühüm estetik amildir. Fərdi

ifadə tərzinin özünəməxsusluğu şair istedadının orijinallığı və təkrarolunmazlığıdır. Şair başqalarından məhz ifadə tərzinin spesifik əlamətlərinə görə fərqlənir: belə ki, deyim üsulunun bənzərsizliyi "yaradıcı şəxsiyyətin fərdi bədii möhürünə, şəxsi imzasına çevrilir" (4, 26). Ümumi estetik kateqoriya kimi üslubun tarixi səciyyəsi həm ayrı-ayrı qüdrətli qələm sahiblərinin zəngin poetik təcrübəsi əsasında müəyyənləşdirilir, həm də üslubi sistemin başlıca xüsusiyyətləri zaman faktları ilə bağlı şəkildə nəzəri cəhətdən əsaslandırılır. Bunlarla yanaşı müəllif belə bir vacib poetik fakta da diqqət yönəldir ki, poeziya sənətində üslubu şərtləndirən amillərdən biri kimi novatorluğa xüsusi əhəmiyyət vermək olduqca zəruridir. Odur ki, müəllif novatorluğa mühüm bir yaradıcılıq aktı kimi baxır və konkret ədəbi şəxsiyyətlərin timsalında sənətkarlığın dil komponentinin siqlətini, onun həyati və estetik tələblərini təhlil obyektinə çevirir. Özünəməxsusluğu, təkrarolunmazlığı əsl sənət əsərinin daxili mahiyyəti, yaradıcılıq sirri kimi dəyərləndirir, obrazlı söz və ifadələrin işlənmə sərrastlığını və üslubi orijinallığını sənətkarın dil sirlərini mənimsəmə imkanları zəminində açır. Daha sonra şeirin daxili mündəricəsindəki dərinlik, fərdi poetik ruhun vüsəti dil materiallarının poetik təşkilindən bilavasitə asılılığı və digər yaradıcılıq sirlərinə nəzər yetirilmişdir. Fərdi yaradıcılıq üslubunun orijinal əlamətlərini 1960-cı illər Azərbaycan poeziyasında novatorluqda ardıcıl mövqe tutan R.Rzanın, şeirimizin forma və quruluş sisteminin mükəmməlliyinə, qafiyə, vəzn və bölgü əlamətlərinin vəhdət halında təzahür edən yaradıcılıq özünəməxsusluğuna malik olan Ə.Kərimin cazibəli söz materialları əsasında şərh etməyə təşəbbüs göstərilmişdir. Məsələn, R.Rzanın üslubi yetkinlik məziyyətlərini, şeiri zənginləşdirmə və yeniləşdirmə meyillərini belə xarakterizə edir: "R.Rza sözdən istədiyi şəkildə, həm də lakonik halda istifadə etməyi bacarır. O, dilimizin

konkret imkanlarından, xalq şeiri və klassik poeziyamızın zəngin və çoxcəhətli incəliklərindən xüsusi bir ardıcılıqla istifadə edir, onları məhz yeni, konkret tarixi-ədəbi prosesdə, yeni çalarlarla cilalandıraraq nəticədə tamamilə orijinal birsənət nümunəsi yaratmağa nail olur. Bu cəhət R.Rza şeirlərində diqqəti xüsusilə cəlb edən səs və söz düzülüşündə, ritm və ahəngin məzmun və ideya ilə müştərək şəkildə yaratdığı xüsusi məntiqi-poetik uyğunluqlarda, fərdi bənzətmə, təşbeh, metafora və alleterasiya tapıntılarında və nəhayət, bölgü və qafiyə sistemində açıq şəkildə özünü göstərir. Şairin şeirlərində diqqəti cəlb edən xüsusi səsleşmələr, məqsədəuyğun təkrarlar, "Mən istərəm güllər açılsın, güllələr açılmasın" kimi alleterativ incəliklərin hər biri ayrı-ayrılıqda tam üslubi və fərdi mahiyyət kəsb edir. Bu fərdi özünəməxsusluq onun bölgü və qafiyələndirmə üsulunda da özünü göstərir. R.Rzanın poeziyasında qafiyə onun şeirinin ritmini, ahəngini, mənə və məzmununu əlvanlaşdıran zahiri forma cəhətlərini müəyyən etməkdən daha çox daxili məzmun və mənasının poetik ifadəsinə xidmət edən vasitələrdəndir" (4, 48). A.Abdullazadə 60-cı illər poeziyasında güclənən bir sıra novator keyfiyyətləri "poeziya əsgəri" adlandırdığı Ə.Kərimin poetik şəxsiyyətində təqdim etmişdir. Nadir istedadın novatorluq əlamətləri, yaradıcılıq tərəvəti səciyyəvi konkret ədəbi faktlara - obrazlar və qafiyə sisteminin incəliklərinə diqqət çəkilir, "məna ahəngi ilə quruluş ahəngi arasında qırılmaz vəhdət" in mövcudluğu üçün istifadə olunan üslubi vasitələr konkret şeir fraqmentləri ilə əyaniləşdirilir və müəllif tərəfindən qeyd edilir ki, Ə.Kərim "dilin bütün incə xüsusiyyətlərindən, o cümlədən alleterativ birləşmələrdən uzaq, bəzən də tam müxtəlif mənalı sözləri yan-yanə işlətmək üsulundan, təkrar, vurğu ahəngi, səs düzülüşü və s. vasitələrdən məharətlə istifadə edir, onları özünəməxsus poetik rənglərlə həqiqi poeziya materialına çevirir. Beləliklə də öz-özlüyündə dilin ümumi incəlikləri ilə bağlı olan xüsusiyyətlərin

Əli Kərim şeirində hansı şəkil və keyfiyyətlər kəsb etməyi konkret olaraq müəyyənləşmiş olur" (4, 66).

Mühüm linqvistik-üslubi kateqoriyalar sistemindən Ə.Kərimin faydalanma novatorluğu və orijinal poetik təcrübəsi ümumiləşdirərkən A.Abdullazadə şeir dilinin milli əsaslar üzərində dövrün, ədəbi prosesin müasir inkişaf səviyyəsinə uyğun zənginləşməsinin, formanın məzmunu keyfiyyətə uyğunlaşma yollarının qanunauyğunluqlarını, bu istiqamətdə şair əməyinin səmərəsi filoloji müddəalarla izah etmişdir. Alleterativ birləşmələrə, leksik-semantik cəhətdən zidd mənalı linqvistik vahidlərin yanaşı işlənmə məqamlarına, söz və ifadələrin misralarda anaforik, epiforik təkrarına, ümumiyyətlə şeir mətnində paralellik yaradan və məcazlaşaraq əmələ gələn obrazlar silsiləsinə əhatəli nəzər salması da bütövlükdə müəllifin Ə.Kərim poetik irsini həssaslıqla izləməsinə və onun üslubi məziyyətlərinin dərin nəzəri əsaslarını müəyyənləşdirmək söylərinin göstəricisidir. Diqqətçəkən cəhətlərdən biri də budur ki, haqqında bəhs edilən tədqiqatlarda Ə.Kərimin qafiyə sisteminin özünəxas orijinallıqlarına xüsusi əhəmiyyət verilmişdir. Ənənəvi qafiyə strukturlarından kənara çıxmış zərurəti ilə şairin dilə yaradıcı, novator münasibətini açır. Şeirin məna və qayəsini parlaq ifadə etmək funksiyasına yönəldilən qafiyə sözlərin səbəb olduğu ritm, zahiri gözəllik, forma əlvanlığı, sərbəst vəznli şeirlərdəki qafiyələrin simmetrik quruluş nizamı, bir sözlə, poeziyanın qayğıları ətrafında nəzəri düşüncələr tədqiqatçı tərəfindən Əli Kərimin poetik təfəkkürünün fərdi cəhətlərini üzə çıxarmağa və bunda dil amilinin üzvi bağlılığı görməyə imkan vermişdir. Şairin dili və üslubu haqqındakı mülahizələr belə bir fikirlə yekunlaşır ki, Ə.Kərimi bir sənətkar kimi əbədiyyətə qovuşduran məziyyətin əsası poetik fərdiyyətidir, bütün səviyyələrdə poetik özünəməxsusluğu və orijinallığıdır, poetik dil sisteminin novatorluğudur. Beləliklə, müəllif, Ə.Kərimin şəxsində 1960-cı illər poeziyasının

novator üslubi mənzərəsini düzgün sezməmiş və onu müasir poetikanın işığında təqdim etmişdir.

1980-ci illərə doğru şeir dili məsələsi ədəbi tənqidi öz daxili aspektləri ilə cəlb edirdi. Bu məsələ ədəbiyyatşünaslığı birtərəfli anlayış kimi yox, geniş və hərtərəfli cəhətləri ilə daha çox maraqlandırır, xüsusən şeir sənətinə, onun poetik dil yaradıcılığının estetik funksiyalarına baxış yeni istiqamətlər alırdı. Sənətkarlıq konsepsiyalarında dil məsələsi ön plana keçməyə başlayırdı, şeirin bədii meyarları təsir gücü daha çox onun lövhə və obrazlarının təsvir dəqiqliyi ilə ölçülürdü. Buna görə də ədəbi tənqid sahəsinə aid ciddi elmi araşdırmalarda, xüsusən ədəbiyyatşünaslığa yeni gələn tədqiqatçıların yazılarında poetik forma və dil problemləri geniş yer tuturdu. Belə uğurlu əsərlərdən biri də Rəhim Əliyevin "Poeziyanın təbiiliyi" kitabıdır. Kitabın ilk diqqət cəlb edən cəhəti 1960-70-ci illər Azərbaycan şeirinə illər və problemlər prizmasından yanaşılmasıdır. Müəyyən zaman çərçivəsində şeirin poetik strukturunda baş verən təkamül və inkişaf meyilləri, yeniləşmə və zənginləşmə halları, bu prosesin mürəkkəbliyi, şeirimizdəki müxtəlif üslub istiqamətləri araşdırılır. 1960-1970-ci illər şeir prosesinin çoxyönlü mürəkkəb mənzərəsi tənqid süzgəcindən keçirilir və "şeirimizin inkişafında, onun sənətkarlıq axtarışlarında yeni bir mərhələ kimi 60-cı illər poeziyası" (67, 8), poetik təfəkkür və şeir dilini zənginləşdirən 70-ci illər şeirini qiymətləndirmək ehtiyacını ödəməyə səy göstərilir. Poeziyanın dil xüsusiyyətləri səciyyəvi şeir materiallarına xüsusən S.Rüstəm, R.Rza, Ə.Cəmil, B.Vahabzadə, Ə.Kərim, M.Araz, F.Qoca, Ə.Salahzadə, M.İsmayıl, N.Kəsəmənli, S.Rüstəmxanlı, S.Sərxanlı və başqalarının şeirlərinə istinadən əyaniləşdirilir və irəli sürülən fikirlər təsdiq edilir, müəllifin mükəllimləri inandırıcı təsir bağışlayır. "Xoşagəlim odur ki, R.Əliyev "qafiyəli şeirə" və "sərbəst şeirə" poetik ölçüdə, şeirin "ürək damarında axan" lirizmdən, deyim tərzindən yanaşır" (59) və xüsusi olaraq göstərir ki, "Ümumiyyətlə, 60-cı illər lirikasının forma axtarışlarına

poeziyada daxili ovqatın, ahəngin dəyişməsi, şeir dilinin canlı danışq dilinə daha da yaxınlaşması da ciddi təsir göstərirdi... Həmin illər həm də peşəkarlığın, şeir texnikasının, söz duyğusunun sözlə rəftar səriştəsinin yeni bir mərhələsi idi... Xüsusilə 60-cı illər nəslə söz duyğusu ilə diqqəti cəlb edir" (67, 26). Poeziya dilinin bir sıra estetik tələblərini göstərilən dövr ədəbi təcrübəsinin təmsalında ümumiləşdirməyə çalışan müəllif bədiiliyi daha çox fikrin ifadə tərzini, söz nizamındakı ahəngdarlıqla bağlayır və 1960-1970-ci illər şeirində estetik, meyarların yeniləşməsinə də bu mövqedən qiymətləndirir. Bu illər şeirinin ovqatına, ab-havasına və ruhuna aşkar təsir göstərən aydınlığa, sadəliyə, təbiiliyə məhz doğma ana dilinin qol-qanad verməsi müəllif tərəfindən qabarıq şəkildə nəzərə çatdırılır. Dilə fəal münasibət məsələsinin ədəbi gedişatında daha intensiv və xüsusi avazla səslənməsi faktı 1960-1980-ci illər şeirimizin cəsarətli sənətkarlıq axtarışlarının əks-sədası hesab edilir. Kitabın "80-ci illərin astanasında: "Eksperimentlər, nəticələr" adlı sonluğunda poeziyamızda təbiiliyin güclənməsinə münbit zəmin yaradan sadə danışq elementlərinin, təsirli sintaktik biçim və sərbəst ritm çalarlarının əhəmiyyətindən də söhbət açır. "Belə bir canlılıq, aydınlıq, danışq yığcamlığına əsaslanan təbiilik və sadəlik son illərdə şeirin inkişafının ən bariz əlamətlərindən biri kimi qüvvətlənmiş və dərinləşmişdir. İndi şeir dili təzədən canlı danışq dilinə yaxınlaşmağa, ona daha çox əsaslanmağa başlayır; lakin bu, 60-cı illərdə olduğu kimi leksikon səviyyəsində yox, danışq sintaksisinə xas yığcamlığa, ifadəli sadəliyə nail olmaq səviyyəsində baş verir. Şeir dilindəki parıltını, söz oynatmaq meylini danışq sintaksisinə və ritminə məxsus sadəlik, ovqat və ritm bütövlüyü əvəz edir. Düşüncə tərzinə isti bir insanilik, sadə və adi mənəviyyatın təfərrüatı sirayət edir" (67, 90) -deyərkən R.Əliyev bəhs etdiyi poeziyanı yarandığı dövrdə orijinal yaradıcılıq üsulları ilə zənginləşdirilən şeir dilinin təyinedici əlamətlərini nəzərdə tutur. Sənətkarın canlı xalq danışq dilinə

nüfuzunu şeir dilinin inkişafında mühüm hadisə sayır. Bununla milli təfəkkür tərzinə, xalq yaradıcılığına bağlı ifadələrdən istifadə yönümündə sənət meyarlarına əməl etməyin əhəmiyyətini və qüsurlu cəhətlərini də göstərməklə şeir dilinin özəllikləri haqqında yadda qalan mülahizələr söyləyir. Şeir dilində əyaniləşdirmə və onu induktiv düşüncə tərzinə uyğunlaşdırma prinsipləri barədə maraqlı fikirlər deyir, fikrin anlaşıqlı və emosional ifadəsinin istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə səy göstərir.

Şeir sisteminin ən mühüm ünsürü kimi qafiyə məsələsinə, onun zəngin ənənəsinə, poetik forma yaradıcılığındakı roluna, dilimizin fonetik təbiəti ilə bağlılığına münasibət bildirmək ədəbiyyatşünaslığın diqqətini bütün dövrlərdə cəlb etmişdir. Şeirşünaslığın müxtəlif problemlərinə, o cümlədən də dil-üslub məsələlərinə dair tədqiqat genişləndikcə, qafiyə sistemləri və meylləri ilə bağlı fikirlərə ədəbiyyatşünaslıqda, ədəbi tənqiddə, ümumiyyətlə bu və ya digər söz sənətkarının poetik yaradıcılığına həsr olunmuş tədqiqat əsərlərində bəzi nəzəri mülahizələrə tez-tez rast gəlmək olur. Şeirin ahəng və tələffüz xüsusiyyətlərinə, dilimizin fonetik təbiətinə istinadən şeirdə musiqililiyi, ahəngdar səslənmə keyfiyyətlərini, ritm və intonasiyanı təmin etmə vasitələrindən biri kimi müstəsna əhəmiyyəti olan qafiyə ədəbiyyatşünasları dərinlən düşündürən problemlərdən olmuşdur. Azərbaycan şeirinin vəzn, forma, poetik üslub problemlərinə həsr olunmuş araşdırmalarda qafiyənin iştirakı ilə əmələ gələn ritm tərtibi və mükəmməlliyi, misraların rəvan bir ahənglə bağlanması qafiyənin rolu barədə nəzəri fikirlər söylənmişdir. Qafiyənin də bədii formanın başqa vasitələri ilə üzvi surətdə bağlılığını nəzərə alan tədqiqatçılar misra sonunda işlənərək qonşu sətirin axıncı sözü ilə səs tərkibi baxımından yaxınlıq, bəzən də eyniyyət təşkil etməsi, şeir dilinin melodizmə meyl etməsi xüsusiyyətlərini əsas götürüb şeir sənətinin nəzəri bünövrəsi üzərində qafiyənin estetik cəhətlərini ümumiləşdirməyə çalışmışlar. Bu baxımdan K.H.Allahyarovun "Azərbaycan şeirinin

qafiyəsi haqqında" adlı məqaləsi xüsusilə fərqlənir. Məqalə qafiyənin mahiyyəti və növlərini müəyyənləşdirmək nöqtəyindən, onu şeir poetikasının olduqca vacib tərkib hissəsi kimi götürüb tarixi faktlar mövqeyindən aydınlaşdırmaq cəhətdən xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Yeri gəldikcə şeir tariximizin ən dərin qatlarına da nüfuz edən, qafiyə haqqındakı əsərlərə tənqidi münasibət bildirən müəllif qafiyəni poetik mətnin səs xüsusiyyətləri ilə əlaqədə şərh edir və doğru olaraq şeir nitqində dərin məna ilə gözəl səslənmə məziyyətlərinin vəhdəti prinsipinin müstəsna rolunu milli şeir zəminində nəzərdən keçirir. Qafiyə mövqeyindəki sözlərdə eyni və oxşar fizioloji-akustik xüsusiyyətlərə məxsus səslərin yanaşı işlədilərək təkrarlanmasının şeir rəvanlığına, oynaqlığına gətirdiyi incə estetik çalarlar haqqında müfəssəl məlumat verir. "Qafiyə şeirdə (əksər hallarda müvafiq misraların sonunda) elə səs təkrarlarına deyilir ki, onların vasitəsilə şair təxəyyülünün incəlikləri şeirin ahəngi və şəkli əlamətləri ilə daha sıx birləşir və müəllifin fikri oxucuya daha təsirli və emosional formada çatdırılır" (24, 74)- müəllif qafiyəni bu cür səciyyələndirir və ən kiçik və maksimum qafiyə ölçülərinin linqvistik vahidləri barədə, səs tərkibinə əsaslanan təsnifatı fonetik və qrafik prinsipləri haqda ümumi məlumat verir. Akustik oxşarlıq dərəcəsinə fonemlərin kəmiyyətə eyniyyət təşkil etmə xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirən müəllif qafiyənin estetik cəhətdən gözəlliyini təmin edən səs və heca tərkiblərini, leksik-qrammatik formaları, orfoqrafik-orfoepik qanunauyğunluqları, geniş nəzəri aspektdə izah edir, onu şeir üslubunda ifadəsini tapan şair fərdiyyətinin əlamətləri kimi dəyərləndirir. Ədəbi təcrübədə özünü doğruldan səs uyğunluqlarının bütün formaları qabarıq şəkildə, həm də bütün poetik nəsillərin yaradıcılığında izlənilir. Bu da bir daha əyani şəkildə göstərir ki, qafiyə ilk növbədə şeir yaradıcılığının sənətkarlıq tərəfini, forma sahəsini əhatə edir. Azərbaycan dilinin fonetik imkanlarından güc alan qafiyə sisteminin bolluğu əyaniləşdirilir. Aydın olur ki, səs musiqisi çox

zaman şeirdə qafiyələrin ənənəvi qəliblərinə sığmır. Digər ifadə üsulları ilə üzvi daxili əlaqədə olaraq qafiyələr yaradıcılıq prosesində öz arsenalını genişləndirə bilir. Dilimizin və şeirimizin qafiyə yaratma üsullarının bolluğu obrazlı təsvir və təhkiyənin yeni yüksək səviyyəsinə daxil olmağa real stimula yaradır. Müəllifin mövqeyinə görə, prinsipial cəhət heç də təkcə onda deyil ki, şeirin səs naxışlarını həssaslıqla duyub onun estetik cəhətlərini düzgün qiymətləndirəsən, ən önəmlisi "qafiyəni istər tarixi-nəzəri baxımdan, istəyə də şeirdə oynadığı rolu və mahiyyətini müəyyənləşdirmək cəhətdən şeir sənətinin başqa əlamət və ünsürləri ilə üzvi əlaqədə tədqiq etmək"dir (24, 79).

K.Allahyarov səs ahəngdarlığının şeir mətnindəki funksiyası, səslərin artikulyasiyasından qaynaqlanan, dilimizin fonetik sisteminin zənginliklərindən irəli gələn poetik və obrazlı məna rəngləri estetik fəallıq baxımından öyrənilmişdir. Bədiiliyi fikrin rəvan ifadə tərzini, səs-söz nizamındakı ahəngdarlıqla bağlamaq meylini müəllifin "Azərbaycan şeirində səs ahəngdarlığı və onun funksiyaları haqqında" məqaləsində öz əksini tapmışdır. Məqalə obrazlı təfəkkürün ifadəsində şeir dili qarşısında qoyulmuş çox ciddi tələblərə cavab verən səs axıcılığının estetik meyarları haqqında fikirlərini təşkil edir. Nəsimi, Füzuli, Aşıq Ələsgər, Şəhriyar, S.Vurğun kimi qüdrətli söz ustalarının bədii təcrübəsindən çıxış edən müəllif belə bir elmi müddəanı əsaslandırır ki, poetik əsərdə məntiqi fikrin və emosiyaların səslər vasitəsilə oxucuya təlqin olunması ona görə misilsiz əhəmiyyətə malikdir ki, o, şair üçün öz təəssüratlarını bariz formada ifadə etmə üsuludur. Səs ahəngdarlığı bədii kamilliyin təminatçısı rolunu oynayır və bu üsullar sənətkarların varlığa münasibətlərini zərif estetik cizgilərlə əks etdirir. Bədii mətləbin səs uyşmaları və ondan doğan ahəngdarlıqla təcəssümü dilin fonetik imkanlarının estetik dolğunluğu və poetik siqlətinin nümayiş etdirilməsidir, səslər sisteminin obrazlı imkanlarının tükənməzliyidir.

Müasir Azərbaycan şeirin poetik formaları ədəbiyyatşünaslıq elminin ciddi məşğul olduğu sahələrdəndir. Şeirin ritm vasitələri, məna və intonasiya vahidlərinin misra düzümündəki mövqeyi, bənd quruluşu, qafiyələnmə üsullarının çoxçeşidliliyi-bir sözlə, şeirin ritmik təşkili ilə bağlı məsələlər, nitqdə ritmik qruplaşmalar və onların qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı xüsusiyyətlər, bütün bunların canlı xalq dilinin gözəlliklərini əks etdirə bilmək imkanları da bir sıra əsərlərin əsas tədqiqat obyekti olmuşdur. Azərbaycan şeir sənətinin tədqiqatçıları poetik ölçülərin sabitliyini təmin edən, müəyyən sistemdə bədii mətnin bütövlüyü üçün əsas şərtlərdən hesab edilən vahidlərin qrup birləşmələri, bitkin ritm vahidləri yaratma xüsusiyyətlərinə xüsusi diqqət yetirmişlər. "Bənd quruluşunun əsas prinsipləri" adlı məqalə məhz belə bir məqsəd izləmişdir. Məqalənin müəllifi M.Əliyev türkdilli xalqların şeir mədəniyyəti ilə əlaqədar aparılan araşdırmalarda bəndin inkişaf yolu barədə, bənd quruluşunun formalaşması və onun təbii qanunauyğunluqları, bəndin ifadəlilik diapozonu, bənd quruluşundakı zənginliyi yaradan səbəblər haqqında müəyyən qeydlər etmişdir. Burada şeirin ümumi ritmində, ahəngində, intonasiya-sintaktik birliyində bənd quruluşuna xüsusi əhəmiyyət verilir və belə hesab edir ki, "Bənd vahidliyi bir sıra amillərlə: ayrı-ayrı misralarda başa çatdırılan bitkin fikirlər, mövzunun və ritmin inkişafı, nitqin intonasiya hərəkəti və cümlənin sintaktik quruluşu, həmçinin şeir formasının əlamətlərini təyin edən ölçünün xüsusiyyəti ilə başa çatdırılır. Bənd poetik nitqin ölçülərini təsdiqləyir və tamamlayır. O, poetik nitqin intonasiya bölümlərinə uyğun gəlib, öz formasına görə onu daha davamlı edir" (66, 55).

M.Əliyev bənd quruluşunun nəzəri və praktik məsələlərinə toxunur, onun zənginləşmə yollarının tarixi qaynaqlarına nəzər salır, ritmik ölçülərin meydana gəlmə qanunauyğunluqlarını

göstərir, bənd quruluşundakı kəmiyyət və keyfiyyət dəyişmələrini şeir sənətimizin inkişaf yoluna müasir şeirin poetik forma cəhətdən faydalandığı mənbələri haqqında fikirlər söyləyir.

Bədii yaradıcılığın tarixi təcrübəsindən məlumdur ki, söz sənətkarlığı barədə nəzəri mülahizələr poetik yaradıcılığın özü ilə paralel yaranmışdır. "Əslində sənətkarın dilə münasibəti ilk sənət əsəri yarandığı gündən müəyyənləşməyə başlamış, bədii əsərlərin dili haqqında ilk sözü sənət ustalarının özləri söyləmişlər" (146, 10). Bədii dil ciddi problem olduğundan ədəbi tənqid və ədəbiyyatşünaslıqda sənətkarlıq məsələlərinə laqeydlilik göstərmir, bununla əlaqədar baş qaldıran narahatçılıqlardan xüsusi araşdırmalar meydana gəlir, dil və üsluba dair orijinal fikirlər doğur. Bədii fikrin linvqistik təcəssümü xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bədii dil və üslubiyyatın tarixi və nəzəriyyəsinə aid, poeziya dilinin keyfiyyətləri, uğur və qüsurlarına dair yazılarında ədəbiyyatşünaslar əsas diqqəti şeirin dil sənətkarlığına yönəlmişlər. Şeir poetikası dilimizin daxili quruluşunun poetik qayə ilə bağlı çevikliyi əsaslı elmi-nəzəri arqumentlərlə şərh edilmişdir. Tənqidçi və ədəbiyyatşünasları dil və üsluba dair tənqidi qeydlərində bədii təfəkkürün bir forması kimi, filoloji fikrin bir sıra uğurlarını özündə əks etdirmişlər.

Ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində bədii şüurun reallığı estetik cəhətdən düzgün qavranılanda dilin əhəmiyyətini sistem halında ümumiləşdirməyə güclü səy özünü büruzə verir. Bədii dilə zəngin ədəbi prosesin ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəzər salınır və sübut olunur ki, bədii yaradıcılığın sənətkarlıq kamilliyi dil problemləri, üslub mükəmməlliyi ilə bilavasitə bağlılığı, istənilən ədəbi əsərin, o cümlədən də lirik janrın taleyini həll edən amildir. Ədəbiyyatşünaslıq tərəfindən dilə daha çox estetik mövqedən yanaşma tənqidin özündə də keyfiyyət dəyişmələrinə, təkamülə təkan verir. Dilə yaradıcı mövqedən yanaşma onunla nəticələnir ki, bu sahədəki nəzəri fikirlər, elmi təəssüratlar yeni tezislərlə, ideyalarla zənginləşir.

NƏTİCƏ

Azərbaycan filologiyasında dil sənətkarlığına, üslub məsələlərinə diqqətin getdikcə artması təsadüfi hal deyil. Bu daha çox ədəbi prosesin inkişafındakı keyfiyyət əlamətlərinin həm də kəmiyyətə çoxalması ilə birbaşa əlaqədardır və o da diqqətləyəkdir ki, poeziya dilindən məxsusi bəhs etmək üçün şeirin özü bol linqvistik material verir. Buna istinadən poetik linqvistika, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid bədii dillə bağlı bir sıra mühüm mülahizələr söyləmiş, bəzi dolaşq və ziddiyyətli fikirlərə münasibət bildirmiş, uzun müddətdən bəri mübahisə doğuran müddəalara aydınlıq gətirmişdir. Tədqiqatçılar bütövlükdə ədəbi prosesin bir sıra aktual cəhətləri ilə dil məsələlərinin çarpazlaşmasını olduqca təbii bir hal kimi təqdim edərək diqqəti dil sənətkarlığı üzərində cəmləşdirmişlər. Təqdirəlayiqdir ki, həm linqvist, həm də ədəbiyyatşünas alimlər şeir dilini konkret tədqiqat obyektini kimi seçib onun təhlilini verərkən hər bir söz sənətkarına onun yaradıcılıq fərdiyyətindən çıxış edərək yanaşır. Söz ustadının sənət spesifikasiyasının özünəməxsusluğunu üzə çıxarma mövqeyindən aydınlaşdırır. Onun nəticəsidir ki, əsərləri tədqiqat mövzusu olan görkəmli filoloq-alimlərimizin bədii dil və ədəbi tənqidin mühüm əlamətlərinin şərhinə həsr olunmuş silsilə əsərləri neçə ilərdir ki, oxucuların da böyük marağına səbəb olmuşdur.

Şeir dili haqqındakı nəzəri düşüncələr və elmi ümumiləşdirmələr bədii yaradıcılığın kamilləşməsi yolunda ən etibarlı vasitələrdəndir, poetik təfəkkürün qida mənbələrindəndir. Ədəbi prosesin tərəqqisi dil problemlərinin elmi şərhinə geniş yer verilməsi də bununla əlaqədardır. Belə ki, poetik dilə maraq dairəsinin genişlənməsi və dərinləşməsi nəticəsində yazılan tədqiqatlar müasir poeziyanın olduqca əhəmiyyətli problem və vəzifələrini ön plana çəkir, poeziyanın dil qayğılarından ətraflı

söhbət açır, şeirimizin qazandığı uğurlar fonunda onun dil-üslub qüsurlarına da diqqət cəlb edir.

Dil problemlərinə həsr olunmuş əsərlərin dəyərini artıran cəhət onlardakı mülahizələrin elmi maraqlılığı və yeniliyindədir. Onların hamısında belə bir fikir yekdilliklə təsdiqini tapır ki, ədəbi şəxsiyyətlərin qələm məhsullarında sözlə maddiləşən şeir yarandığı dövrdən gələcəyə ədəbi yadigar kimi ötürülsə də, onun yaşarlılığının təminatçısı dildir. Şeirin ideya-estetik prinsiplərinin yetkinləşməsində dilin müstəsna mövqeyi vardır. Deyilənlərə xarakterik misallar kimi sənət korifeylərimizin əbədiyaşar qələm məhsulları göstərilmişdir.

Söz, sənətkar və yaradıcılıq prosesinin vəhdət halında çoxşaxəli problemlərinin açılması baxımından da şeir dilinə dair tədqiqat əsərləri bol material verir. Sənətkar və dil probleminin mürəkkəbliyi bədii sözdə gizlənmiş ifadə potensiallarının genişliyi və bunların sənətkar şəxsiyyəti, onun estetik baxış və mövqeyi ilə ahəngdarlığı məsələləri də poeziyamızın intensiv inkişafı fonunda ümumiləşdirilmişdir. Şeir dilinin sənətkarlıq sirləri, canlı danışq dilindən istifadə incəlikləri, şair qələmindən çıxan hər bir sözün ədəbi prosesin ritminə uyğunlaşdırılması yolunda çəkilən sənətkar zəhməti, dil vahidlərini poetik qayənin mahiyyətinə istiqamətləndirmək bacarığı və poetik dilin digər mühüm nəzəri-estetik problemləri barədə ümumiləşdirmələr aparılmış, şeir yaradıcılığının dillə bağlı obyektiv qanunauyğunluqlarına əsaslanan fikirlər barədə bizdə aydın təsəvvürlər formalaşdırmışdır.

Müəlliflərin qənaətlərinə görə, poeziyada dil məsələsi ilk əvvəl istedad və sözün yüksək mənasında yaradıcı əmək məsələsidir. Ən zəruri arqument kimi yaradıcılıq istedadı söz duyumu və deyim prosesinin ilk addımıdır, başlanğıc nöqtəsidir, həyat materiallarını yüksək bədiiliklə inikas etdirməyin ilk təşəbbüsüdür. Dilə, onun sabitləşmiş qanunlarına hörmət və ehtiram qələm əhlinin şəərəfli yaradıcılıq vəzifəsidir.

Tədqiqatçılara görə "poeziya dili necə olmalıdır?"- sualının cavabı gerçəkliyi maksimum bədii incəliklə, estetik tələblərə hərtərəfli riayət olunmaqla əks etdirən dil mənasında başa düşmək lazımdır.

Linqvistik poetika, ədəbiyyatşünaslıq və ədəbi tənqid şəirdə dilin bədiiliyi problemlərinə geniş yer ayırmışdır. Tutarlı tədqiqat əsərlərində şeirin dil və üslub məsələləri də daxil olmaqla ən vacib obraz yaratma komponentləri diqqətdən yayınmamış, tədqiqatçıların maraq dairəsindən kənarda qalmamışdır. Belə bir fikir əsaslandırılır ki, yaradıcılıq təşkilatlarının da bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməsi dil-üslub problemlərinə qayğının daimiliyi və məsuliyyəti ilə bağlıdır, şairin poetik fəaliyyətində özünü göstərən və sənətkarı sınaqdan keçirən amildir. Çünki dilə düzgün və müdrik münasibət poetik fəaliyyəti daha görümlü, daha faydalı və daha sanballı bir məcraya yönəldir.

Dilin nəzəri məsələlərinə bələdlilik sözə estetik baxışın səciyyəsinə, bədii sözün asanlıqla açıla bilməyən sirlərini üzə çıxarmağa yardımçı olur. Bu məsələlərin elmi şərhinə cəhd bir sıra tədqiqatçının bütün elmi yaradıcılığı boyu davam edir.

Bədii üslubun inkişaf perspektivləri və vəzifələri ilə bərabər bu da öz elmi həllini tapmışdır ki, söz sənətkarının yaradıcılıq fəaliyyəti, dəsti-xəttinin özünəməxsusluğu, təkrarolunmazlığı bilavasitə dilə estetik münasibətin fərdi cəhətləri ilə aşkarlanır. Fərdi üslub dillə bağlı üslubi-estetik kateqoriyaların bir-biri ilə sıx əlaqədə olub, bir-birini tamamlayan və orijinalılıqla müşayiət olunan daxili əlamətlərin sistemidir. Fərdi söz duyumu, estetik zövqü sənətkarın ədəbi dil normaları daxilində elə həlledici stimuldur ki, hər bir şeirin taleyi, sənət əsəri kimi həyatı, yaşaya bilmə imkanı məhz bununla şərtlənir. Dilin obrazlı mahiyyətini sövq-təbii şəkildə duyub onu bədii nitqdə gerçəkləşdirmək dil mədəniyyətinin, dildən istifadə məharətinin, sözə yanaşma və onun mətndə yeganə yerini müəyyənləşdirmə ustalığının ilk uğurlu adamıdır. Dilin üslubi-semantik rəngini dəqiq sezib

işlənmə mühitini düzgün müəyyənləşdirmək, sözün mədəni-estetik səviyyəsini artırmaq əsl yaradıcılıq əməliyyatıdır.

Şeirşünaslıq müəyyənləşdirir ki, dilin ən dərin qatlarına nüfuz edib onu hərəkətə gətirmək, "söz əzabı" ilə bütün leksik qatlarda mövcud olan obrazlılığı, onun emosionallıq-ekspressivlik xislətini, estetik zərifliyini orijinal üsullarla aşkarlamaq yaradıcılıq hünəridir.

Şeirşünaslığa dair elmi ədəbiyyatda bədiilik prinsipləri kəskin qoyulur və o elmi təhlildən aydın görünür ki, obrazlılıq vasitələrinin harmoniyasında dil həlledici və mərkəzi mövqedədir. Dil obrazlılıq bəhrəsini o zaman tam dolğunluğu ilə verir ki, həmin obraz daxili yaradıcılıq tələblərindən doğsun. Şeir onda səviyyə kəsb edir ki, şair söz sənətinin şeirlərinə, poeziyanın inkişaf mərhələlərinə, sənətkarlığın inkişaf meyllərinə dərindən bələddir.

Şeirşünaslığın tədqiqinə girişdiyi dilçilik problemlərinin, xüsusilə poeziya dilinin nəzəri və təcrübi məsələlərinin aktuallığını ön plana çəkir, onun inkişaf istiqamətlərini həqiqi xəlqi ifadə tərzinə yönəltmək baxımından olduqca faydalı hesab edir. Şeir dilinin əsas atributlarından o da sayılır ki, sözün enerjisi düzgün səfərbər edilərək misralara paylanması səliqə-sahman, sintaqmların ahəngin axarına uyğunlaşması fəal üslubi mövqedə dayansın.

Həm dilçi, həm də ədəbiyyatşünas alimlər dərin tədqiqat və təhlil yolu ilə bədii dil nəzəriyyəsinə kifayət qədər ciddi diqqət yetirmiş, görkəmli şairlərimizin dil sənətkarlığı haqqında geniş, zəngin dəlillərlə əsaslandırılmış fikirlərə geniş yer vermişlər. Burada şeirin səthi təhlilinə qarşı çıxılaraq müsbət təəssüratlarla yanaşı haqlı olaraq nöqsanlı tərəflərə də toxunulur, ondan prinsipial formada söhbət açılır.

Şeirin forma gözəlliklərindən doğan incəliklərdən bəhs edilərkən belə qənaətə gəlinir ki, sadəlik bədii əsər üçün yüksək məziyyətdir. Bununla belə o, bəsitlik səviyyəsinə düşürsə, bu

zaman aydınlıq pərdəsi altında gizlənmək, zahiri və ötəri sadəlik naminə ilk baxışda adi görünən, əslində isə sənət meyarlarına uyğun gəlməyən süni görüntü yaratmaqdan başqa bir şey deyildir. Barışmazlıq və ziddiyyət təşkil edən sənət mövqelərinin sərhədlərini düzgün müəyyənləşdirmədən həqiqi sənətlə xalturaçılığın fərqlərini düzgün dərk etmək mümkün deyil.

Şeirşünas alimlərimizin bir qisminin elmi irsində, ədəbi-tənqidi yaradıcılığında dil sənətkarlığı ilə bağlı məsələlər təsadüfdən-təsadüfə, ötəri səciyyə daşır. Onun ardıcıl və daimi xarakteri, poetik dil problemlərinin obyektiv mövqedən ardıcıl şəkildə işıqlandırılması estetik görüşləri sistemində mühüm yer tutur. Dil və üslub məsələləri vacib sənətkarlıq amili, sənətkarlıq əlaməti olaraq onların problemlərlə zəngin və prinsipial məqalələrdə öz əksini tapır. Ədəbi prosesin ümumi mənzərəsini tam və əhatəli canlandırmaq naminə dil sənətkarlığı prinsipial mövqelərdən tədqiq olunur. Sənət və sənətkarlığın mərkəzi problemi kimi dil və üslub məsələləri yaradıcılıq axtarışlarının səmərəsi və uğurlu yekunu olaraq təqdim edilir. Üslubi özünəməxsusluq əsl sənətkar orijinallığının göstəricisi, formanın məzmununa münasib qurulma qanunauyğunluğu aspektində təqdim edilir. Ən mühüm cəhət ondan ibarətdir ki, poeziyanın dil və üslub qayğıları söz sənətinə müasir baxış fonunda çözlənir. Dil sadəliyində dərinlik, üslub aydınlığında müdriklik məqamları poetik-analitik təfəkkür süzgecindən keçirilərək şeir sənətinin gələcək inkişafına narahatlıq hissləri düşündürücü arqumentlərlə geniş oxucu kütləsinə çatdırılır.

Estetik əhəmiyyətli bir problem kimi o da xüsusi nəzərə çatdırılır ki, zahiri effekt xatirinə, süni şəkildə qurulmuş sadəlik və aydınlığa cəhd meylləri də təbiilikdən uzaq olduğu üçün primitiv görkəm alır, adi didaktik və ritorik hökmlər poetik siqəllə yüklənə bilməyib sənət ölçülərindən kənarda qalır.

1960-1980-ci illərin zəngin poetik təcrübəsi zəminində poeziya tənqidinin xüsusi vüsət alması böyük estetik hadisə kimi

dəyərləndirilməlidir. Ədəbi tənqidin poetik prosesə fəal müdaxiləsi, bu prosesdə yaxından iştirak şeirşünaslığın inkişafına təkan verir ki, bunun bilavasitə nəticəsi olaraq poeziya tənqidində xüsusi dinamizm müşahidə olunmağa başlayır.

ƏDƏBİYYAT SIYAHISI:

1. Abdullayev Cəlal. Lirika və zaman. Bakı, "Yazıçı", 1982, 1928.
2. Abdullayev Kamal. Müəllif-əsər-oxucu. Bakı, "Yazıçı", 1985, 247 s.
3. Abdullayev Sərxan. Dil və bədii qavrayış. Bakı, "Yazıçı", 1984, 167 s.
4. Abdullazadə Arif. Novatorluq və üslub. Bakı, "Elm", 1976, 76 s.
5. Abdullazadə Arif. Şairlər və yollar. (Azərbaycan sovet poeziyasında yaradıcılıq üslubları). Bakı, "Yazıçı", 1984, 244 s.
6. Abid Əmin. Heca vəzninin tarixi. "Maarif işçisi", 1927, №3, s.5-55% №4, s.58-61; №6, s.45-52.
7. Abid Əmin. Türk xalq ədəbiyyatında "mani" növü və Azərbaycan bayatılarının xüsusiyyətləri - "Azərbaycanın öyrənmə yolu" jurnalı. Bakı, 1990, №4-5, s.9-42.
8. Adilov Musa. Bədii dilimizin bəzi məsələləri. "Azərbaycan" jurnalı, 1969, №12, s.182-190.
9. Adilov Musa. Klassik ədəbiyyatımızda dil və üslub. Bakı, "Maarif", 1991, 234 s.
10. Adilov M., Mərdanov V. Uşaq və şeir. Bakı, "Maarif", 1983, 218 s.
11. Adilov Musa. M.Ə.Sabirin bədii dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında. "Azərbaycan" jurnalı, 1962, №5, s.145-152.
12. Adilov Musa. Sənətkar və söz. Bakı, "Yazıçı", 1984, 184 s.
13. Adilov Musa. Sovet dövrü şeir dilimizin əsas xüsusiyyətləri. - "Oktyabr inqilabı və Azərbaycan dilçiliyi məsələləri" (məqalələr məcmuəsi). Bakı, 1969.
14. Ağayev Əkbər. Azərbaycan dilçiliyinin yeni yüksəlişi uğrunda. "İnqilab və mədəniyyət", 1950, №8, s.147-155.
15. Ağayev Əkbər. Azərbaycan sovet poeziyası (İnkişafın əsas təmayülləri). Doktorluq dissertasiyası, Bakı, 1973.

16. Ağayev Əkbər. Bualo və onun "Poeziya sənəti" əsəri. Bualonun "Poeziya sənəti" kitabına ön söz. Bakı, Azərnəşr, 1969, s.3-23.
17. Ağayev Əkbər. Əsrin tərənnümü. Bakı, "Yazıçı", 1980, 231 səh.
18. Ağayev Əkbər. Şeirimizin vəziyyəti və müasir mövzu məsələsi. "İnqilab və mədəniyyət", 1947, №10, s.151-169.
19. Ağayev Əkbər. Sənətkarlıq məsələləri (ədəbi-tənqidi məqalələr). Bakı, 1962, 168 səh.
20. Axundov Ağamusa. Dilin estetikası. Bakı, "Yazıçı", 1985, 224 səh.
21. Axundov Ağamusa. Dil və mədəniyyət. Bakı, "Yazıçı", 1982, 192 səh.
22. Axundov Ağamusa. Şeir sənəti və dil. Bakı, "Yazıçı", 1980, 159 səh.
23. Alışanov Şirindil. Lirika. Ədəbi proses - 81, 82. Bakı, "Elm", 1987, səh.45-64.
24. Allahyarov K.H. Azərbaycan şeirinin qafiyəsi haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası), Bakı, 1984, №1, səh.74-79.
25. Allahyarov K.H. Azərbaycan şeirində səs ahəngdarlığı və onun funksiyaları haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri (Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası). Bakı, 1986, №4, səh.23-27.
26. Arif M. Azərbaycan sovet şeiri. "Azərbaycan" jurnalı, 1959, №2, səh.192-209.
27. Arif M. Dil və üslub - "Ədəbi-tənqidi məqalələr". Bakı, Azərnəşr, 1958, səh.218-244.
28. Aristotel. Poeziya sənəti haqqında. Bakı, Azərnəşr, 1974, 190 s.
29. Azadə R. Fələki şeirlərinin bədii xüsusiyyətləri - Azərbaycan SSR EA xəbərləri (ictimai elmlər seriyası). 1962, №7, s.81-92.

30. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyyatı (oçerklər). Bakı, "Elm", 1970, 360 səh.
31. Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü). III cild, Bakı, "Elm", 1982, 256 s.
32. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası. I kitab, Bakı, 1989.
33. Bağirov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, ADU-nun nəşri, 80 s.
34. Bağirov Ə. "Mehman" povestinin dili - "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 4 iyun 1955-ci il.
35. Baskakov A.N. Otrajenie soşialistiçeskoy kulğturi v sovremennom azerbaydjanskom əzıke - "Vzaimootnoşenie razvitie naüionalğnıx əzıkov i naüionalğnıx kulğtur". Moskva, "Nauka", 1980.
36. Bualo. Poeziya sənəti. Bakı, Azərnəşr, 1969, 184 s.
37. Cabbarov Xasay. Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı, "Yazıçı", 1986, 221 s.
38. Cahangirov M. Azərbaycan sovet şeirində məhəlli və arxaik sözlər. "Azərbaycan" jurnalı, 1955, №3.
39. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Bakı, "Elm", 1978.
40. Cahangirov M. Janr və dil-üslub məsələləri. "Azərbaycan" jurnalı, 1958, №9, s.211-224.
41. Cəfərov M. Estetik tərbiyə, ailə və məktəb. Bakı, "Maarif", 1967, 136 s.
42. Cəfərov M. Şeirimizin dili və vəznə haqqında. "Füzuli düşünür", Bakı, 1959, səh.152-219.
43. Cəfərov M.C. Azərbaycan ədəbi-bədii dilinin bəzi məsələləri. "Sənət yollarında". Bakı, "Gənclik", 1975, səh.154-176.
44. Cəfərov M.C. Azərbaycan şeirində sənətkarlıq, ənənə və novatorluq məsələsi (I-III məqalələr), "Azərbaycan" jurnalı, 1955, №10, səh.121-136; №11, səh.126-145; №12, səh.147-157.

45. Cəfərov M.C. Sənət yollarında. Bakı, "Gənclik", 1975, 368 s.
46. Cəfərov Nizami. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil: normalar, üslublar... Bakı, "Elm", 1999, 128 s.
47. Cəfərov S., Abbasov Ə. Ədəbi dilimizin elmi əsaslarına dair. "Kommunist" qəzeti, 25 iyun 1946-cı il
48. Cəfərzadə Əzizə. Azərbaycan poeziyasında xalq şeiri üslubu. Bakı, ADU nəşri, 1981, 78 səh.
49. Çobanzadə B. Yazıçılarımızın dili haqqında. "İnqilab və mədəniyyət", 1933, №1.
50. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin şeiriyyət və sirləri. "Ədəbiyyat qəzeti", 1 may 1946-cı il (№12).
51. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Azərnəşr, 1962, 272 s.
52. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə. Bakı, "Maarif", 1979, 268 s.
53. Dəmirçizadə Ə. Ədəbi əsərdə dilin mövqeyi. "Gənc bolşevik", 1932, №3-4.
54. Dəmirçizadə Ə. Şairin satira dili. "Azərbaycan müəllimi", 5 iyun 1947-ci il.
55. Dəmirçizadə Ə. Şair və dil normaları. "Ədəbiyyat qəzeti", 1936, №6, 13, 16.
56. Elçin. Quliyev V. Özümüz və sözümüz. Bakı, Azərnəşr, 1993, 115 s.
57. Elçin. Poeziyamızın bəzi yaradıcılıq problemləri. "Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri". Bakı, "Yazıçı", 1981, səh.47-75.
58. Elçin. Tənqid və ədəbiyyatımızın problemləri. Bakı, "Yazıçı", 1981, 361 s.
59. Eminov Allahverdi. Poeziyamızın tədqiqi məsələləri - "Azərbaycan müəllimi", 7 yanvar 1983-cü il.
60. Ədəbi-bədii dil. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 27 iyun 1984-cü il.

61. Əfəndiyeva Türkan. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. Bakı, "Elm", 1980, 252 s.
62. Əlibəyova G. Bədiilik haqqında. "Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri", Bakı, 1964, səh.30-46.
63. Əlibəyzadə Elməddin. Ədəbi şəxsiyyət və dil. Bakı, "Yazıçı", 1982, 198 s.
64. Əliyev Kamil. Üslubiyyat və üslublar sistemi. Bakı, ADU-nun nəşri, 1985, 84 s.
65. Əliyev M.I. Azərbaycan xalq şeirinin forma və şəkilləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1976.
66. Əliyev M. Bənd quruluşunun əsas prinsipləri. "Ulduz", 1985, №2, səh.55-56.
67. Əliyev Rəhim. Poeziyanın təbiiliyi. Bakı, "Yazıçı", 1982, 91 s.
68. Əliyev Sabir. Füzulinin poetikası. Bakı, "Yazıçı", 1986, 221 s.
69. Əliyev V.F. Klassik poeziya dilinin məcazlar sistemi və üslubi fiqurlar. Bakı, API-nin nəşri, 1993, 136 s.
70. Əlizadə S., Y.Seyidovun "Yazıçı və dil" kitabına ön söz. (Y.Seyidov. "Yazıçı və dil". Bakı, "Yazıçı", 1979), s.3-8.
71. Hacıyev C.X. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı, 1958, 284 s.
72. Hacıyev C.X. Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri. Bakı, Azərnəşr, 1962, 436 s.
73. Hacıyeva M. Müdriklik çeşməsi. Bakı, "Yazıçı", 1984, 127 s.
74. Hacıyeva M. Folklor və müasir poetik proses. Bakı, "Yazıçı", 1991, 114 s.
75. Hacıyev T. Bədii dilin şeir və nəsr ladları. "Azərbaycan", 1981, №9, səh.161-171.
76. Hacıyev T. Düşüncəli, istedadlı dil. "Ulduz", 1983, №7, səh.45-52.
77. Hacıyev T. Ədəbi proses və dil - S.Abdullayevin "Dil və bədii qavrayış" kitabına (Bakı, "Yazıçı", 1984) ön söz, səh.3-4.

78. Hacıyev T. Q.Zakirin dili haqqında. "Azərbaycan müəllimi", 17 oktyabr 1984-cü il.
79. Hacıyev T. "Molla Nəsrəddinin dili və üslubu". Bakı, "Yazıçı", 1983, 269 s.
80. Hacıyev T. Nəsr dilinin müasirlik məzmunu və müəllif çaları. "Ulduz", 1980, №8, s.54-60.
81. Hacıyev T. Sabir: qaynaqlar, sələflər, Bakı, "Yazıçı", 1980, s.175.
82. Hacıyev T. Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz. Bakı, "Yazıçı", 1990, 360 s.
83. Hacıyev T. Yazıçı dili və ideya-bədii təhlil. Bakı, "Maarif", 1979, 130 s.
84. Hacıyev T. Zaman, janr və dil. "Azərbaycan", 1980, №4, s.174-183 s.
85. Hikmət I. Əski əlifbamızda şəkil. "Maarif işçisi" jurnalı. Bakı, 1926, №2, səh.69-75.
86. Hikmət I. Əruz və heca vəznləri. "Maarif və mədəniyyət". Bakı, 1932, №4-5, s.7-10.
87. Hüseynov A. Redaktordan - Ə.Ağayevin əsrin tərənnümü kitabına (Bakı, "Yazıçı", 1980) ön söz, səh.3-8.
88. Hüseynov Ə. Dil və üslub - "Azərbaycan", 1955, səh.189-196.
89. Hüseynov M. Yazıcının dili və üslubu. Yerevan, 1981, 98 səh.
90. Hüseynov M. Romanın üslub zənginliyi. Bakı, "Yazıçı", 1990, 159 səh.
91. Hüseynov M. M.Ibrahimovun romanlarında bəzi sintaktik vahidlərin üslubi xüsusiyyətləri. Azərbaycan SSR EA-nın xəbərləri, (Dil, ədəbiyyat və incəsənət seriyası), 1981, №3.
92. Hüseynov M. M.Ibrahimovun "Böyük dayaq" romanının dili haqqında. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi". Bakı, 1981, №1.

93. Hüseynov M. Poetik dilin gözəlliyi. "Ədəbi Ermənistan" almanaxı, Yerevan, "Sovetikon qrox" nəşriyyatı, 1985.

94. Hüseynov M. Poeziya dilində şəkilçilərin üslubi fəallığı. "Dil, etnos və etnoqrafiya", Bakı, "Örnək" nəşriyyatı, 1994.

95. Hüseynov M. Onomastik vahidlər və poetik mənalandırma. "Azərbaycan onomastika problemləri.

96. Hüseynov M. Təkrarların portret yaratma imkanları. "Tədqiqlər", Bakı, "Elm", 1998.

97. Hüseynov M. Onomastik vahidlərin poetik siqləti - "Tədqiqlər", Bakı, "Elm", 1998.

98. Hüseynov M. Füzuli dilinin folklor qaynaqları "Tədqiqlər", Bakı, "Elm", 1998.

99. Hüseynov M. Aşıq Ələsgər üslubunun poetik deyim çalarları. Bakı Dövlət Universitetinin "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, 1998, №1.

100. Hüseynov M. Poetik bütövlüyün linqvistik təməli. BDU-nun "Dil və ədəbiyyat" jurnalı, №1.

101. Hüseynov M. V.Paşayev. Nitq şəraitində xüsusi adların poetik fəallığı. "Filoloji axtarışlar". Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2000, səh.47-49.

102. Hüseynov M. Şeirdə poetik səs düzümlü və ahəngdarlıq. Azərbaycan Texniki Universitetinin 47-ci yubiley tədris-metodik və elmi-texniki konfransın materialları. Bakı, "Çaşıoğlu" nəşriyyatı, 2000.

103. Hüseynov M. Nisgilli misralar, işıqlı ümidlər - "Elmi axtarışlar" (Filologiya, tarix, incəsənət). Bakı, "Elm", 2000.

104. Hüseynov M. Bədii mühit və məcazlaşma. Azərbaycan Texniki Universitetinin 46-cı yubiley tədris-metodik və elmi-texniki konfransın materialları. Bakı, 1998.

105. Hüseynov M. Onomastik leksika poetik kontekstdə - "Azərbaycan onomastika problemləri", Bakı, 1993.

106. Hüseynov M. Sözü bədii həyatı - "Ədəbi Ermənistan" almanaxı. Yerevan, 1987.

107. Hüseynov M. Hüseynov M. Poeziyanın dil və üslub cəhətdən öyrənilməsinin aktuallığı (1960-1980-ci illər). Azərbaycan Texniki Universitetinin elmi əsərləri. Bakı, 2001, səh.74-78.

108. Hüseynov M. Hüseynov M. 1960-1980-ci illər Azərbaycan poetik dilinin təkamülündə xüsusi bir mərhələ kimi. ADPU-nun xəbərləri. Bakı, 2003, №1-2, səh.228-231.

109. Hüseynov M. Hüseynov M. Frazoloji birləşmələr poetik mətnin obrazlı dayağı kimi. ADPU-nun xəbərləri. Bakı, 2003, №1-2, səh.313-316.

110. Hüseynov M. Poetik mətnin ahəngdarlığında fonoloji təkrarların rolu. ADPU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2003, №1-2, səh.325-328.

111. Hüseynov M. Epifora və bədii dil sənətkarlığı. Azərbaycan MEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Tədqiqlər. Bakı, "Elm" nəşriyyatı, 2002, səh.296-299.

112. Hüseynov M. Söz mühitində toponimlərin poetik siqləti. Azərbaycan Onomastika Problemləri. Bakı, 2003, s.132-133.

113. Hüseynov M. Təkrarlar sistemi və poetik səslənmə çalarları. Dil və ədəbiyyat (nəzəri, elmi-metodik jurnal). Bakı, 2003, səh.71-72.

114. Hüseynov M. Anafirik təkrarların üslubi imkanları. Azərbaycan Texniki Universiteti. H.Əliyev və Azərbaycanda elmi-texniki tərəqqi mövzusunda professor-müəllim heyətinin və aspirantlarının elmi-praktiki konfransı, məruzə materialları. I hissə, Bakı, "Elm" nəşriyyatı, səh.222-223.

115. Hüseynov M. Poeziyada qrammatik normalara müdaxilə məqamları. ADPU-nun xəbərləri. Bakı, 2003, №4, səh.68-71.

116. Hüseynov M. Poetik sözün obrazlı mahiyyəti haqqında. ADPU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2003, №4, səh.74-76.
117. Hüseynov M. Poeziya dilində məcazların üslubi mövqeyi. ADPU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2003, №4, səh.178-181.
118. Hüseynov M. Pərvanə sevgisi. Rizvan Qafarlının "Yollarla" kitabına ön söz. Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı. 2004, səh.3-20.
119. Hüseynov M. Vətən nisgilli sətirlər. Akif Göyçəlinin "Göyçə harayı" kitabına ön söz. Bakı, "Nurlan", 2001, səh.3-8.
120. Hüseynov M. Nəsr dilində passiv leksikasının üslubi xüsusiyyətləri. ADPU-nun xəbərləri. Bakı, 2004, №1, s.346-348.
121. Hüseynov M. 1960-1980-ci illər poeziyasında qafiyə meylləri haqqında. ADPU-nun elmi xəbərləri. 2004, №1, s.326-331.
122. Hüseynov M. Poeziya dilində yeni söz yaradıcılığı. ADPU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2004, №1, səh.156-158.
123. Hüseynov M. Poeziya dilində frazeologiyadan istifadə. ADPU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2004, №1, səh.161-164.
124. Hüseynov M. Epitet obrazlı qavrama vasitəsi kimi. ADPU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2004, №2, səh.193-198.
125. Hüseynov M. Poeziya dilində okkozional sözlər. ADPU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2004. №3, səh.112-116.
126. Hüseynov M. Poeziya dilində folklor deyim tərzinin üslubi çalarları. ADPU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2004, №4, səh.67-71.
127. Hüseynov M. Poeziya dilində sabit söz birləşmələrinin aktualaşma prinsipləri. ADPU-nun elmi xəbərləri. Bakı, 2005, №1, səh.185-189.
128. Hüseynov M. Şeir dili və tədqiqatçı mövqeyi. ADPU-nun elmi əsərləri. Bakı, 2005, №3, səh.249-257.

129. Hüseynov M. Əlavəli cümlə üzvlərinin üslubi imkanları. Azərbaycan Texniki Universitetinin elmi əsərləri. Humanitar elmlər seriyası, Bakı, 2004, №3, səh.44-45.
130. Hüseynov M. Aşıq Ələsgərin dilində rus sözləri. "Fillologiya məsələləri" məcmuəsi. №1, Bakı, 2003, səh.77-76.
131. Hüseynov M. Bədii söz və sənətkarlıq. "Azəri dünyası" jurnalı. Bakı, 2005, №1-2, səh.52-55.
132. Hüseynov M. Kövrək nəğmələr, mənalı təbəssümlər. Firudin Zeynalovun "Göyçə gülləri" kitabına ön söz. Bakı, "Oğuz elləri" nəşriyyatı, 2006, səh.4-12.
133. Xəlilova F. Üç əsərin dili - "Azərbaycan", 1958, №7, səh.217-224.
134. Xəlilov Q. Lirik şeirimiz haqqında. "Azərbaycan", 1955, №1, səh.150-160.
135. Xəlilov Q. 1956-cı ildə şeirimiz. "Azərbaycan", 1957, №3, səh.105-114.
136. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. "Azərbaycan", 1988, №4.
137. Xəlilov R.Y. Mahnılarda tələffüz. Nitq mədəniyyəti məsələləri. I hissə, Bakı, "Elm", 1969, səh.71-81.
138. Xəlilov R.Y. Müasir şeir dilimizdə bəzi fonetik-qrammatik nöqsanlar. - "Nitq mədəniyyəti məsələləri", I hissə, Bakı, "Elm", səh.124-133.
139. İbrahimov M. Azərbaycan dili. Bakı, 1957.
140. İbrahimov M. Ədəbi qeydlər. Bakı, Azərnəşr, 1970, 234 s.
141. İbrahimov M. Sənətkarlıq, bədii dil və süjet. "Xəlqilik və realizm cəbhəsindən". Bakı, Azərnəşr, 1961, səh.120-134.
142. Jirmunskiy V.M. O nekotorix problemax törkskoqo narodnoqo stixa. "Törkoloqiçeskiy sbornik", Moskva, 1970, s.29-68.
143. Kazımova R. Bədii əsərlərin dili aydın və təmiz olmalıdır. "Ədəbiyyat qəzeti", 5 iyun 1951-ci il.
144. Kazımova Q. Bədii ədəbiyyatda komizm üsulları. Bakı, "Maarif", 1987, 228 s.

145. Kazımov Q. Komik-bədii vasitələr. Bakı, "Yazıçı", 1983, 188 s.
146. Kazımov Q. Sənət düşüncələri. Bakı, 1997, 576 səh.
147. Kovalğskiy T.K. K voprosam formalğnoqo izuçeniə pogzii törkskix narodov. Jurn. "Sovetskaə törkoloqiə", Bakı, 1985, №5, s.63-79.
148. Korş F. Drevneyşiy narodniy stix tureükix plemen. - "Zapiski VOIRAO", SPb., 1909, t.19, vıp.2-3, s.139-167.
149. Qarayev Y. Poeziya və nəsr. Bakı, "Yazıçı", 1979, 198 s.
150. Qarayev Y., Salmanov Ş. Poeziyanın kamilliyi. Bakı,
151. Qarayev Y. Tənqidçi təfəkkürü və tənqidin dili. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 13 iyul 1984-cü il.
152. Qarayev Y. Tənqid və ədəbi proses - "Ədəbi tənqid". Bakı, "Yazı", 1984, səh.39-51.
153. Qarayev Y. Zamanın və şeirin nəbzi. "Ədəbi üfüqlər". Bakı, "Gənclik", 1985.
154. Qasımzadə Q. Şeirimizin hazırkı vəziyyəti. "Azərbaycan", 1958, №5, səh.135-152.
155. Qənbərov A. Bədii dildə metaforalar. "Dil mədəniyyəti", IV buraxılış, Bakı, "Elm", 1985, səh.151-159.
156. Quliyeva M. Klassik Şərq poetikası. Bakı, "Yazıçı", 1991, 128 s.
157. Quliyev V. Sözü estetik seyrindən danışan kitab. T.Hacıyevin "Şeirimiz, nəsrimiz, ədəbi dilimiz" kitabına (Bakı, "Yazıçı", 1990) ön söz, səh.3-4.
158. Qurbanov A. Bədii mətnin linqvistik təhlili. Bakı, "Maarif", 478 s.
159. Qurbanov A. Dil və üslub. Bakı, API-nin nəşri, 1992, 48 s.
160. Qurbanov A. Səməd Vurğun bədii əsərlərin dili və üslubu haqqında. Bakı, API-nin nəşri, 1961, 43 s.
161. Məhərrəmov R. Azərbaycan sovet nəsrində dil və stil məsələləri. "Azərbaycan", 1953, №6.

162. Məhərrəmov R. Sabirin dili (leksik-semantik kateqoriyalar). Bakı, "Maarif", 1976, 108 s.
163. Məhərrəmov R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası (sinonimlər, omonimlər, antonimlər). Bakı, "Elm", 1968.
164. Məhərrəmov R. Uşaq şeirinin dilinin tədqiqi. "Ədəbiyyat və incəsənət", 1984, №39.
165. Məmmədli C., Cəfərov V. Bədii sözün mənbəyi. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 1992-ci il, 17 yanvar.
166. Məmmədli F. Bədii dilin estetik mənbələri. "Ulduz" jurnalı, 1986, səh.54-56.
167. Məmmədov H. Azərbaycan ədəbi dili (sovet dövrü), I hissə, Bakı, API-nin nəşri, 1982, 94 s.
168. Məmmədov I. Söz canlı olmalıdır. "Ulduz", 1978, №4, s.97.
169. Məmmədov M. Hər sözün öz yeri var. "Dil mədəniyyəti", III buraxılış. Bakı, "Elm", 1979, səh.38-49.
170. Məmmədov M. Müasir poeziyanın dili. "Dil mədəniyyəti", IV buraxılış, Bakı, "Elm", 1985, səh.53-66.
171. Məmmədova M. Publisist sözün qüdrəti. Bakı, "Yazıçı", 1992, 144 s.
172. Mərdanov V. Ə. Azərbaycan sovet uşaq poeziyasının leksik-üslubi xüsusiyyətləri. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 1973.
173. Mir Cəlal. Füzuli sənətkarlığı. Bakı, 1958, 275 s.
174. Mirzəzadə H. Bədii dil haqqında. "Ədəbiyyat qəzeti", 26 iyun 1952-ci il.
175. Mirzəzadə H. Mənim qeydləri. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 4 iyul 1964-cü il.
176. Mirzəcanzadə A. Yaradıcılıq haqqında düşüncələr. Bakı, "Yazıçı", 1984, 192 s.
177. Məmmədov V. Mahnılarımızın dil və məzmun xüsusiyyətləri. "Nitq mədəniyyəti məsələləri", Bakı, "Elm", 1988, səh.153-156.

178. Mustafayeva F. Epitetləri düzgün seçək. "Dil mədəniyyəti", IV buraxılış, Bakı, "Elm", 1985, səh.156-159.
179. Mustafayeva F. Özünəməxsusluğa meyl. "Azərbaycan", 1986, №3, səh.178-182.
180. Mütəllibov T. Sənət qayğıları. Bakı, "Yazıçı", 1981, 197 s.
181. Nəbiyev B. Müasirlərimiz bədii ədəbiyyatda. Bakı, 1983.
182. Nəbiyev B. Tənqid və ədəbi proses. Bakı, Azərnəşr, 1976, 188 s.
183. Nəsr: problemlər, mülahizələr. "Azərbaycan", 1985, №5.
184. Novruzov R. Azərbaycan dili haqqında dost sözü. "Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi". Bakı, 1980, №1.
185. Paşayev M.C. Bədii dilimiz haqqında bəzi qeydlər. "Ədəbiyyat qəzeti", 12 iyul 1938-ci il.
186. Poeziya: problemlər, mülahizələr. "Azərbaycan", Bakı, 1983, №2.
187. Rəfil M. Dilçilik məsələləri və ədəbiyyat. "Ədəbiyyat qəzeti", 26 iyun 1951-ci il.
188. Rəfil M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsinə giriş. Bakı, 1958, 282 s.
189. Rəhmanov C.Ə. R.Rza poeziyasında söz yaradıcılığı. "Nitq mədəniyyəti məsələləri", I hissə, Bakı, "Elm", 1988, səh.201-220.
190. Rüstəm xanlı S. Şeirimizin dili. "Ədəbiyyat və incəsənət", 15 iyun 1984-cü il.
191. Rzaquluzadə M. İndiki ədəbiyyatımızda dil məsələsi. "İnqilab və mədəniyyət", Bakı, 1934, №6-7.
192. Salmanov Ş. Azərbaycan sovet şeirinin ənənə və novatorluq problemləri (1920-1932-ci illər). Bakı, "Elm", 1980, 186 s.
193. Salmanov Ş. Müasirlik mövqeyindən. Bakı, "Yazıçı", 1982, 205 s.
194. Salmanov Ş. Poeziya və tənqid. Bakı, "Yazıçı", 1987, 208 s.
195. Salmanov Ş. Poeziya - "Ədəbi proses -81, 82. Bakı, "Elm", 1987, səh.152-189.

196. Səlaəddin Əli. Sabir və folklor. Bakı, "Gənclik", 1970, 128 s.
197. Seyidov Y., Əlizadə S. Klassik Azərbaycan şairləri söz haqqında. Bakı, Gənclik, 1977, 112 s.
198. Seyidov Y. Ədəbi tənqid və bədii dil. Bakı, "Yazıçı", 1986, 240 s.
199. Seyidov Y. Sözüün hikməti. Bakı, "Yazıçı", 1989, 488 s.
200. Seyidov Y. Sözüün qüdrəti. Bakı, "Yazıçı", 1983, 282 s.
201. Seyidov Y. Sözüün şöhrəti. Bakı, "Yazıçı", 1981, 268 s.
202. Seyidov Y. Yazıçı və dil. Bakı, "Yazıçı", 1979, 288 s.
203. Seyidov Y. Şairin fikir dünyası. Bakı, 1985, 80 s.
204. Şirəliyev M. Ş. Sabirin dili haqqında bəzi qeydlər. "Azərbaycan", 1963, №3.
205. Şükürov Ə. Müasir poeziya əsərlərinin dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında. "Ədəbiyyat və incəsənət", 18 avqust 1968-ci il.
206. Uşakov X. Masterskə. Moskva. "Sovetskiy pisatelğ", 1983.
207. Vəliyev K. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. Bakı, ADU-nun nəşri, 1981, 76 s.
208. Vəliyev K. Dəstan poetikası. Bakı, "Yazıçı", 1984, 173 s.
209. Vəliyev K. Gözəllik qanunları ilə. "Azərbaycan", 1985, №9, s.185-188.
210. Vəliyev K. Söz sənətimiz barədə söz. M.Adilovun "Sənətkar və söz" kitabına (Bakı, "Yazıçı", 1984) ön söz, səh.3-4.
211. Vəliyev K. Sözüün sehri. Bakı, "Yazıçı", 1986, 303 s.
212. Vəliyev M. Osman Sarıvəllinin yaradıcılığında sənətkarlıq xüsusiyyətləri. "Azərbaycan", 1954, №6, səh.135-152.
213. Zayüev. Ruskəə sovetkəə pogziə. 1960-1970-e qodı. Moskva, Izd.-vo MQU, 1984.
214. Zeynalı A. S.Rüstəm şeirinin bəzi xüsusiyyətləri. "Azərbaycan", 1962, №9, səh.205-213.

215. Ziətlı A. Metroritmiçeskə osobennosti azerbaydjanskoqo narodnoqo pesennoqo tvorçestva. Journ. Izvestiə AN Azerb. SSR (seriə lit.əzika i iskusstva). Bakı, 1979, №1, s.118-127.